

XXII. évf.

2. szám

A.D. MMXXI

Tartalom

Tanulmány

- Egy 17. századi héber vizsga margójára
Pontosítások és héber *carmenek* Tofeus Mihály váradi
könyve alapján (RMK II. 764)
Zsengellér József 7

Közlemények

- Női szerep és családi stratégia a 19. század második felében
– Szász Károlyné Bibó Antónia püspökné életpályája
Sárai Szabó Katalin 31
- Vallási tudat és költészet Petróczy Kata Szidónia művében
Cinzia Franchi 53
- „Élő szonda nyitott a felbuzdult lelkekből” Adalékok a
20. századi Erdély népmissziós történetéhez
Jonica Xénia 71
- Forgon Pál: Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak.
Egy kárpátaljai magyar református lelkész a Gulágon
Becske Pál Zsolt 95
- A kalocsai jezsuita rendház helyzete és hanyattatásai az
1919-es Tanácsköztársaság idején
Szabó Róbert 110

A haza békessége és a nemzet egysége Tolnai (Fabricius) István prédikációjában <i>Erdős Zoltán</i>	131
Kommunikáció a 20. századi katolikus egyházban <i>Kovács Lajos</i>	147
Bicskei Gergely választott esztergomi érsek (1298–1303) <i>Hunyadi Sándor</i>	163
Protestáns papi nőülési szokások a 16–17. században <i>Bátoriné Misák Marianna</i>	189
Adalékok a váci Kapisztrán Nyomda történetéhez <i>Fábián Borbála</i>	205

Summaries in English

On the margin of a 17th century Hebrew exam Clarifications and Hebrew Carmen based on the book of Mihály Tofeus in Oradea (RMK II. 764) <i>Zsengellér, József</i>	221
Female roles and family strategies in Hungary in the second half of the 19th century Career of Mrs Károly Szász, née Antónia Bibó <i>Sárai Szabó, Katalin</i>	221
Religious consciousness and poetry in the work of Kid Petrőczy Szidónia <i>Cinzia Franchi</i>	222
„A living probe opened from excited souls” Additions to the folk mission history of 20th century Transylvania <i>Jonica, Xénia</i>	222
Pál Forgón: I was where the most beautiful flowers open. A Hungarian Reformed pastor from Transcarpathia in the Gulag <i>Becske, Pál Zsolt</i>	222
The situation and vomitations of the Jesuit Church in Kalocsa during the 1919 Council of Europe <i>Szabó, Róbert</i>	223
The Peace of the Fatherland and the Unity of the Nation in the Sermon of István Tolnai	

<i>Erdős, Zoltán</i>	223
The Catholic Church's Communication in the Twentieth Century	
<i>Kovács, Lajos</i>	224
Gregory Bicskei elected Archbishop of Esztergom (1298–1303)	
<i>Hunyadi, Sándor</i>	224
Protestant priestly marriage customs in 16–17. century	
<i>Báthoriné Misák, Marianna</i>	225
Contributions to the history of the Kapistrán printing house in Vác	
<i>Fábián, Borbála</i>	225

Recenziók

A Holokauszt Emlékközpont 2019. évi konferencia-kötetei Zsidó sorsok a nyilas időszakban. Konferencia a Kutatók Éjszakáján, 2019. szeptember 27. Tanulmányok. Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékhely, 2019. 85 old. Volt egyszer egy vidéki zsidóság. Konferencia a Holokauszt Emlékközpontban, 2019. november 28. Tanulmányok. Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2019. 126 old.	
<i>(ism: Fazekas Csaba)</i>	227
Mihalik Béla Vilmos: A kétszer megváltott nép. Katolikus egyház a Jászkunságban. (1687–1746) Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet. 2020. (Magyar Történeti Emlékek, Értekezések) 291 old.	
<i>(ism.: Benkő Gábor)</i>	233
Teológia és történettudomány. Antológia az egyháztörténet-írás elméleti kérdéseiről. Szerk.: <i>Bánkuti Gábor–Csibi Norbert–Gőzsy Zoltán–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár</i> . (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 1.) Történelemszövetség Egyesület – META Egyesület, Pécs, 2018.	
<i>(ism.: Kelemen Dávid)</i>	237
Nagy Mihály Zoltán – Denisa Bodeanu: (Le)hallgatásra ítélve – Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei	

(1957–1960)

Lector Kiadó – Varadinum Alapítvány Kiadó – Iskola
Alapítvány Kiadó, Marosvásárhely – Nagyvárad –
Kolozsvár, 2019. 566 p.

(ism.: Bánkuti Gábor)..... 241

E számunk szerzői..... 245

Egy 17. századi héber vizsga margójára

Pontosítások és héber *carmenek* Tofeus Mihály váradi könyve alapján (RMK II. 764)¹

Zsengellér József

Nagyvárad, 1651. március 1., reggel 9 óra. Tizenegy izgatott tógátus diák körben állva beszélget a református kollégium dísztermének folyosóján. Quomodo affectus est dominus rector Tofaeus? – hangzik a költői kérdés, melyre senki nem tud válaszolni, és igazán félni sem félnek tőle, mert bár vehemens, nagyon jó ember. Közben mögöttük sorra érkeznek a városi nobiletasok, köztük a főispán, a gyülekezet lelkészei, és persze a tanárok.

(*Milyen a kedve Tofeus rektor uramnak?)

Kezdődhetne így is egy korabeli beszámoló a Tofeus Mihály által szervezett váradi vizsgáról. Az erdélyi református egyházkerület kézsőbbi püspöke,² Székelyhidi Tofeus Mihály 1646 szeptemberétől hollandiai és angliai egyetemeken tanult.³ És jóllehet doktori disszertációját 1649-ben rendszeres teológiából védte meg Leidenben⁴ – amivel, mint ilyen, az első doktorált erdélyi peregrinus lett⁵ –, Franekerben megjelent egy korábbi héber exegetikai dispután elhangzott írása, ami héber és bibliikus érdeklődését mutatja.⁶ Majdnem öt esztendőnyi

¹ Jelen tanulmány a Magyar peregrinusok héber köszöntőversei a 17. századból című NKFI K-125486 számú pályázati kutatás keretében készült a Dunántúli Református Egyházkerület és az Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem támogatásával.

² 1679–1684.

³ *Bozzay Réka – Ladányi Sándor: Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918. Hongarse studenten aan nederlandse universiteiten 1595–1918. Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 15. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest 2007, 59 (241); 125 (1263); 203 (2400); 239 (2720). A londoni Gresham College beiratkozott hallgatója pár hónapig 1648 végén: Gömöri György: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789, Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 14, Budapest, ELTE Levéltár, 2005, 91 (246).*

⁴ De actuali Dei providentia, Leiden, 1649, RMK III. 1727.

⁵ Ezt temetési beszéde kiadott változatának címlapján Szatmárnémeti Sámuel is elsőként sorolja fel: „S[acro].S[anctae]. Theol[ogiae]. Doctore nostrae in gente primo,” Imago Fidelis Servi... digitálisan: http://real-r.mtak.hu/139/1/RMK_II_1542_RM_II_0227.pdf (letöltve: 2021. 02. 02.).

⁶ 52 társával együtt (köztük három magyar: Enyedi János, Sikó János és Gidófalvi István) a Deuteronomium utolsó hat fejezetét vitatták meg Coccejus vezetésével: Coccejus, Johannes, Considerationes ad ultima Mosis, hoc est, sex postrema capita Deuteronomi in quibus ex ve-

peregrinációja során komoly könyvgyűjteményre tett szert, melyek főként a bibliai, azon belül is a héber nyelvészet és Ószövetség-tudomány területéről kerültek ki.⁷ Hazatérve 1650 szeptemberétől a Nagyvárad Református Kollégiumban lett rektor és a héber nyelv oktatását is ő vette át. Külföldi tapasztalatait igyekezett adaptálni a várad helyzetére, aminek eredményeként beindultak a nyilvános vizsgák és *disputák*.⁸ A németalföldi rendszer szerint a szemeszter során azokat a témákat, amiket egy-egy tárgyban a professzor előadott, a diákokkal rendszeresen vitahelyzetben újraélték. Vagyis a kijelölt hallgató a tanára által megfogalmazott téziseket megvédte vagy megcáfolta, melyben általában *opponensnek*, azaz ellenérvelőknek kiválasztott diáktársakat is bevontak. A professzor ezeken a disputákon mint levezető elnök (*praeses*) volt jelen és csak akkor avatkozott a vitatkozók *érveléseibe*, ha túl hevesse vált vagy vakvágányra szaladt a szócsata.⁹ A várad innováció azonban – feltehetően a hazai diákok felkészültségére való tekintettel – még csak az első fázisnál tartott, mivel a kijelölt diákot nem nevezik *respondensnek*, csupán nyilvános vizsgát tevőnek. A nyilvánosságot értsük jól, vagyis a vizsgát, disputát meghirdették, arra előkelő vendégeket meghívtak, mivel ez intellektuális társadalmi eseménynek számított. Így a kollégiumnak, akadémiának helyet adó város, mely részben saját önkormányzatán, vagyis a városi előljáráson keresztül anyagilag is támogatta

rorum proprietate, clara analysi, analogia mysterii Scripturae, Mosis ac Prophetarum concentu fundamentales veritates religionis christianaе, Franeker, Idzardus Balck, 1650. Lásd *Postma, Ferenc – Van Sluis Jacob: Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585 1843. Minsken en boeken, nr. 23. Fryske Akademy, Leeuwarden 1995, (továbbiakban Postma AAF), 121–122 (50/1650.1). Tofeus az első a disputálók sorában, övé az első nyolc oldal szövege. Az ő disputája eredetileg 1648-ban zajlott.*

⁷ *Oláh Róbert*: „A héber nyelv szerepe Tofeus Mihály műveltségében,” in: *Studia Debreceni Teológiai Tanulmányok VIII/1 (2016) 51–62.* Az itt felsorolt könyveknek természetesen csak egy részét hozta a peregrinációból, a többi később szerezte be.

⁸ A disputák, vitatkozások valamilyen részét képezték már a korábbi oktatásnak is, amire bizonyíték a Técsi Jó István által szerkesztett (respondensek nevei nélkül közreadott) disputagyűjtemény: *Clavis Evangelica Sive Disputatio Biblica...*, Várad, Szenczi Kertész, 1647. (RMK II. 680). <http://fulltext.lib.unideb.hu/book.cgi?lf=tetsi.lst&pn=1> (letöltés: 2021. 02. 24.).

⁹ A korabeli hollandiai oktatási rendszerről lásd *Postma Ferenc*: „Magyarok és a franekeri egyetemi oktatás,” in: *Pusztai Gábor – Bozzay Réka (szerk.), Debrecenről Amszterdamiig. Magyarország és Németalföld kapcsolata, Debrecen, 2010, 113–156. kül. 126–129.*

az oktatási intézményt, valamint a város és környékének vagy akár az egész országnak a nemesi és földbirtokosai, akik szintén nem kevés pénzzel és erőforrással járultak hozzá a tehetséges diákok iskoláztatásához, legalább élményben visszakaptak valamit a tudomány és az egyház veteménységéből. Maguk is tanulhattak az elhangzottakból, belelátva abba, hogy nem hiábavaló a nagyvonalú, esetleg néha keservesen összegyűjtött támogatás.¹⁰ A külhoni gyakorlatnak azt az elemét is életre keltette Tofeus, hogy a nyilvános vizsga szövege, vagyis amivel a hallgató felkészül, az később is kézbe vehető legyen, és ebben segítségére volt a városi nyomda. A reformáció forradalmi médiacsatornája, melyen keresztül az intellektuális és spirituális csatáját vívta a hagyományos egyházzal, az oktatási intézményekkel sajátos szimbiózisban élt, hiszen egyrészt biztosította a hallgatók számára az oktatási anyagokat, a kézbe vehető tankönyveket, másrészt az intézmény oktatói tudományos munkáinak és a hallgatói disputák, disszertációk kiadásával az olvasóközönséget is ellátta a magas kultúra legújabb eredményeivel. A mai olvasó, aki az interneten a szerző személyére rákeresve igyekszik rátalálni egy adott műre a disputák és disszertációk 16–18. századi világában, kissé értetlenül áll a keresési eredmény előtt, mivel – ahogyan a címlapokon is látható – egy-egy ilyen nyomtatvány címlapja a nyilvános vizsga során elnöklő tanár, professzor nevét tartalmazza elsőként, és csak ezután a diákét, aki magát a szöveget leírta. Sokszor az azonos témakörhöz tartozó disputákat a professzor neve alatt összegyűjtve is kiadták – ahogy Tofeusét is –, mindennek oka a fent elmondottak alapján az, hogy a disputázó diák a professzor tanítását kellett megvédenie, vagyis az alapgondolatok az órán elhangzottak voltak, melyek a tanár szellemi termékei. A hallgató szerzőségét *auctor & respondens* megnevezésekkel jelölték, így tudhatta meg az olvasó, hogy a kisbetűvel szedett diák-e az aktuális szerző. Ezt láthatjuk majd a váradi könyv esetében is, amikor a vizsgán elnöklő Tofeus által felszolgált „szentek állhatatossága” témakörben elkészült disputát az ő könyveként tartjuk számon. A tárgyalandó kiadvány ugyanakkor egy további külhoni szokást is megjelenít, még hozzá a vizsgázó tiszteletére a hallgatótársak a disputa alkalmára köszöntő verset írtak, illetve olvastak fel, ami tovább növeli az esemény ünnepélyességét. Esetünkben ráadásul ezek héber nyelvű versek, melyek az utolsó ol-

¹⁰ A Váradon és Debrecenben tartott nyilvános disputákról már Debreceni *Ember Pál* is beszámol. In: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, Jacobum van Poolsum, 1728, 631. digitálisan: <https://books.google.hu/books?id=NeVBAAAACAAJ&printsec=frontcover&dq=Lampe+Historia+Ecclesiae+Reformatae+in+Hungaria+et+Transylvania&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKewizPaYw83uAhVCl4sKHeUODfkQ6AEwA-HoECAAQAQg#v=snippet&q=1650&f=false> (letöltés: 2021. 02. 03.).

dalakon található. Ezen a ponton át kell térnünk a könyv részletesebb ismertetésére.

A disputa megjelentetése és az RMK II. 764 jelenlegi tudományos értelmezése

Tofeus Mihály tudományos művei között két kötetben tartjuk számon a *Disputatio theologica de perseverantia sanctorum* című írást, melynek első kötete 1650 február 19-én jelent meg Váradon, és amelynek disputázó hallgatójaként Stephanus Betskehazitz (Beckskeházi V. Istvánt) jelöli meg.¹¹ A második kötet 1650. május 26-át jelöli meg kiadása és a disputa napjaként, vizsgázónak pedig Stephanus Székelyhidit (Székelyhídi Istvánt).¹² Ez utóbbi kötet, és annak is kifejezetten az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példánya, mostani vizsgálatunk tárgya.¹³ Először is le kell szögeznünk, hogy ez nem egy egységes kiadvány, mert a kötetben az ajánlason túl négy elkülönülő szövegrészt találunk. A címlapot követő bal első oldalon olvasható Tofeus ajánlása, melyben a kötetet a még doktori vizsgája előtt álló széles filológiai képzettségű Apáczai Csere Jánosnak dedikálja. A 3–8. számozott oldalakon olvasható Székelyhídi disputája, majd azt követi Tofeusnak egy „Corollarium ebraico-philologicum” címet viselő sajátos írása a 8–15. oldalakon. Ebben a lentebb részletesen tárgyalandó részben egy filológiai elemzést találunk Tofeustól, aminek apropójaként egy héber vizsgát említ. Majd a 16-tól 39-ig terjedő oldalakon „Appendix” címmel, a disputában is felvetett kérdések lutheránus és református elveinek összevetésével foglalkozik Tofeus. Végül a kötetet hat héber nyelvű köszöntővers zárja a két utolsó lapon. Nézzük, miként reflektál erre az összetett könyvre jelenleg a szakirodalom.

A *De perseverantia sanctorum* disputáról elsőként Bod Péter tudósít *Szmirnai Szent Polikárpus* című művében Tofeus életrajzának részeként, de ő csak az első, „Betskeházi István” féle feleletet és írást ismeri, a második vitáról, illetve kötetről nem tud.¹⁴ Ezt az adatot minden kiegészítés nélkül veszi át Tofeus első hosszabb élettörténetének

¹¹ RMNY 2355.

¹² *Tofeus Mihály*: *Disputatio theologica de perseverantia sanctorum secunda*, Várad, 1650. RMNY 2356.

¹³ Az OSZK-ban RMK II 764; FM2/2374 raktári jelzeten található.

¹⁴ *Bod Péter*: *Smirnai szent Polikarpus Avagy... erdélyi református püspököknek historiájok*, [Nagyenyed, 1766], 110. „... az, holott mint az Akadémiákon szoktak, irt ’s nyomtattatott egy Disputatiot, mellyben felelt Betskeházi István 1650. eszt. de Perseverantia Sanctorum.” digitálisan: <https://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/07/24/dd/1/218.336.pdf> (letöltés: 2021. 02. 02.).

írója, Konc[z] József a 19. század végén.¹⁵ Pedig ekkor már pár éve kézbe vehető Szabó Károly RMK II. kötete, mely felsorolásában mindkét disputát megadja, az elsőt 1650-re, a másodikat 1651-re datálva.¹⁶ Szabó azonban téved, mégpedig abban, hogy a második disputa nem 1651-ben, hanem az elsővel azonos évben, szintén 1650-ben zajlott. És itt kap először szerepet a könyv OSZK-ban őrzött RMNY 2356 (RMK II 764) számú példánya, mivel az aktuális kötet címlapján a dátumot valaki egy kézzel húzott vonal hozzáadásával megváltoztatta cԼo Լoc l helyett cԼo Լoc li –re.¹⁷ Szabó tehát mégsem tévedett, csak nyilvánvalóan ennek a példánynak a használata során a szabad szemmel nézve megtévesztő, átjavított dátumot vette alapul.¹⁸ Koncztól merítve, de már elferdítve olvassuk 2005-ben Albert András tollából, hogy Tofeus „Nagyváradai szolgálata alatt – 1650. február 19. – tartotta meg disputációját [sic!], melynek címe *De perseverentia Sanctorum*. A vita résztvevője volt Betskeházi István senior.”¹⁹ Pedig Albert már használja az RMK számait és Herepei János *Adattárát* is,²⁰ melyben az életrajzírók közül Herepei elsőként említi meg mindkét disputát:

„... kiadott egy 1650. február 19-i elnöklete alatt tartott 4°-nyi 16 sztl. lev. terjedelmű Disputatio Theologica-t ‘De Perseverentia Sanctorum’ tárgykörből, amelynek vizsgai felelője Betskeházi István senior volt. Majd 1651 május 9-én ugyanebből a tárgykörből 20 sztl. lev. terjedelmű vitatkozást tartatott Székelyhidi István nevezetű tanítványával.”²¹

¹⁵ *Konc József*: „Tofeus Mihály, erdélyi evang. református püspök élete,” *Református Közlöny* 44–52 (1893) 366–368.374–375.382–383.390–391.398–399.406–408.416–417.424–426.431–432. és 1–6 (1894) 6–7.17.24–25.32–33.41–42.48–49.

¹⁶ *Szabó József*: *Régi Magyar Könyvtár II.* Budapest, MTA, 1885, 206. és 211. A 745 és 764-es sorszámokkal.

¹⁷ Az L utáni I kisebb, mint a dátum első felében használt nagy I, de nagyobb, mint a nagy L. A digitális felvételt felnagyítva tisztán látható, hogy az L-t követő tintával beleírt I helyén eredetileg egy pont volt.

¹⁸ Az RMK II 764 leírásában lelőhelyként *Muz* rövidítéssel a Nemzeti Múzeum Könyvtára szerepel, mely ma az OSZK része, és innen kerül a katalógusba is. Ma már az eredeti 1650-es dátummal szerepel a katalógusban a kötet.

¹⁹ *Albert András*: „Tofeus Mihály (1624–1684) református püspök szerepe a XVII. századi erdélyi protestantizmusban,” S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő (szerk.), *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7. Konferencia Sepsiszentgyörgyön, 2005 szeptember, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 2007, 239–250. kül. 239.*

²⁰ *Albert A.*: „Tofeus Mihály,” 247. 4., 6. és 10. lábjegyzetekben. A Betskeházira vonatkozó „senior” kiegészítést Herepeitől vette át.

²¹ *Herepei János*: „Tofeus Mihály (1650–51),” in: Keszérű Bálint (szerk.),

Herepei ugyan az RMK hibás dátumát használja, de tisztában van nem csupán a disputa mint műfaj mibenlétével, hanem azzal is, hogy Tofeus két diákja is tanárának ebben a témában tartott előadásai alapján vitázott. A most már helyére került disputázások rendjét Zoványi Jenőnek Herepei kutatásaival párhuzamosan megszülető *Egyháztörténeti Lexikonjának* egyik cikke zavarja meg újra. Zoványi a „Becskeházi V. István” szócikkben megemlíti, hogy „Tanult Nagyváradon, ahol másokkal együtt ő is kitűnően vizsgázott a héber nyelvből.”²² Sőt, még két másik szócikkben, „id. Köleséri Sámuel” és „Püspöki János” nevei alatt is megjelenik ugyanez a félmondat, illetve a műveik felsorolása között, hogy „üdvözlő verset írt héberül Székelyhídi Istvánhoz (1651)”.²³ A kötet két tartalmi eleme jelenik meg nála, egy héber vizsga, illetve a héberül írt köszöntőversek, persze mindenütt az RMK hibás dátumával. Becskeházi és Köleséri közös vizsgájára utal Petrőczy Éva is 2009-ben: „Köleséri ... 1650-ben héber vizsgát tett a váradi kollégiumban. RMK II, 764. Különösen érdekes, hogy együtt vizsgázott ... Becskeházi V. Istvánnal.”²⁴ Eltérő témája miatt a felidézett kötetről nem mond mást, a disputáról pedig semmit, viszont az évszámot az OSZK javított és bővített elektromos katalógus leírása alapján már helyesen adja meg. Csorba Dávidnak a 17. századi könyvek sorsáról, tulajdonosváltásairól végzett vizsgálata során került kezébe az RMK II. 764 Országos Széchényi Könyvtárban található példánya, amit a katalógus alapján pontosan dokumentál:²⁵

„Michael TOFEUS, Disputatio theologica de Perseverantia sanctorum, 2, Publico examini subjicit: Stephanus Székelyhídi, Váradini, apud Abrahamum K. Szencziensem, 1650, 4°(RMNY 2356). Helye: OSZK, jelzete: RMK II, 764. Poss.: Makai Gergely, 1650; id. Köleséri Sámuel; Debreceni Ember Pál, 1678.”

A szigorúan vett könyvészeti adatokon túl, melyek között már a

Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei, Budapest–Szeged, 1966, 75–82. kül. 80–81.

²² Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon (3. kiad. szerk. Ladányi Sándor), Budapest, MRE Zsinat Sajtóosztálya, 1977, 60.

²³ Zoványi J.: Egyháztörténeti Lexikon, 343–344 (Köleséri), ill. 491–492 (Püspöki).

²⁴ Petrőczy Éva – Péntes Tiborc Szabolcs: „Új szempontok a Váradai Biblia kutatásához,” in: Heltai János (szerk.), *Biblia Hungarica philologica*, Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei 3), Budapest, Argumentum Kiadó, 2009, 147–159. kül. 153. 23. jegyzet.

²⁵ Csorba Dávid: „Debreceni Ember Pál újabb könyvei,” *Egyháztörténeti Szemle* XVI/4 (2015) 81–87. kül. 81–82. később belekerül *Csorba Dávid: Debreceni Ember Pál könyves műveltsége*, (Nemzet, Egyház, Művelődés IX), Debrecen, Hernád kiadó, 2018., 86–86.

könyv tulajdonosai is szerepeltek, akikről maga a művelődéstörténeti elemzés szól, Csorba a kötet mibenlétét is leírja:

„Ez a kötet a váradi vizsgadolgozatok egyike, a kevés fennmaradt hazai disputációk kisnyomtatványai közé tartozik. ... Ebben a témában disputált ő is [Tofeus] Leidenben, Szokolyai Anderkó István Spanhemiusnál, s váradi tanársága idején ebből a szokott módon egy diákkör vizsgázott le megvitatva téziseit.”

Csorba lábjegyzetben még hozzáteszi, hogy „A corollarium végén olvasható névsor szerint a vita és a héber vizsga résztvevői voltak...” és itt felsorolja a neveket, akik közül később kettőt, az OSZK példányának első két tulajdonosát külön is megemlíti. Végül, még egyszer összefoglalóan utal a kötet tartalmára, amikor jelzi, hogy Apáczainak ajánlotta Tofeus „Ezt az arminiánusok elleni vitát és az Isten nevének helyes kiejtéséről szóló vizsga kiadványát...”. Tofeus könyveiről és héber műveltségéről értekező Oláh Róbert is megemlíti a köteteket majd egy lábjegyzetben hozzáteszi, hogy Tofeus a

„második váradi értekezés *Corollarium Ebraico-philologicum* című részében bevezetéképpen elmondja, hogy folyó év (1650) március 1-jén a váradi iskolában héber nyelvből tartott vizsgán vita támadt az Isten különböző héber elnevezéseinek [...] használatáról.”

Majd Csorbához hasonlóan közli a héberből vizsgát tett tizenegy hallgató névsorát.²⁶ Legújabban pedig Balla Ibolya a református kollégiumok héber- és Ószövetség-oktatásával foglalkozó írásában Tofeus váradi tanításával kapcsolatban szintén egy lábjegyzetben beidézi Oláh fenti mondatát.²⁷

Összefoglalva a szakirodalom utalásait elmondhatjuk, hogy bár sokan forgatták a kötetet, sem az eseményeket, sem a kötet tartalmát nem realizálták pontosan, pedig egy 17. századi oktatástörténeti relikviával van dolgunk.

Disputa és héber vizsga meg még sokkal több

A dátumokkal már meggyűlt a bajunk kötetünkkel kapcsolatban, és ehhez a kérdéshez most újra vissza kell térnünk. A szakirodalomban fellelhető 1650 versus 1651 különbség, ahogyan jeleztem, az OSZK-ban fellelhető példány egyik használójának önkényes javítása lehe-

²⁶ *Oláh Róbert*: „A héber nyelv szerepe Tofeus Mihály műveltségében,” in: *Studia Debreceni Teológiai Tanulmányok VIII/1* (2016) 51–62. kül. 54. 22. jegyzet.

²⁷ *Balla Ibolya*: „Adalékok a héber nyelv és az Ószövetség oktatásához a magyarországi református kollégiumokban a 16–17. században,” in: *Az Ószövetség és a reformáció. Tanulmányok a héber nyelvű Ószövetség és a protestantizmus kapcsolatának múltjából és jelenéből* (Acta Debreceni Teológiai Tanulmányok 11) Debrecen, DRHE 2018, 175–199. 45. jegyzet.

tett. A javításon kívül azonban más érvet is fel tudunk mutatni a két kiadvány azonos kiadási évszáma mellett. Mivel Tofeus mindössze két tanévet oktatott Váradon, nehezen feltételezhető, hogy ugyanazt a témát tanította volna végig. Mivel a két disputa egyazon téma egymáshoz kapcsolódó feldolgozása volt, ezért jobban elképzelhető, hogy 1650 februárjával bezárólag jutottak a téma első fele feldolgozásának a végére, amit egy disputával zártak le, majd folytatva a témát májusban egy másik disputával be is fejezték. A külhoni gyakorlat is ezt a szisztémát mutatja.²⁸ Ez alapján is mondhatjuk, hogy az RMK II 764 jelzetű kötet 1650-ben jelent meg.

A kötethez kapcsolódó dátummizériának azonban még nincs vége. A címlapon a Székelyhidi István vizsgázó vagy vitázó nyilvános szereplésével megtartott disputa pontos időpontja 1650. május 26-án 9 óra. A kötet második részében található *Corollarium* második bekezdésében szereplő „Hoc anno Kalendis Martiis” meghatározás azonban 1650. március 1-jét rejti. Ez tehát nem a Székelyhidi disputa időpontja. Sőt, ez nem is egy disputa. A teljes mondat így hangzik:

„Ebben az évben, március elsején a diákok szokásos ékes előmenetelével vizsgát tettek, közönség: nagyszámú nemzeti és nemes urak, és nagytiszteletű lelkészek gyűlése előtt. A hallgatókat héberből kérdeztem.”²⁹

Vagyis ez az a héber vizsga, amire a kutatók közül már többen utaltak, de amit még senki sem választott szét magától a disputától, pedig a dátum egyértelműen mutatja, hogy majd három hónappal korábbi, mint a disputa. Tofeus *Corollariuma* viszont nem ekkor készült. A héber vizsga csak apropója volt (*Occasio hujus Corollarii*), hogy megfogalmazza ezt a filológiai szöveget. A vizsga során felvetődött a *tetragrammaton*, vagyis a héberben négybetűs istennév, a יהוה helyes kiejtésének a kérdése, mivel a hallgatók közül senki nem használta a közönséges *Jehova*, *Jehovih* alakot, hanem mindenki a Tofeus által tanított *Adonai*, *Elohim* formát. A miéltre senki sem tudott pontos választ adni (*Respondi ... secus facere non posse*), de mivel nagyobb közösségben voltak és a vizsgát sem akarta zavarni, a helyes válasz kifejtésére ezt a publikációs lehetőséget ragadta meg.³⁰ A hosszabb ta-

²⁸ Vö. *Postma*: AAF-ben listázott többkötetes disputációkat.

²⁹ Hoc anno, Kalendis Martiis, cum juxta morem specimen profectus Discipulorum, edendum, per publicum examen, esset: in frequenti Generosiss. Dn Nobilium, ac Reverendorum Pastorum conventu, Discipuos Ebraicé examinavi” in *Disputatio theologica de Perseverantia sanctorum*, 8.

³⁰ „Cum autem à Discipulis, toto hoc exercitio, nullibi nomen Jehovah, Jehovih, exprimeretur, sed ubicunque; occurreret, legerent pro eo Adonai, Elohim; quesitum ex me est, cur illos sit docuerim. Respondi me ex analogia Linguae Sanctae, secus facere non posse. Conventum inter nos est, ne Examen turbaretur, út rationes ejus describerem, quod hac occasione feci.”

nulmány tehát 1650. március 1. és május 26. között készült el, melyhez jelzései alapján Tofeus tizenhét szakkönyvet használt fel, melyek közül több már minden valószínűség szerint a saját könyvtárában megvolt.³¹

Még egy dátumot meg kell adnunk az RMK II 764 jelzetű publikációhoz. A kötet harmadik egysége a Tofeus tollából származó *Appendix*. A disputa témáját viszi itt tovább, vagyis az arminiánusoknak a hitre jutottak kegyelmi állapotának elvesztéséről szóló tanának dortrehti zsinaton megfogalmazott cáfolatáról, azaz a hívők üdvös-

Disputatio theologica de Perseverantia sanctorum, 9.

³¹ A rövidített hivatkozások alapján is biztosan beazonosítható felhasznált irodalom a következő volt (szögletes zárójelben a Tofeus kötet oldalszámai, sima zárójelben a Técsi János féle lista az Erdélyi Könyvesházak III. 1563.–1757., Szeged Scriptorum, 1994., 89–97 tételszámai):

(négy leideni professzor), *Apologia Remonstrantium*, Hardewijk, 1631. [3] (91.tétel).

Tremellius, *Biblia Latina* [12] (143. tétel).

Jospeh Scaliger, *Epistolae*, (Scaligerana), Toulouse, 1620. [12] (256. tétel).

Louis Cappelus, *Arcanum punctuationis revelatum*, Leiden, 1624. [12] (153. tétel)

Johannes Buxtorf, *Lexicon Chaldaicum, Talmudicum et Rabbinicum*, Bázél, 1645. [12] (315. tétel). Vagy Uő, *Thesaurus grammaticus*, Bázél 1615.

vagy 1620. (204. tétel)

ifj. Johannes Buxtorf (fil.), *Tractatus de punctorum vocalium, et accentuum, in libris Veteris Testamini Hebraicis, origine, antiquitate, et autoritate*, Bázél, 1648. [10. 13] (2. kolligátum in Teleki Téka: Bo-3923. Vö. Oláh, „Tofeus,” 59.).

Valentin Schindler, *Lexicon pentaglotton*, Hanau 1612. [14] (1. tétel).

Joannes Mercerus *Tabulae in grammaticen linguae Chaldaeae*, Párizs, 1560. [10. 12].

Petrus Galantius, *De Arcanis Catholicae Veritatis*, Ortona, 1518. [12].

Rodolpho Cevallerio: *Rudimenta hebraicae linguae*, Wittenberg, 1541./1574.? [12].

Kimchi, *Commentarium Rabi David Kimchi in Amos prophetam*, Basel, 1531. [14].

Johan Ernestus Gerhardi (szerk.), Wilhelm Schickard: *Institutiones linguae Ebraeae* (javított kiadása), Erfurt, 1647. [15].

Jan van der Driessche (Drusius), *Tetragrammaton, sive de Nomine Dei proprio, quod tetragrammaton vocant*, Amsterdam, 1634. [12] vagy Uő., *Ad voces Hebraicas Novi Testamenti commentarius*, Franeker, 1616. (179. tétel).

A listából az első hét kötet biztosan Tofeus birtokában volt. A többi tízből még néhányra oldalszámmal hivatkozik, ami szerint feltételezhetően a kezében voltak a tanulmány megírásakor vagy saját könyvként vagy a kollégium könyvtárából.

ségre való megtartásáról (a szentek állhatatosságának) kikristályosodott gondolatának elemzését végzi el a kálvini és lutheri teológiában elfoglalt helyéről. Mégpedig azért, mert – ahogy írja – viszketni kezdett a keze a vitára (*prurientibus ad pugnam manibus*), amikor a disputa lutheránusnak tűnő szövege hozzá eljutott. Ezt az időpontot a 16. oldalon 1650. április 18-ban adja meg. Vagyis az *Appendix* lutheránus teológiával polemizáló huszonnégy oldalas szövege harmincnolc napon belül készült el.³²

Végezetül a kötet utolsó lapjain található héber köszöntőversek megint 1650. május 26-hoz visznek vissza, hiszen a diáktársaknak Székelyhidi disputájára írt és ott felolvasott verseit találjuk ezeken a lapokon, amikre majd még visszatérünk. A verseket író hat hallgató neve mind ott található azon a tizenegy fős listán, amit a *Corollarium* végén felsorol Tofeus, így kötődik a második egység az egész kiadvány apropóját szolgáltató május 26-i disputához.

A kötetet tehát akár nevezhetnénk kolligátumnak is, hiszen három teljesen önálló szöveget tartalmaz, de mivel nem önállóan megjelent művek kollektíójaként kötötték egybe őket, így inkább tarthatjuk a mai értelemben vett tanulmánykötetnek.

Egy 17. századi héber vizsga

Tanulmánykötetünk második része, a *Corollarium*,³³ amint már említettük egy héber vizsga apropóján született. Tofeus azonban nem csupán a vizsga tényét, de annak részleteit is közli ennek a tanulmánynak a keretében, amit így akár nevezhetnénk korabeli jegyzőkönyvnek is.

A fenti idézetből kitetszik, hogy 1650. március 1-én nyilvános héber vizsgát rendezett. Nem disputát, nem disszertációvédést, hanem egy „egyszerű” héber vizsgához szervezett nagyszámú nagyérdemű közönséget. A meghívottak közül csupán az előkelőségeket nevezi meg: előkelők, nemes urak és tiszteletes lelkipásztorok (*Generosiss.*

³² A vehemensen megfogalmazott és nyomtatásban széles körben elérhető polémia nem maradt evangélikus válasz nélkül. A korábbi kassai, ekkor már trencsényi evangélikus iskolarektor, Horváth András írta meg *Responsum Appendici Maledicae homine Christiano indignae, quam Doctor Tovfaeus Rector Varadiensis Disputationi (quam Vocat) Theologicae de Perseverantia Sanctorum secundae, appendit* (Trencsény, 1652) című művét (RMK II 779). Ahogyan Csorba megjegyzi, Horváth éppen 1650-ben adta ki majdnem azonos című: *Dissertatio de preservantia electorum* (Bártfa, 1650) című írását (RMK II 720). Vö. Csorba, „Debreceni Ember Pál újabb könyvei,” 81.

³³ A *corollarium* mint műfaj a disputát kiegészítő olyan mondatok, tézisek gyűjteménye, melyekhez nem szükséges indokolást fűzni. Ez Hollandiában ma is gyakorlat a doktorálás során.

Dn Nobilium, ac Reverendorum Paſtorum),³⁴ pedig nyilván jelen voltak a kollégium diákjai, tanárai is.

Bevezetésként Tofeus általánosságban megadja a vizsga témáját, ami a 103. zsoltár,³⁵ ezek után öt pontban foglalja össze a vizsga menetét:

„Discipulos Ebraicè examinavi ex Psal 103. Quem 1. Clarè, distinctè, Ebraicè perlegerunt, & exposuerunt. 2. A me Grammaticè examinati sunt. 3. Ad Questiones meas Ebraicas ex phrasibus Sanctis, ex tempore responderunt. 4. compositionis ex eodem Psalmo materiam habentes, quam elegantissimis characteribus depinxerunt, quidam fine omni, quidam leviculis cum erratis, eam transtulerunt (quorum etiam nomina ad eorum laudem, sicut Dn. Shikardus fecit, infra describam.) 5. Eundem Psalmum melodiá propriá Gallica, à me translatum, ad laudem, laboribus nostris cumulatè benedictis Dei S.&B. cum Auditorium gaudio jucundissima cum harmonia cecinerunt.”

A héberül tanulókat a 103. zsoltárból vizsgáztattam. Amit 1.) hangosan/érthetően, pontosan héberül felolvastak és megvilágítottak; 2.) a nyelvtant kikérdeztem; 3.) az én héber kérdéseimre a szent kifejezésekből kapásból válaszoltak; 4.) ugyanabból a zsoltárból vett anyagból fogalmazást készítettek, amit igen választékos módon fejeztek ki, némelyek végig tökéletesen, némelyek kisebb hibákkal, azt teljesítették (akiknek neveit még dicsőségükre, ahogyan Shikardus úr megtette, alább le fogom írni), 5.) ugyanazt a zsoltárt a saját helvét dallamával, az én fordításomban, a mi fáradozásunk bevégezésének dicséretére Istent áldva a hallgatósággal örvendezve és nagy vidámsággal összhangban elénekeltük.³⁶

A vizsga alapján Tofeus héber tanításának módszertanába és elvárásiba is bepillanthatunk.

1.) *Hangosan felolvasták és lefordították a 103. zsoltár szövegét.* A nyelvtanulás egyik fontos mozzanata a holt nyelvek esetében ma is, hogy a diák hangosan olvassa ki a saját anyanyelvének jelrendszerétől eltérő betűket. Ezáltal elősegítve a szavak és a nyelvtani formák felismerését. A hangos olvasás üteme és a szavak összekapcsolása már jelzi, hogy a diák mennyire érti és látja át a szöveget és annak

³⁴ Disputatio theologica de Perseverantia sanctorum, 8.

³⁵ A később elkészülő zsoltárkommentárjában szintén feldolgozza a 103. zsoltárt. Lásd *Tofeus Mihály: A' Szent Soltarok Resolutioja, Es azoknak az Erdelyi Fejedelmi Evangelica Reformata, udvari szent ecclesiara, lelek es igassag szerint valo szabasa.* Kolozsvár, 1683. (RMK I. 1302).

³⁶ Disputatio theologica de Perseverantia sanctorum, 8–9:

jelentését. A fordítás képessége és módja pedig egyértelművé teszi, hogy birtokolja-e az adott szöveg értelmét.³⁷ Az nem derül ki a vizsga leírásából, hogy egy-egy hallgató mekkora szakaszt olvasott-fordított az egész 23 verses zsoltárból.

2.) *Beszámoltak a nyelvtani kérdésekről.* A felolvasott szöveg lehetőséget ad arra, hogy a benne előforduló nyelvtani jellegzetességekre rákérdezzen az oktató, meglátva ezzel a diák grammatikai ismereteinek mélységét. Mivel a leírás nem utal arra, hogy ezek a nyelvtani kérdések csak a 103. zsoltár szövegére szorítkoztak, feltételezhetjük, hogy az addig tanult teljes anyag bármely része előkerülhetett a vizsga során.

3.) *A professzor héber nyelvű kérdéseire ismert bibliai szövegekből azonnali válaszokat adtak.* Ezen a ponton látható, hogy Tofeus héber oktatása nem marad meg a passzív használatra való felkészítés szintjén. Még akkor is, ha betanult héber formulákat kellett alkalmazni, a hallás utáni idegen nyelvű szövegértés, illetve az ahhoz illeszkedő betanult példamondatok, kifejezések párosítása és kimondása az aktív nyelvhasználat kialakulásához vezethet.

4.) *A 103. zsoltár szöveganyagából önálló fogalmazást készítettek.* A nyelvi kompetencia felmérésének talán legalaposabb eleme az írásbeli fogalmazás. Még akkor is, ha az orális nyelvhasználat a hirtelen beszédhelyzetben követeli meg az aktív szókincs-használatot, az írásbeli nyelvhasználat pontosabb és ellenőrizhetőbb formája a valóságos tudásnak. Bár egy lehatárolt szövegtörzset szókincsének a felhasználása volt az elvárás, az önálló fogalmazás explicit módon látatja az ortográfia, a morfológia és a szintaxis szabályainak ismeretét.

A héber nyelvű beszélgetés kivételével a vizsga formája és elemei megfelelné egy mai komplex nyelvvizsgának, azzal a nehezítéssel, hogy mindez szélesebb közönség előtt zajlott. A 4. pont első felével tulajdonképpen befejeződik a vizsga, a folytatás már a „jegyzőkönyv számára” szóló értékelést tartalmazza. Az értékelés szóhasználatára alapján az inkább a negyedik, fogalmazási feladatra vonatkozik, a dicséret azonban már az egész vizsgáért járt mindenkinek. Tofeus a jegyzőkönyvvezetőt, Shikarus urat is nevesíti, akinek a listája alapján ő maga is hozza a neveket a filológiai elemzést kövezően: „Nomina Discipulorum qui in Examine nostro Ebraico omnium primi compaeruerunt.” (Azoknak a diákoknak a nevei, akik a mi héber vizsgánkon mindnyájan először megjelentek.)³⁸ Ezzel ugyan maga a vizsga véget ért, a „jegyzőkönyv” számára azonban Tofeus megörökíti az esemény befejezését is.

³⁷ A mai vizsgázóktól eltérően az akkoriak számára nem volt lehetőség saját Bibliából vizsgázni, sőt magyar Bibliája sem volt feltehetően még senkinek, így a szövegek felismeréséhez biztosabb nyelvi tudás szükségeltetett.

³⁸ Disputatio theologica de Perseverantia sanctorum, 15.

5.) *A jelenlévőkkel együtt elénekelték a 103. genfi zsoltárt Tofeus fordítása alapján.* A Claude Goudimel dallamára énekelt genfi zsoltárrok szövege Szenczi Molnár Albert fordításában ekkoriban már közismert volt, sőt 1648-ban Váradon is megjelent ugyanannak a Szenczi Kertész Ábrahámnak kiadásában, aki jelen kötetünket is kiadta.³⁹ Szenczi megemlíti az 1607-es kiadás *Dedicatio*jában, hogy a „Haidelbergi Acemián” végzett tanulmányai öt éve alatt hallotta a zsoltárokat így énekelni, vagyis Tofeus a német és talán holland szokást hozta vissza, amikor a vizsga végeztével kollégiumi közegben genfi zsoltárt énekeltetett. Az már csak ráadás, hogy mindezt saját fordítású szöveggel – bár ennek technikai részleteiről (mindenki kezébe adott szövegről?) nem árul el többet.

Az 1650. március 1-én sikeresen lezajlott héber vizsga résztvevői a „jegyzőkönyv” szerint: „Stephanus Becskehazi, Thomas Pataji, Joannes Püspöki, Joannes Montanus, Michael Jenei, Samuel Köleseri, Gregorius Makai, Stephanus Szekelyhidi, Casparus Enyedi, La-dislaus Illyei és Stephanus Varsanyi” voltak.

A disputát köszöntő héber carmenek

Székelyhidi István disputájához a külhoni szokásoknak megfelelően a jelenlévő diákok közül néhányan köszöntőverset írnak.⁴⁰ De ezek nem egyszerű latin üdvözlő versek, hanem – feltehetően Tofeus Mihály iránymutatása szerint készült – héber *carmenek*. A fenti listából, a megjelenés sorrendjében Becskehazi Mihály, Makai György, Patai F. Tamás, Püspöki János, Jenei Mihály és Köleséri Sámuel írták a verseket.

Az itt megjelent *carmenek* sajátossága – mivel a nagyváradi nyomda nem rendelkezett héber betűk nyomtatására alkalmas sablonokkal, – hogy, amint a Tofeus által írt héber filológiai tanulmányban is, a versekben is, latin betűs átírásban találjuk a héber szöveget. Sajnos az átírások helyenként eltorzítják az eredetit, így a héberben járattalan olvasó vajmi keveset tud kezdeni a szövegekkel. Talán ez is volt

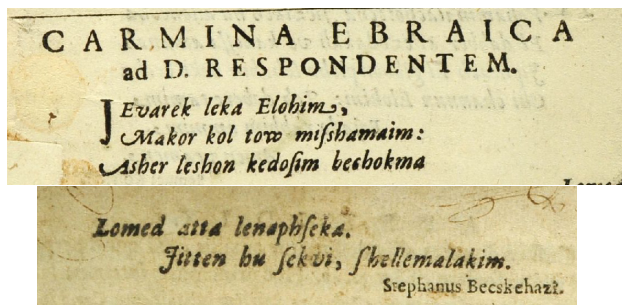
³⁹ Két formátumban is megjelent, lásd RMK I 817 (normál) és 818 („kiseded formában”) Bár ebben az énekeskönyvben még nincsenek meg a zsoltárdallamok.

⁴⁰ Ezen a ponton szeretném a kutatásaink eredményeként módosítani egy korábbi lista adatait. A *Zsengellér József*: „Carminae Gratulatoriae Hebraicae. Héber üdvözlőversek a 17. századból,” in: Koltai K. (szerk.), „A szívnek van két rekesze.” Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 90. születésnapja alkalmából. *Studia Hebraica Hungarica* 2., Magyar Hebraisztikai Társaság, Budapest, 2012., 341–352, kül. 351. oldalon található nagyváradi lista ugyan a *Disputatio theologica de Perseverantia sanctorum* szerzőjeként Tofeus Mihályt adja meg, az üdvözlő vers mégsem őt, a disputa felügyelőjét, hanem Székelyhidi Istvánt, a disputázót köszönti.

az oka, hogy megírásuk óta érdemben soha nem reflektáltak ezekre a versekre, jóllehet hazai nyomdában készült hazai könyvben találhatóak.⁴¹ A következőkben elsőként közöljük ezeket a szövegeket héber betűkkel átírva és magyar fordításban, rövid elemzéssel kiegészítve. A versek előtt latinul olvasható a közös felirat: *Carmina Ebraica ad Dn Respondentem* (Héber köszöntőversek a válaszdó/respondens úrnak)

Becskeházi István (Nagyvárad 1)⁴²

Franekeri beiratkozása alapján 1626-ban született, vagyis a héber vers írásakor már 24 éves volt, feltehetően utolsó éves tógátus diák Nagyváradon. Franeker mellett Leiden és Utrecht egyetemén is tanult Hollandiában 1654-ig.⁴³ Hazatérve Kőszegen (1655–1656), majd Biharpüspökiben volt lelkész,⁴⁴ ahol felkérték, hogy a Komáromi Csipkés féle fordításban vegyen részt, ami utal arra, hogy ismert volt héber nyelvtudásáról.⁴⁵

Áldjon meg téged [az] Isten,	בְּרַךְ לְךָ אֱלֹהִים 1
hullatva minden jót [a] mennyből:	מִכּוֹר כּוֹל טוֹב מִשָּׁמַיִם: 2
mivel [a] szentek nyelvén bölcsességben	אֲשֶׁר לְשׁוֹן קְדוֹשִׁים בְּחִכְמָה 3
tanulsz magadnak/lelkednek.	לְמַד אַתָּה לְנַפְשֶׁךָ. 4
Adjon Ő (olyan) alakot, mint az angyaloké!	יִתֵּן הוּא שְׁכוּרִי, שְׁלֵמֵלְאֲכִים 5

Az átírás nem teljesen következetes. A spiráns ך jelölésére egyaránt használja a *v*-t és a *w*-t. Hasonlóan a *w* esetében párhuzamosan jelenik

⁴¹ Kutatócsoportunk munkájának keretében Götz Andrea fordította le elsőként a verseket, jelen fordítás és elemzés során sokat változtattam a korábbi szövegen.

⁴² A számozások a *carmina hebraica* kutatás által megadott hivatkozási számok. Lásd Zsengellér: „Carminae Gratulatoriae Hebraicae,” 349–350.

⁴³ Bozzay–Ladányi: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 65 (322); 129 (1315); 240 (2733).

⁴⁴ Zoványi: Egyháztörténeti Lexikon, 60.

⁴⁵ Talán erre a felkérésre utalhat Petróczy Éva is. In: Petróczy–Pénes: „Új szempontok a Várad Biblia kutatásához,” 153.

meg az *sh* és az *s*, amit egy esetben *w* jelölésére is használ (5. sor). A η -t *ch*-val történő visszaadásával megkülönbözteti a η -tól (*h*). Nem jelöli az \aleph -t, a *mater lectionis* \aleph -t és \beth -t, valamint a szóvégi η -t. A magánhangzók jelölésében nem tesz különbséget a *sva*, a *céré* és a *szegol*, illetve *hatéf szegol* között, mindegyiket *e*-vel írja át. A *dáges* jelenlétét azonban a mássalhangzó megkettőzésével kiemeli (pl. *Jitten*). A középpontozásban a latin jelölést használja. Mindezt figyelembe véve a kvadrátosított szöveg helyesírás tekintetében megfelelő. Szintaktikai pontatlanságok azonban megfigyelhetők a szövegben. Az 1. sorban a \aleph vonzata nem a \aleph , hanem az \aleph lenne helyesen, a fordítást már eszerint alakítottuk. A 3. sor elején az \aleph vonatkozó névmás helyett inkább a \beth -t lett volna célszerű használni, ennek értelmében fordítottuk a szót. Végül az 5. sorban az összehasonlításához nem a \aleph vonatkozó partikulát, hanem a \beth prepozíciót lett volna jobb alkalmazni. Az itt szereplő \aleph olvasata⁴⁶ és értelmezése is problematikus, mivel ez egy hapax legomenon, vagyis egyetlen egyszer, a Jób 38,36-ban előforduló kifejezés. Clines nyolc különböző opciót sorol fel, köztük a Merkúr bolygót.⁴⁷ A verssor összefüggésébe az égi/mennyei alak értelelem illik a legjobban.

Verstanilag érdekes a kompozíció. Az öt sort nem lehet pontosan tagolni, főleg azért, mert a rímek a következő képletet adják: aabba. Amennyiben azonban az első sort egy önálló felütésnek vesszük (a+abba), akkor ölelkező rímet kapunk, vagyis egy rímpár ölel körbe egy párrímet. Ezt a feltételezést támasztja alá a szótagszám is, mely az első, második és negyedik sorban 8, míg a harmadik és ötödik sorban 10. Az ütemhangsúlyok eloszlása nem pontos, bár minden sor kétütemű: 5|3, 4|4, 4|6, 4|4, 5|5.

Tartalmát tekintve a vers egyértelműen a respondenst szólítja meg, dicsérve őt a héber nyelv tanulmányozásáért. Az 5. sorban a disputa témájához kapcsolódva, mint a hívó közösség tagja megváltásának bizonyosságaként kér a respondensnek az üdvözülteknek járó mennyei, angyali alakot.

Makai György, Patai F. Tamás és Püspöki János (Nagyvárad 2–4)

Bár három szerző szerepel a 25. lapon következő három négysoros szöveg mindegyike alján, ez egy három versszakos vers, melynek minden versszakát más-más szerző írta. Így, bár a szerzők alapján Nagyvárad 2–4 számozással önállóan tartjuk nyilván a versszakokat, mint költeményt egyben kell kezelni őket. A versszakok összetartozását három dolog jelzi: egyrészt a számozás, ami úgy tűnik, nyomdai

⁴⁶ Ezt az olvasási javaslatot köszönöm Koltai Kornéliának.

⁴⁷ Clines, *David J.*: The Dictionary of Classical Hebrew. Vols. I–VIII. Phoenix Press, Sheffield 1995–2011. VIII. 148–149.

hibából a 3. versszak elől elmaradt. Másrészt a versszakok szedése, ami az első két versszakot egymás mellé, a harmadikat egy sorral lejjebb, a kettő közé tördelte be. Végül a verstani forma, amit mindhárom versszak követ: Hármás rímet alkalmaznak egy-egy vaksorral megtoldva. Ha már a verstani kérdést érintettük, érdemes megjegyezni, hogy egyik versírónak sem sikerült azonos hosszúságú sorokat fogalmazni. Az első versszakot szerző Makai második sora csak öt szótagú, míg a többi sor hat szótagot tesz ki. Patainál az első sor öt, a második-harmadik sor hat szótagú és a vaksor lett hét. Püspökinél az első három sor nyolc szótagú, de a záró sor hét szótagúra sikeredett. Nála akár időmértékes verselést is feltételezhetünk. Az első három sor két daktilusból és egy spondeusból áll: (– u u | – u u | –), míg a negyedik két daktilusból és egy fél spondeusból (– u u | – u u | –). Az eltérések és egyenlenségek ellenére a rímek élvezhetővé teszik mindhárom esetben a verses formát.

Makai Györgyről a későbbiekben nem tudunk semmit azon kívül, hogy az OSZK-ban található RMK II 764-es példány elsőként az ő tulajdona volt. A címlapot díszítő fa minta két oldalán olvasható „Gregorij // Makai”.⁴⁸ Talán közvetlenül a vizsga után került a birtokába. Nála kevesebbet már csak Patai F. Tamásról tudunk, akinek a nevének és e versén kívül nem maradt egyéb emléke az utókor számára.

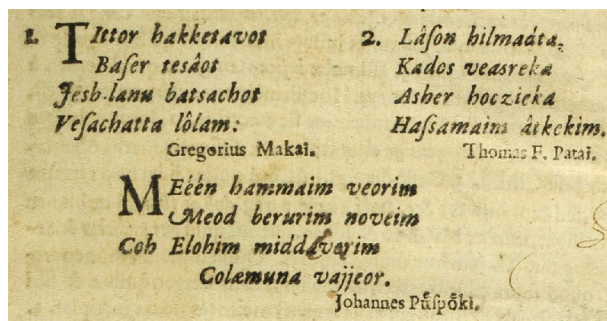
Viszont ismertebb a harmadik, számozatlan versszak írója, Püspöki (Szilágyi) János, akiről tudjuk, hogy 1631-ben született Váradon, és nemesi származású volt.⁴⁹ Itteni tanulmányait befejezve egy ideig Nagybányán rektorkodott (1652–1654), majd peregrinációra indult Hollandiába, ahol Leidenben, Utrechtben és Franekerben tanult teológiát, filozófiát és jogot.⁵⁰ Hazatérve 1657-ben Nagyecsedben, majd

⁴⁸ Vö. *Csorba*: „Debreceni Ember Pál,” 81.

⁴⁹ Születési dátumát és nemesi rangját külföldi beiratkozásaikor megadta. *Bozzay–Ladányi*: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 68, 131, 242.

⁵⁰ Leidenbe 1654. 08. 19-én iratkozott be. Utrechtben 1655 februárjában kezdett tanulni. Végül Franekerben 1656. 06. 10-én lett diák. Lásd *Bozzay–Ladányi*: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 242 (2753); 131 (1332); 68 (350). Leidenben teológiát tanult, és *De origine incrementis et variis rerum publicarum mutationibus* (Leiden 1655) címen megjelent ottani disputája. Franekerben jogot tanult. Ottani disputáját (*Disputationes Juridicae XXXVII. & XXXVIII. Desumptae Ex Titulis XLVII. XLVIII. XLIX. L. LI. LII. LIII. Ubi & apud quem cognitio in integrum restitutione agitanda sit: de Reputationibus: Etiam per procuratorem causam in integrum restitutionis agi posse, &c. Lib. II. Cod. Justin. Franeker, Izardus Albert, 1657 – RMK III 1983*) és annak körülményeit vizsgálta *P. Szabó Béla*: „’Actor et respondens’ – A szerzőség kérdése a magyarországi joghallgatók korai disputatione és disszertációi fényében,” in: Szikora Veronika – Török Éva (szerk.), *Ünnepi tanulmányok Csécsy György 65. születésnapja*

1659-ben Nagyváradon volt rektor. Még ugyanebben az évben Nagyváradra került professzornak és talán lelkésznek.⁵¹ Martonfalvival és az ostromot túlélő diákokkal együtt Debrecenbe megy. Pátriájának történetét már 1658-ban megírta, amit Várad elestéről egy 1661-ben itt kiadott prédikációkötettel toldott meg.⁵² További sorsa ismeretlen, talán Szatmár megyében lelkészkedett.⁵³

Őrizd az írásokat
amikben megváltás[un]k
van nekünk. A ragyogással
kened fel magad örökre.

תִּטֹר הַכְּתוּבוֹת · 1
בְּאִשֶׁר תִּשְׁעוּרוֹת 2
יִשׁ לְנוּ בְּצַחוֹת 3
וְסִכְתָּ לְעֵלָם · 4

Makai György transzkripciójában a mássalhangzók duplázásával jelzi a *dáges fortékat*. Nem tesz különbséget *v* és *n* között, nem jelöli az *n*-t és a mater lectionisokat, de az *v*-t egy circumflexszel igen. A *x* jelölésére a *ts* betűkombinációt használja. A *sh* jelölésére az *sh*-t és az *s*-t párhuzamosan alkalmazza, de az *s*-t használja a *v*-ra is. Különbséget tesz a *q* kétféle ejtése között és a spiráns jelölésére a *v*-t használja.

tiszteletére, II. köt. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2017, 259–289. kül.

281. A disputa adataihoz lásd még *Postma*: AAF 152 (55/1657.1). A disputát többekével egybegyűjtve kiadták 1660-ban is: *Postma*: AAF 155–156 (55/1660.3a) Püspöki disputája a 289–304. oldalakon szerepel.

⁵¹ *Zoványi*: Egyháztörténeti lexikon, 491–492 szerint csak lelkész volt Nagyváradon. *Bod Péter*: Magyar Athénás, 195. viszont professzornak titulálja és Pap Putnoki Jánost nevezi meg korabeli lelkészként. (A „Névtelen könyvek” alcím alatt szereplő szöveg 4-es számmal a Magvető 1982-es kiadásából kimaradt, ami a 7. után újrakezdődő számozású címekből az 1–12. számúakat érthetetlenül elhagyta).

⁵² *Püspöki János*: Várasnak ékes históriája, Nagyvárad, 1658. (Zoványi szerint, másutt nem találtam rá adatot). *Püspöki János*: A keresztyénség véδοςzlopának megdülése, Debrecen, 1661. (RMK I. 93).

⁵³ *Zoványi*: Egyháztörténeti lexikon, 492. szerint 1683-ban Szatmár követeként részt vett a kassai országgyűlésen, vagyis talán világi pályára lépett.

Összevonja a כְּאֶשֶׁר transzkribálása során a jelöletlen א és a kezdő ב alatti *patah*okat, a *svá*kat pedig nem jelzi.

Az 1. sorban olvasható כְּתוּבֹת nem a szent iratokra vonatkozó szokásos forma (כְּתוּבִים), de feltehetően Makai arra gondolt. A 2. sorban a *tesâot* feloldása nem problémamentes. A תְּשׁוּעָה „segítség, megváltás, győzelem”⁵⁴ jelentésű szó többes számú formája תְּשׁוּעוֹת *tesûot* tűnik a legközelebbi választásnak, ami azt jelenti, hogy a *surreq* helyett *patah*ot vagy *kámecet* olvasott. De lehet nyomdai hiba is, vagyis a szedő a kézzel írt ū-t â-nak olvasta. A 3. sor szintaktikailag lehet a 2. sor folytatása, ahogyan fordítottam, de lehet önálló új mondat is. Ebben az esetben a בְּצִהוּת subjectum szerepet kap, ami más olvasatot feltételez. Amennyiben a *ch*-t ע-nak olvassuk (ami elég valószínűtlen, hiszen két helyen is a magánhangzó feletti circumflexszel jelöli), lehetne כְּצַע „nyereség, haszon” jelentésben: „Vannak nekünk nyereségeink”. Itt csak az a gond, hogy ez a főnév hímnemű. A 4. sor *vesachatta* transzkripciója sem egyértelmű. A סוּך „felken, beken”⁵⁵ ige Qal perfectum E/2 masculinum formájában (סִכַּת) a második gyökmássalhangzó alatti *svá*-t *qámec*nek írja. A versekben a rímképzés miatt ritka *vav consequivum*os igealakot használ. A vers, de kifejezetten az utolsó mondat szorosan kötődik a szentek üdvösségéről szóló, köszöntött disputához.

Hogy megerősödj, megtanítottál.

Szent, és boldog vagy,

mivel kihozott téged,

a ragyogó Menny

לְעִשְׂן הַלְמַדָּת 1

קָדוֹשׁ וְאַשְׁרֵיךְ 2

אֲשֶׁר הוֹצִיאָךְ 3

הַשָּׁמַיִם עֵתִיקִים. 4

Patai Tamás transzkripciója egységes. A többiekhez hasonlóan nem jelöli az א-t, viszont a *dages fortét* az *s* duplázásával (4. sor) igen. A צ-t *cz*-vel írja át. Ő sem tesz különbséget a ק és a כ írásmódja között. Az első és utolsó szóban szereplő circumflexes magánhangzóval az ע-t jelöli.

Az 1. sorban a *lâson* lehetne egyszerűen a לְשׁוֹן „nyelv”, mégis az *â* miatt, ami jelzi az ע jelenlétét, az עֲשֶׂן „erősnek, keménynek lenni” értelmű szó célhatározói formája (ל+infinitivus absolutus) állhat itt. A *hilmadta* is problémás szó. Az átírást követve a לַמַּד ige Hifil perfectum E/2 masculinuma lenne, viszont ennek az igének nincsen (a bibliai héberben) Hifil formája. Ha lenne, a jelentése „tanítottál,” megtanítatnál lehetne. Szóba jöhetne a לַמַּד ige Piél perfectum E/2 masculinuma (לְמַדְתָּ) + vonatkozó névmási értelemben a ה névelő. Ebben az esetben, ami nyelvtanilag helytelen, az átírásban összevonná a névelő alatti és az ige első gyökmássalhangzója alatti magánhangzókat egy

⁵⁴ *Clines*: Dictionary of Classical Hebrew, VIII. 683–684.

⁵⁵ *Clines*: Dictionary of Classical Hebrew, VI. 129.

hireqké. Ilyen összetétel azonban nem létezik. Nem beszélve arról, hogy jelentésében a „tanítani” jelenik meg, ami a *respondens* esetében nem áll fenn. Hasonlóan nem használt, és tartalmilag is problémás a Nifal kínálta két félmegoldás, a *perfectum* E/2 masculinum (נִלְמַדְתָּ) elírása, vagy pedig az infinitivus absolutus (הִלְמַד) és az אָתָּה összevonása. Az átírt szóban a *d* szára csak megszakadva látszik a fennmaradt példányban, de alsó részét összehasonlítva a második sor *Kados* szavának betűivel, egyértelmű, hogy *d* és nem *a*. Így nem valószínű az a megoldás sem, hogy a הִלְמַד („erős”, חֵלֶם-ből) és az אָתָּה vagy אָתָּה egybeírása lenne a szó, ami nyelvtanilag feloldaná a sort. Mivel a lehetőségek egyike sem használatos a bibliai héberben, így a fordításban mégis maradtam a nem létező Hifil alaknál.

A 4. sorban az *átkekim* értelmezhetetlen ebben a formában. Amennyiben a *tk*-t Koltai Kornélia javaslatára kettőzött *távnak* írjuk át, akkor az אֶתְקִים, a „szép, ragyogó, fénylő” kifejezés többes számát kaphatjuk. Szóba jöhet még egy magánhangzó módosítással az אֶתְקִים az „ősi” szó többes száma is. A fordításban az első megoldást választottuk.

A vizek és a fények forrásából
nagyon kiválogatottak erednek,
ahogy Isten, (úgy) beszélnek,
[a] hit hangja világosság lett.

מַעֲיֵן הַמַּיִם וְאוֹרִים	1
מְאֹד בְּרוּרִים נוֹבְעִים	2
כִּה אֱלֹהִים מְדַבְּרִים	3
קֹל אֲמוּנָה וְאֹר	4

Püspöki transzkripciója sem sikerült tökéletesre. Már az első szó átsírásában az *E* felesleges. A magánhangzó-torlódás nyilván jelöletlen mássalhangzót feltételez, ami lehet א vagy ע. A vizekkel való kombináció miatt inkább az ע valószínűsíthető, mert így a „forrás” jelentésű עַיִן szó, plusz a מן prepozíció kombinációjából kiolvasható a מַעֲיֵן. A többi helyen sem jelöli az א-t. Viszont a כִּה végén található néma ה-t kiírja (*h*). A dágés *fortékat* magánhangzó kettőzéssel kiemeli. A 4. sorban az אֲמוּנָה szókezdő magánhangzóját, a *hatéf szegol*-t is kiírja (æ). Ezt a szót egyébként hibásan egybeírja az előtte álló קֹל-lal. A 3. sor elején a כִּה-t összehasonlító értelemben fordítottam, mert így a 2. sorban szereplő többes számú kiválogatottak lehetnek az alanyai a 3. vers többes számú igei állítmányának is. Az isteni kijelentés prófétai idézését bevezető szó használata egyébként emlékeztet erre a bibliai szituációra. A versíró saját korának kiválasztottaiként idézi meg a disputázót és diáktársait, tanárait. Beszédüknek eredményét az utolsó szóval, mint konklúzióval mutatja fel: és „világosság lett”, mármint a hit. Az אֹר „világítani, fényleni” ige Nifal imperfectum E/3 masculinuma⁵⁶ értelmezhető az átírásból, „világossá, világossággá lett.” A 4. sor első szava a transzkripció alapján lehetne כֹּל is, ebben az esetben

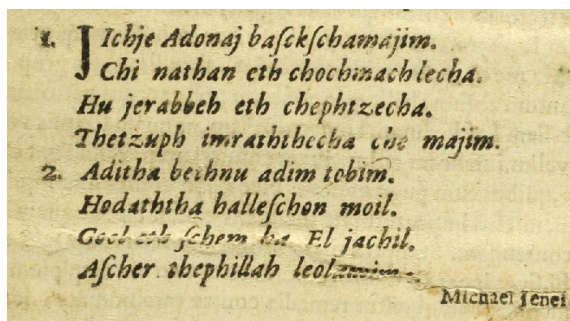
⁵⁶ *Clines: Dictionary of Classical Hebrew*, I. 160.

a fordítás a következő: „minden hit/teljes hit felvirradt.”

A transzkripció pontatlanságai ellenére a szöveg nyelvtanilag problémamentes.

Jenei Mihály (Nagyvárad 5)

Alábbi versén kívül róla sincsenek személyes adatok.

1	1
1 Éljen [az] Úr [a] mennyekben,	יְהוָה יְהוּה בְּשָׁמַיִם. 1
2 mivel adott neked bölcsességet.	כִּי נָתַן אֶת הַחֲכָמָה לְךָ. 2
3 Ő sokasítja meg örömid.	הוּא יְרַבֵּה אֶת הַשְּׂפָדָה. 3
4 Folyik beszéded mint [a] víz!	תְּצוּף אֶמְרֹתֶיךָ כְּמַיִם. 4
	2
5 Fölékesítetted házunkat szép díszekkel.	עָדִיתָ בֵּיתֵנוּ עֲדִים טוֹבִים. 5
6 Megismertetted a segítő nyelvét,	הוֹדַעְתָּ הַלְשׁוֹן מוֹעִיל. 6
7 [a] Megváltót, [az] Isten nevét tartalmazza,	גָּאֵל אֶת אֱלֹהִים הָאֵל יִכִּיל. 7
8 ami örökké (tartó) imádság.	אֲשֶׁר תְּפִלָּה לְעֹלָמִים. 8

Jenei két strófás költeménye verstanilag tudatosan és pontosan szerkesztett egész. A két négysoros versszakban átölelő rímek jelennek meg, ahol a két szélső sor 9, a belső sorok 8 szótagúak.

A verstani bravúr ellenére a transzkripció kissé kuszára sikerült. A harmadik szóban a *w* dágés általi duplázódását *scksch* összetétellel jelölte. A *ch*-t ejtés szempontjából helyesen, mind a *ח*, mind a spiráns *כ* átírására használja, de ezzel jelölte a szóvégi *ki* nem ejtendő *ה*-t is a 2. sorban. A 3. sorban ugyanezt azonban már csak *h*-val. A *צ*-t némemtesen *tz*-vel helyettesíti. A *sevák*at néhol hozza, másutt nem, az *ע*-t és *א*-t pedig sehol sem jelzi.

Az 1. sor *יְהוָה בְּשָׁמַיִם* összetételét „Úr a mennyben”-nek fordítottam, de lehetne „mennyei Úr” is. A 2. sor *chochmachlecha* átírása bizonyára hibás. Első lépésként a szó végén lévő *lecha*-t leválasztva a *ל* prepozíció E/2 masculinumát kapjuk: *לְךָ*. Amint megállapítottuk, a *ch*-t mind a *ח*, mind a *כ* transzkripciójára használja, így a fennmaradó szó a *חֲכָמָה*. Csakhogy ennek a szónak a végén *ה*, nem pedig *ח*

szerepel, így az átírásban a 3. *ch* vagy csak véletlenül került ide a szóköz helyére, vagy a ה jelölésére szolgálna – hibásan. Ugyanezért felesleges a 3. sorban a *jerabbeh* végén szereplő *h* is. Még mindig a 3. sorban maradván a פֶּרֶץ „öröm, élvezet, vágó,”⁵⁷ ebben a formában szerepel az 1Kir 5,22-ben. Az 5. sorban egy azonos gyökerű ige és főnév szerepel. Az פָּדָה egy Qal perfectum E/2 masculinum alak „fel-díszít, ékesít” jelentésben (vö. Ez 23,40),⁵⁸ és az פָּדָה „dísz, díszítés.”⁵⁹ Ez utóbbinak a helyes pluralisa, vagy inkább kollektívuma: פָּדָהִים (Ez 16,7). A אֲבִי תַנּוּ lenne a helyes forma a *bethnu* (házunk) esetében, a héber szövegben már ezt hoztam. A 6. sorban a מוֹעִיל a יעל „használatban lenni, profitálni” ige Hifil participiuma, jelentése: „segítő” (vö. Jer 16,19),⁶⁰ de lehetne „hasznos” is. A 7. sor אֱלֹהֵי-יָנֹכַח-אֱלֹהֵי-יָנֹכַח-jának az istennévhez kötődő kontextusa nem a szokásos teológiai összefüggés. A hozzá kapcsolódó ige, a כִּיל Hifil imperfectuma „tart, tartalmaz, eltúr, elszenved,” jelentéseiből⁶¹ az első tartalmi kört alkalmaztam. Amennyiben a אֱלֹהֵי-יָנֹכַח-t szintaktikailag nem hozzuk azonos szintre az istennévvel, akkor lehet „megmentő” a jelentése, a sor értelme pedig ez lehetne: „az Isten nevét megmentőt tartalmazza” – mármint a szent nyelv.

A Székelyhidit dicsérő költemény fenti fordításban szereplő 6–7. sora szerint a héber nyelv tartja meg, őrzi meg a Megváltó és az Isten nevét, aminek útja az örökké tartó imádság. Ezen a ponton a versíró összekapcsolja a disputát a vizsgán elhangzó kérdéssel, illetve Tofeus elemzésével is.

Köleséri Sámuel (Nagyvárad 6)

A héber carmen írásakor még csak 16 éves volt⁶² a nagyváradai születésű és pátriájában tanuló Köleséri. Iskoláit befejezve 1654-ben

⁵⁷ *Clines*: Dictionary of Classical Hebrew, III. 288.

⁵⁸ *Clines*: Dictionary of Classical Hebrew, VI. 273.

⁵⁹ *Clines*: Dictionary of Classical Hebrew, VI. 280.

⁶⁰ *Clines*: Dictionary of Classical Hebrew, IV. 242.

⁶¹ *Clines*: Dictionary of Classical Hebrew, IV. 372.

⁶² A Köleséri-életrajzra hivatkozók álláspontjai eltérnek születési idejét illetően. Van, aki szerint 1629-ben, mások szerint 1636-ban született. Vö. pl. *Pénzes Tiborc Szabolcs*: „Hogy a Posteritas meg-tudgya, kicsoda... Idezült Czeglédi István.’ Köleséri Sámuel és az első református vértanú,” in: Petőfi Irodalmi Múzeum honlap: <https://pim.hu/hu/penzes-tiborc-szabolcs#> (letöltés: 2021. 01. 14.) kormeghatározását, aki 1650-ben 14 évesnek tartja Kölesérit. A hollandiai beiratkozások nyomán megadott saját adatai szerint az 1634-es dátum a valódi. Lásd *Bozzay-Ladányi*: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 130 (1328) és 242 (2752), és Zoványi, Egyháztörténeti Lexikon, 343.

Leidenbe iratkozott be,⁶³ majd az angliai Cambridge-ben töltött két évet.⁶⁴ 1657-ben tér vissza Váradra tanítani. A héber mellett görögöt, illetve más teológiai tárgyakat is tanított.⁶⁵ Már ebben az évben felkéri, hogy a tervezett Váradra Biblia kiadásához a korábbi magyar bibliakiadások javítását végezze el.⁶⁶ Mivel a mai napig nem készült átfogó vizsgálat a Váradra Biblia javításainak volumenéről, így csak feltételezhetjük, hogy a Biblia végén a kiegészítő ó- és újszövetségi párhuzamos helyek *Laištromá*-nak⁶⁷ elkészítése mellett számos szövegjavító és lapszéli jegyzetet korrigáló, sőt bővítő munkát is elvégzett.⁶⁸ Ez a munka ugyanakkor a Nagyváradra Kollégiumban töltött éveinek hattyúdala is egyben, hiszen még a kiadás közben, 1659-ben, még jóval az ostrom előtt, elhagyja Váradot, feltehetően befejezve a korrektori munkát. Szendrőn (1659–1667), Tokajban (1667–1671), majd Debrecenben lelkészkedik (1671–1683), ahol 1681-ben, két évvel halála előtt esperessé is választják. Igen jelentős egyházi irodalmi tevékenységet végzett.⁶⁹

Az RMK III. 764 címlapjának alsó bejegyzése arra utal, hogy Makai György után egy másik héber carmeníró, Köleséri Sámuel is birtokolta a könyvet. „Ő viszont öreg korában, debreceni esperesként

⁶³ *Bozzay-Ladányi*: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 242 (2752) (Az indexben hibásan Köleséri Mihály alatt szerepel ez a tétel).

⁶⁴ *Gömöri György*: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789, Budapest, ELTE Levéltár, 2005, 52 (117).

⁶⁵ Az *Idivesség* Sarka című műve előtt álló, 1666. június 16-án Sárospatakon keltezett „Elöl-Jaro Beszed”-ében summázza így addigi életét és munkásságát.

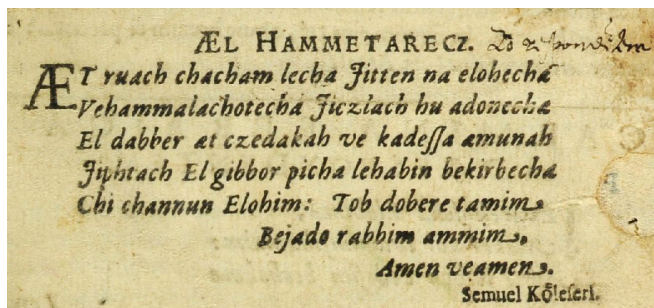
⁶⁶ A Bod Péter által használt többes számú formulákon túl nincs más utalás arra, hogy akár Kölesérral együtt más, akár előtte bárki nekilátott volna a bibliai szöveg revíziójához. Vö. *Petrőczy Éva – Péntes Tiborc Szabolcs*: „Új szempontok a Váradra Biblia kutatásához,” in: Heltai János (szerk.), *Biblia Hungarica Philologica*. Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban. Az Országos Széchényi Könyvtárban a Biblia Sacra Hungarica, a könyv „mely örök életet ad” (2008. 11. 21 – 2009. 03. 29.) című kiállítás alkalmából 2009. január 30-án tartott konferencia előadásai, Budapest, Argumentum, 2009, 147–159. kül. 151–153.

⁶⁷ „Az O Testamentumból, Christos és Apostoloc által, Uj Testamentumban citált bizonyságoknak Laistroma, mellyec ide az O Testamentumi könyveknek rendi szerént a’ végre szedegettetenec öszve, hogy a’ kegyes Olvasóc eszkebe vegyéc, hogy azoc az ígéretec, jövendölésée, és példázotoc az Uj Testamentumnac tanítása szerént bé-tellyesedtenec, mellyec az O Testamentumban meg-irattatanac.”

⁶⁸ A munka volumene alapján feltehetően nem egyedül dolgozott ezen. Lásd *Péntes* in: *Petrőczy – Péntes*, „Új szempontok,” 153–157.

⁶⁹ *Zoványi*: Egyháztörténeti lexikon, 344.

ajándékozta ezt a fiatal szeniornak, Mihály fia tanítójának, Ember Pálnak.”⁷⁰

1 אֵל הַמֵּתָרֵץ

2 אֶת רוּחַ חָכְמָה לְךָ יְתֹן בָּא אֱלֹהִים

3 וְהַמְלִאֲךָ אֶתְּךָ יִצְלַח הוּא אֲדוֹנֶיךָ

4 אֵל דְּבַר אֶת צְדָקָה וְקֹדֶשׁ אֲמוּנָה

5 יִפְתַּח אֵל גְּבוּרָתְךָ לְהַבִּין בְּקִרְבְּךָ

6 כִּי תִנּוּן אֱלֹהִים טוֹב דּוֹכְרֵי תַמִּים

7 בְּיָדוֹ רַבִּים עֲמִים

8 אָמֵן וְאָמֵן

1. A felelőhöz (= ad respondentem)
2. Bölcs lelket adjon neked Istened,
3. És az angyal tegyen téged sikeressé! Ó a te urad.
4. Isten, mondd el [az] igazságot és [a] hit szentségeit!
5. Az erős Isten nyissa ki a szádat, hogy elmagyarázd, [ami] benned van.
6. Mert irgalmas [az] Isten, jó [a] tökéleteseket beszélők[höz]
7. a kezében sok nép van.
8. Ámen, és ámen!

Köleséri transzkripciójában pontos és következetes. Különbséget tesz a magánhangzók esetében a *szegol* (æ) és a *céré* vagy *svá* (e) között. Társaihoz hasonlóan a *dáges fortét* duplikációval jelzi. Az *æ*-t nem jelöli, viszont kiteszi a szóvégi néma *h*-t a nőnemű szavak végén. A *sv*-t *cz*-nek írja át. Nem tesz különbséget a *h* és a spiráns *ch* ejtésében (*ch*), ahogyan a *h* és a *t* között sem (*t*), se a spiráns *v* és az aspiráns *b* között.

A többiektől eltérően Köleséri saját héber feliratot ad versének, egy kicsit a zsoltárok stílusában. Már ez az első szó, a *מתרץ* nem bibliai kifejezés, hanem a rabbinikus arám szövegekből kölcsönzi a *תָּרַץ* „egyenessé tesz” ige Paél particípiuma, „elrendez, összehangol”

⁷⁰ Csorba: „Debreceni Ember Pál,” 81.

értelemben.⁷¹ Kontextusunkban a disputázóra inkább magyarázóként tekinthetünk, ezért lehetne így („A magyarázóhoz”), de végül a latin feliratok tükörszavaként fordítottam, mivel Koltai Kornélia megtalálta egy modern héber szótárban ezt a lehetőséget is. A 3. sorban a *vehammalach* egybecsúszott a tárgyi prepozícióval. A szó átírása egyértelműen az angyal, pedig a szöveg akár a mennyei királyra is vonatkozhatna (מַלְאָכִים/מַלְאָכִים). Az 5. sorban a כְּרַבְּרָבִים gyökere lehet a כְּרַב „belső rész, önmaga,” de a כְּרַב „csata, háború” is,⁷² (vö. 2Sám 17.11). A fordításban az elsőt preferáltuk, de a másodikkal lehetne a mondat értelme az is, hogy „Az erős Isten nyitja/nyissa ki a szadat, hogy elmagyarázd küzdelmeidben/csatáiddal.”

A tizenhat éves Köleséri Sámuel héber verse már felmutatja a későbbi nyelvtanár és bibliafordító nyelvi talentumait.

Befejezés

Tofeus Mihály könyve sok meglepetést tartogat az olvasó számára. Most, hogy ezekből megismerhettük teológiai nézőpontját, héber nyelvi elemzőkészségét, nyelvtanári kvalitásait, láthatjuk, hogy milyen forrásból meríthettek azok a diákok, akik talán épp az ő biztatására ragadtak tollat és írták meg életük első vagy talán egyetlen héber *carmen*jét. Néhányan megmaradtak a névtelenség homályában, mások viszont hozzá hasonlóan katedrára álltak, hogy továbbadják a héber nyelv iránti vonzalmat, hogy mint „nagyon kiválogatottak” tudják elmondani az „igazságot és a hit szentségeit”. Hogy mennyire sikerült nekik, azt látjuk, hiszen még vagyunk olyanok, akik el tudjuk és el akarjuk olvasni évszázadok után is verseiket, akik „örizzük az írásokat”. És hitünk szerint alakjuk már „olyan, mint az angyaloké” ...⁷³

⁷¹ *Jastrow, Marcus*: A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature. Philadelphia 1903. 1702.

⁷² *Clines*: Dictionary of Classical Hebrew, VII. 313. 316.

⁷³ Tofeus és tanárá lett tanítványainak a Nagyvárad Református Kollégiumban végzett héber nyelvoktatásáról és biblia-revizíós munkájáról lásd megjelenés alatt álló cikkemet: „Carmina gratulatoria hebraica és a héber nyelvoktatás a Nagyvárad Református Kollégiumban” in: Balogh Csaba - Kolumbán Vilmos (szerk.), Kolozsvár, 2021.

¹Női szerep és családi stratégia a 19. század második felében – Szász Károlyné Bibó Antónia püspökné életpályája

Sárai Szabó Katalin

Szemerjai Szász Károly református püspök és lánya – a 19. század végén induló belmissziói mozgalom kiemelkedő alakja –, Szász Póla életútjának tanulmányozása során akadtam rá Szász Károly és Bibó Antónia levelezésére. Ez a forrásanyag betekintést enged a házastársak viszonyába, lehetőséget ad arra, hogy megismerhessük a családi életben betöltött szerepeiket, egymással szembeni elvárásaikat. Fontosnak tartottam, hogy a feleség, Bibó Antónia szemszögéből vizsgáljam kapcsolatukat, szerepfelfogásukat, fókuszba állítva azt a női szerepről, női munkáról, női önmegvalósítási formáról való gondolkodást, amely családi stratégiájuk egyik alapját képezte. Egy olyan családi stratégiának, amely lehetővé tette a szabadságharc előtt született és szocializálódott értelmiségi generáció tagjai számára – az 1850-es és 60-as évek viszonyai között is – mind a karrierépítést, mind a család hatékony működtetését. A Szász házaspár által képviselt értékrend, a megtervezett és jól szervezett, szigorúan vett munkamegosztásra, kötelességteljesítésre, munkaetikára épített „családi hálózatrendszer”, úgy tűnik, hozzájárult ahhoz, hogy a család a változó történelmi korszakokban talpon maradjon a későbbiekben is, és – elsősorban az értelmiségi elitbe beágyazódva – napjainkig sikeresen egzisztáljon.

A szabadságharc bukását követő két-három évtizedben az a kör, amelynek Szász Károly is tagja volt, lényeges szerepet töltött be a különböző értelmiségi (elsősorban az irodalmi, a humán tudományok, oktatás) pályák professzionalizációjában, az új értelmiségi elit ethosának kialakításában. Szász Károlyt az irodalomtörténet az „*irodalmi Deák-párt*”-hoz köti. Az elnevezés Salamon Ferenc történésztől ered, aki 1889-ben kiadott válogatott tanulmányainak bevezetőjében, visszaemlékezve az 50-es évek viszonyaira, elkülönítette – Szajbély Mihály szavaival – a „minőségi irodalom képviselőinek a körét [...] a nemzeti ügy emlegetésével visszaélő akarnokok és kontárok hangoskodó táborától”.² Arany Jánost, Tompa Mihályt, Lévy Józsefet, Erdélyi Jánost, Szász Károlyt, Kemény Zsigmondot, Csengery Antalt, Pákh Albertet, Gyulai Pált sorolta ide.³ A személyes mikrohálózatokon keresztül azonban jóval kiterjedtebb volt

¹

² *Szajbély Mihály*: A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után. Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2005:205

³ *Salamon Ferenc*: Irodalmi tanulmányok. Első kötet. Franklin Társulat, Bp., 1889: VI–VII.

ez a társadalmi csoport, számosan kötődtek hozzájuk az irodalmi, a tudományos, a politikai és a hivatali mezőből egyaránt.⁴

A csoport tagjainak életútja is arról tanúskodik, hogy az 1850-es évektől új férfieszmény volt alakulóban. Azon generáció tagjainak, akik a szabadságharc előtt szocializálódtak, illetve tervezték, készítették elő karrierjüket, sok esetben egész más irányokban kellett elindulniuk, új stratégiák mentén kellett felépíteniük pályájukat. Az újonnan formálódó értelmiségi réteg számára a pénzkereset, a karrierépítés nagyfokú mobilitást, rugalmasságot kívánt, sokrétű, sokszor egészen különböző területeken való párhuzamos működést vagy akár nagy váltásokat is igényelt. A hatékonysághoz az egyénnek meg kellett tanulnia a társadalmi függőségek egyre bonyolultabbá váló hálózatához való alkalmazkodást, a folyamatosan változó, megújuló viszonyok közötti eligazodást. A változások már önmagukban is sokféle feszültséget eredményeztek az egyes társadalmi csoportok – elsősorban a hagyományosan uralkodó elit és a feltörekvő meritokratikus foglalkozási rétegek – között, illetve azokon belül. A férfibeállítódások sokfélesége létezett egymás mellett. A helyzetet tovább bonyolította, hogy a férfiak és férficsoportok küzdőterének tekintett nyilvánosságokban megjelent egy új szempont, új tapasztalat, új entitás: a női.⁵ A korabeli, egyre nagyobb számban megjelenő, elsősorban nőknek szánt irodalomból, értekezésből, cikkekből, tanácsadó kötetekből is látható, hogy a 19. századi középosztálybeli nőkkel szemben egyre komolyabb elvárásokat támasztottak. Anyaként, feleségként széleskörű ismereteket, tájékozottságot vártak el tőlük a mindennapok és a magas kultúra világában egyaránt. Az otthon, a háztartás, a gondozás megannyi feladatának ellátása egyre szerteágazóbb munkakört jelentett számukra. Már nemcsak a megtanult, hagyományozódott tudás, tapasztalat, hanem az ezen a téren megjelenő újításokhoz való alkalmazkodás, az új ismeretek elsajátítása is – a változó higiéniai szempontok, az új eszközök és metódusok – a jól működő háztartás, a jó háziasszony elengedhetetlen ismérvévé vált. Mint a társadalom tagjaitól pedig elvárták, hogy honleányi érzélemmel bírjanak, és odaálljanak a nemzetjobbító törekvések mellé, illetve részt vegyenek a szociális problémák enyhítésében. Ezen kötelességeiket pedig ugyanazzal az elköteleződéssel végezzék, mint a férfiak a saját

⁴ *Sárai Szabó Katalin*: „Van határa a két nemnek.” Férfi- és női eszmény Gyulai Pál és körének szövegeiben. In. (szerk.) Török Zsuzsa: *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*. Reciti, Bp. 2016. 97–115:100

⁵ *Sárai Szabó Katalin*: „Van határa a két nemnek.” Férfi- és női eszmény Gyulai Pál és körének szövegeiben. In. (szerk.) Török Zsuzsa: *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*. Reciti, Bp. 2016. 97–115: 110–111.

munkájukat a kenyérkereső pályán, illetve a közéletben. A munkavégzés, kötelességteljesítés polgári ethosza egyre nagyobb nyomással nehezedett a középosztálybeli férfiakra és asszonyokra.

Az „irodalmi Deák-párt” tagjainak házasságkötési stratégiáját vizsgálva úgy tűnik, elsősorban olyan nőket választottak társnak, akik biztosították a magánszféra működőképességét, a polgári élet alapértékeként számon tartott családeshemény realizálását. Azokról a nőkről, akikről bővebb információval rendelkezünk, elmondható, hogy feleségként – férjük bármilyen feladatot, hivatalt vállalt, bármilyen új élethelyzetbe került – a körülményekhez mindig megfelelően alkalmazkodtak. Többen közülük annak a kapcsolati hálónak a fenntartásához is képesek voltak hozzájárulni, amely házastársuk közéleti munkájához, hivatásbeli előmeneteléhez nélkülözhetetlen volt. Példaként említhetjük Tanárky Gedeon⁶ feleségét – Báthory Gábor nagykőrösi református lelkész lányát, Báthory Gábor püspök unokáját –, Báthory Máriát. Az államtitkárról való megemlékezésben így jellemezte őt Tóth Lőrinc⁷: „...nő, ki föl birt emelkedni arra a magaslatra, hogy férje kötelességeit, melyeket a közpálya reá mért, teljesen megértse s méltányolja őt attól, a mi lelkének hivatása volt, soha vissza ne tartsa, s amellet abban a megnyugvásban részesítse, hogy a férj s atya hiányát a házi tűzhelynél, a gyermekek nevelésénél s az anyagi eszközök okos, takarékos felhasználásában bölcsen s érelyesen helyettesítse.”⁸

Elsősorban jó háziasszonyok voltak, határozott elképzelésekkel, puritán életszemlélettel, ennek megfelelően minden helyzetben szervezték, összetartották a korban megszokott sokgyermekes családok életét, és igyekeztek alkalmazkodni akár a vidéki, akár a fővárosi élet sajátosságaihoz. Akadtak köztük olyan nők is, akik rendelkeztek a kor általánosan megszerezhető női műveltségével. Fiaik nevelésében a cél az volt, hogy magas színvonalú oktatásban részesüljenek, amely garantálja számukra a sikeres pályaválasztást és a jövőbeni sikeres előmenetelt. Lányaikat a családanya kötelességeire, munkájára készítették fel, tehát az eredményes házassághoz, családi élethez kívántak minden eszközzel hozzájárulni. Szász Károly generációjának férfitagjai értelmiségi pályájuk (pályáik) felépítéséhez, egzisztenciájuk megteremtéséhez, ambícióikhoz – mindahhoz, amihez hiányoztak még az előképek – elengedhetetlenül fontosnak ítélték, hogy családi életükben olyan társat találjanak, aki törekvéseikhez biztos háttérrel

⁶ Tanárky Gedeon (1815–1887) politikus, országgyűlési képviselő, vallás- és közoktatásügyi államtitkár. A Szász és a Tanárky család jó barátságban volt.

⁷ Tóth Lőrinc (1814–1903) író, jogtudós, az MTA tagja, ügyésze és pénztárosa.

⁸ *Tóth Lőrincz: Emlékbeszéd Tanárky Gedeon a M. Tud. Akadémia levelező tagja felett.* Bp., 1888:18–19

teremt. Ezért az általuk elvárt női szerepfelfogásnak nem feleltek meg azok a nők, akik a nyilvánosságban forgolódtak, függetlenségre vágytak, önálló egzisztenciát kívántak építeni. Az emancipációt úgy értelmezték, hogy mindkét nem képviselői számára biztosítani kell a jogokat ahhoz, hogy rendeltetésüket a legtökéletesebben betölthessék. Mivel a férfiakat és nőket két külön társadalmi entitásnak tekintették, ezért a társadalom működésében is elhatárolták a női- és férfivilágot; a társadalmi nemi szerepeknek egymást kiegészítő jellegű hangsúlyozták.⁹ Ebben látták a biztosítékát annak, hogy a politikai életben, az irodalom és a tudomány intézményesülésében, a Kiegyezést követő új rendszer működtetésében hatékonyan részt tudjanak venni, úgy, hogy közben építik saját karrierjüket, megpályázzák és elnyerik a magas presztízst jelentő pozíciókat, és mindemellett megfelelő jövedelemre is szert tesznek.

Szemerjai Szász Károly 1829-ben született Nagyenyeden. Apja, id. Szász Károly a nagyenyedi kollégiumban jogot tanult, itt kötött barátságot Erdély arisztokrata családjaival, a Keményekkel, a Telekiekkel, a Zeyk családdal és a Bánffyakkal. Később a kollégium professzora lett, ismert jogtudós, majd Vízakna követeként kezdett politizálni. Az 1834/35-ös erdélyi országgyűlés egyik ellenzéki vezére volt. 1848-ban Eötvös József meghívta államtitkárának, ekkor költözött a család Pestre. 1849-ben Debrecenben a kultuszminisztériumot vezette, a bukás után halálra ítélték, emiatt bujdosni kényszerült. 1851-ben kegyelmet kapott, így kinevezhették Marosvásárhelyre, Bolyai Farkas tanszékére, de hamarosan – amint azt a megemlékezések hangsúlyozták – testi és lelki állapota megrendült a szabadságharc bukása fölött érzett keserűségében és 1853-ban meghalt. Anyja, Münstermann Franciska katolikus német családból származott, házasságkötésekor tért át reformátusnak. Fiaik közül Gyula pénzügyminisztériumi titkár, Róbert miniszteri osztálytanácsos, Béla a kolozsvári egyetem bölcsészkarának tanára, a MTA levelező és a Kisfaludy Társaság rendes tagja, Domokos református lelkész, majd Károly testvérével egy időben püspök (erdélyi egyházkerület) lett. ifj. Szász Károly apja irányítása alatt folytatta tanulmányait a nagyenyedi kollégiumban,¹⁰ majd a kolozsvári akadémián hallgatott matematikát.¹¹ A pályaválasztás igen komoly dilemma elé állította az ifjú

⁹ *Sárai Szabó* 2016:113–114.

¹⁰ Az intézmény többek számára is kapcsolódási pont volt: itt tanult Mentovich Ferenc filozófus, id. Szász Károly pártfogoltja, az ifjabb Károly nevelője (lánya, Mentovich Júlia később Szász Bélához ment feleségül), Salamon Ferenc történész. De említhetjük Kemény Zsigmondot, aki korábban szintén az idősebb Szász Károly tanítványa volt és ifj. Szász Károly fiatalkorától jó viszonyt ápolt vele.

¹¹ Gyulai Pállal és Szilágyi Sándorral Kolozsváron kötött barátságot.

Szászt, ugyanis vágyai szerint az irodalom felé orientálódott volna, apja viszont ennél jóval gyakorlatiasabb, és a nemzet számára „hasznosabbnak” ítélte pályát képzelte el fiának: mérnöknek szánta. A szabadságharc kitöréséig erre a pályára készült. Utáshadnagyként vett részt a szabadságharcban, ezért apjához hasonlóan, a bukás után ő is bujdosni kényszerült. Ezt követően Gömörben, a Szentmiklósi családnál vállalt nevelői állást, itt döntötte el, hogy a papi hivatást választja.¹² Magánúton folytatott teológiai tanulmányokat, és egy év múlva letette a papi vizsgát. 1851-ben meghívták a Nagykőrösi Gimnáziumba irodalomtanárnak, ahol Arany Jánossal közeli barátságba került.¹³ Nagykőrösön megnősült, elvette unokatestvérét, Szász Polyxéniát, akit rövidesen a házasságkötés után elveszített, Póli 1853-ban meghalt. Miután ugyanabban az évben halt meg id. Szász Károly is, elfogadta a kézdivásárhelyi eklézsia meghívását, hogy anyja és kiskorú testvérei közelében lehessen és támogathassa őket. Az 1850-es és az 1860-as évek elején különböző lelkészi állomások követték egymást. Kunszentmiklósi papsága idején ismerkedett meg Bibó Antóniával, akivel 1858-ban kötöttek házasságot. 1863-ban megválasztották szabadszállási lelkésznek, majd 1865-től a Deák-párt színeiben a fülöpszállási körzet országgyűlési képviselője lett. Ebben az időszakban tovább szélesítette azt a kapcsolati hálót, amely egyfelől apja révén, másfelől tanulmányai során, illetve korábbi pesti tartózkodása idején kialakult. Összeköttetésben állt a politikai és az irodalmi élet szereplőinek nagy részével. 1867-ben Eötvös József – mint korábban apját is – meghívta a minisztériumába, ahol a „nem katolikus ügyek” intézője lett, majd Pest megyei tanfelügyelőként dolgozott. Trefort Ágost minisztersége idején ismét a kultuszminisztériumba került. Kinevezése lehetővé tette, hogy felesége és gyermekei is a fővárosba költözhesse, addig ugyanis csak Szász Károly lakott Pesten. Hamarosan előléptették miniszteri osztálytanácsossá,¹⁴ 1884-ig töltött be hivatalnoki állást. A minisztériumi évek alatt Budán laktak, számos minisztériumi hivatalnok család szomszédságában. Ebben az időszakban rendszeresen látogatták őket az irodalmi és a hivatali mező képviselői. 56 éves korában megválasztották a Dunamelléki Református Egyházkerület

¹² Gömri időszakában kötött barátságot az akkori bejei lelkésszel, Tompa Mihállyal, aki szintén támogatta választásában.

¹³ Lemondott a javára az irodalomtanításról, helyette a matematikát választotta. A gimnáziumban oktatott egy időben Arany és Szász mellett Szilágyi Sándor, Salamon Ferenc, Szabó Károly, Mentovich Ferenc, Tomory Atanáz, aki később a Kisfaludy Társaság vállalkozásának, a Shakespeare fordításoknak lett a mecénása. (Ebben is részt vett Szász Károly, hat drámát fordított le). A tanárok meghívásában fontos szerepet játszott Tanárky Gedeon.

¹⁴ Először a görögkeleti-szerb, protestáns és zsidó ügyekkel, majd az egyetemekkel és a realiskolákkal foglalkozott.

püspökévé. Az új pozíció felsőházi tagsággal is együtt járt. Püspökké választásában elsősorban jó szervezőképességének, hivatali tapasztalatainak és természetesen kapcsolatainak volt nagy szerepe. Felesége halála után (1900) egészségi állapota megromlott, ezért 1903-ban lemondott püspöki tisztről. Utolsó két évét Póla lányánál töltötte, 1905-ben halt meg.

Szépirodalmi munkásságát tekintve elsősorban fordításaiban alkotott maradandót, de megjelentek prédikációi, írt drámákat, ezek közül néhányat bemutattott a Nemzeti Színház, kiadták versesköteteit. Számos folyóiratnak volt állandó munkatársa, így többek között barátja, Gyulai Pál *Budapesti Szemléjének*, sógora, Nagy Miklós lapjának, a *Vasárnapi Újságnak*. Foglalkozott irodalomkritikával, irodalomelmélettel, irodalomtörténettel, történelemmel, politikával, oktatásüggyel, irodalom- és tudományszervezéssel, teológiával, egyháztörténettel, vallásüggyel, egyházszervezéssel. Kinevezték egyetemi magántanárnak Budapesten, két évig adott elő a francia drámáról és az eposzokról. 1882-ben elnyerte a bölcsélet doktori címet. Az Akadémia levelező (1858), majd rendes tagja (1869), 1892 és 1895 között alelnöke volt. A Kisfaludy Társaság 1860-ban választotta tagjának, a Társaság alelnöki posztját 1900 és 1905 között ő töltötte be.¹⁵

Ezt a széleskörű tevékenységet és nagy ívű életpályát megosztotta vele második felesége, Bibó Antónia, akinek életútját nehezebb nyomon követni, mert vele kapcsolatban jóval kevesebb forrás áll rendelkezésünkre.¹⁶ A lány apja barátsági Bibó Károly ügyvédi oklevelet szerzett, 1831 és 1843 között Halas aljegyzője volt, majd 1844-ben felkerült Pestre a nádori ítélőtáblához, annak 1848-as megszűnéséig mint bíró működött. 1849-ben visszatért Halasra és ügyvédi praxisba fogott, 1850-ben kinevezték Jászberénybe jászkunkerületi kapitánnyá, ezt 1854-ben felcserélte a kiskunkerületi kapitánysággal, ekkor költözött Kunszentmiklósról. 1861-ben megvált hivatalától és visszaköltözött Halasra.¹⁷ Kunszentmiklós történetírója így jellemezte őt: „Ritka becsületes, daliás magyar ember, jószívű, leereszkedő, közvetlen és természetes.”¹⁸

¹⁵ *Sárai Szabó Katalin*: Forgatókönyv az új elithez? Szász Károly református püspök élete In: (szerk.) *Vonyó József*: Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései. Kronosz Kiadó, 2017. 393–405.

¹⁶ Szerencsére megmaradt a férjével való levelezésének egy része, amely segítségünkre van abban, hogy mentalitásáról, értékrendjéről többet megtudjunk.

¹⁷ *Dr. G. Vargha Zoltán*: A Bibó család története. Különlenyomat a „Magyar Családtörténeti Szemle” 1943. évf. II., III. és IV. számaiból: 9.

¹⁸ *Bors Károly*: Kunszentmiklós város történelmi adatai: letelepedési kora, anyagi és szellemi fejlődése. Kunszentmiklós, Bors Ny. 1892: 225.

Bibó Károly 1827-ben Halason feleségül vette Péter Zsuzsannát (1809–1873), kiséri Péter Imre kiskunkerületi esküdt, tb. táblabíró leányát. Házasságukból négy fiú és egy leány, Antónia született. Bibó Károly halála után (1870) nem maradt tekintélyes vagyon: örökségül 14.360 firt értékben földeket, szőlőt és gazdasági épületeket hagyott gyermekeire. Így jutott a halasi házhoz, illetve szőlőhöz a Szász házaspár.¹⁹ A Bibó házaspár gyermekei közül a legidősebb fiú, Károly 1849-ben elesett. György Pesten járt a piarista gimnáziumba, majd ő is részt vett a szabadságharcban, ezután jogtudományokat hallgatott és ügyvédi oklevelet szerzett. 1862 és 1867 között Halas aljegyzője volt, de végül otthagyta a közszolgálatot és élete végéig gazdálkodott. István szintén jogi tanulmányokat folytatott, Lacháza főjegyzője, jászkunkerületi táblabíró, kecskeméti törvényszéki bíró, budapesti kir. táblabíró volt és végül, mint kir. kúriai bíró vonult nyugalomba. Dénes mérnöki tanulmányokat folytatott a pesti mérnöki intézetben, amely 1856-ban emelkedett műegyetemi rangra. Később azonban visszatért Halasra és ő is gazdálkodni kezdett először uradalmi tisztként, majd miután elsajátította a nagyüzemi gazdálkodás fortélyait, önállóan folytatta számos bérleményén.²⁰ A fiúk tehát honoráciorok voltak, helyi vagy környékbeli tehetős családokból házasodtak.²¹ Bibó Károly és Péter Zsuzsanna legfiatalabb gyermeke, Antónia 1837-ben született Halason.

Bibó Antónia gyermekkoráról, tanulmányairól, szocializációjáról eddigi kutatásaim során nem találtam forrásokat. Arra következtethetünk, hogy Antónia ebben az alföldi református középbirtokos, honorácior családban – a szokásoknak megfelelően – nemigen részesült intézményi oktatásban. Erre utal többek között írásmódja is, amely formailag és helyesírását tekintve is gyöngye írástudásra, íráskészségre utal. Férjéhez írt leveleiben gyakran panaszkodott arról, hogy mindig szemére vetik a családtagok, hogy nem kapnak tőle hosszabb beszámolókat, pedig tisztában vannak azzal, hogy számára nehézséget jelent az írásbeli közlés. Egyik levelében utalt arra, hogy egy német nyelvű szöveggel elboldogult. Neveltetésében meghatározó lehetett az a körülmény, hogy apja, Bibó Károly komoly presztízzsel rendelkező állásokat foglalt el, minden tekintetben tiszteletnek örvendő férfiú volt, főleg azokban az alföldi városokban, ahol életének különböző szakaszait töltötte – ráadásul nemcsak művelt, hanem jó humorú, rendkívül vonzó egyéniség volt”.²² Szép emberként tartották szá-

¹⁹ *Dr. G. Vargha* 1943:11.

²⁰ *Dr. G. Vargha* 1943:13–16.

²¹ György felesége Zseny Róza (Zseny István lánya), István felesége Talányi Vilma (Talányi János kunszentmártoni orvos lánya), Dénes felesége elsőfokú unokatestvére kiséri Péter Zsófia (Péter István lánya)

²² *Vargha* 1943:12.

mon, amit lánya is örökölt, „A Bibók puritán lelkű, szigorú erkölcsű, jókedélyű, rendkívül szép, választékos emberek. Antónia gyönyörű nő.”²³ Bors Károly Kunszentmiklósról írott helytörténeti művében is érdemesnek tartotta megemlíteni, hogy „kitűnő szépségű, bájos leány [...]”²⁴ volt. Antóniát a kortársak Halas legelőkelőbb, legkevélyebb családjának sarjaként emlegették, s úgy emlékeztek róla, hogy „[...] szép, barna, királynői termetű, hidegmodorú, de szíve mélyén szenvedelmes nő volt.”²⁵ Apja személyisége és státusza megfelelő társaságot jelentett, amelyből valószínűleg Antóniát sem zárták ki, így a közéletéről, a férfiak nézeteiről, a helyi hírekről egyaránt tudomása lehetett, leveleiből is úgy tűnik, hogy számos kérdésben tájékozott volt. Később – Szász Károllyal kötött házassága idején – saját gyerekeik is részesei voltak a családi beszélgetéseknek, a társas életnek.

Egyik unokájuk, a genealógiával foglalkozó görzsönyi Vargha Zoltán, Szász Károly életéről szóló feljegyzéseiben említette, hogy amikor 1857-ben megválasztották kunszentmiklósi papnak, az egyik kunszentmiklósi asszony – „Csereyné” – megjósolta, hogy „Szász K. az általa soha nem látott Bibó Antóniát fogja feleségül venni. Ugyanis a Vasárnapi Újság rejtvénypályázatait Kunszentmiklósról Antónia fejtegette. [...]. Antónia tehát úrilány, rejtvényt fejt, tehát okos: ez lesz a maga felesége.”²⁶ Eszerint már lány korában is olvasta a sajtót, ez később is hozzátartozott a mindennapjaihoz. Férjével váltott levelezésükben rendszeresen, ha csak utalásszerűen is, de szót ejtett arról, hogy milyen hírekről értesült az újságokból, hogy milyen sajtótermékekhez jutott hozzá (férje révén jóval szélesebb volt ez a paletta, mint az átlagos helyi családokban lehetett). Antónia – asszony korában – nemcsak a nőknek szánt lapokat vagy a lapok nőknek szánt rovatait olvasta, hanem a politikai, közéleti híreket is figyelemmel kísérte, ugyanis férfi családtagjai közül többen is részt vettek a helyi és országos politikában, közéletben. Szokás volt családjukban az is, hogy Szász Károly készülő vagy elkészült műveiből felolvasott, kikérte a családtagok véleményét. A folyóiratokban megjelenő szép-irodalmi műveket figyelemmel kísérték, és nem volt ritka az sem, hogy regényeket ajánlottak egymásnak a családtagok. Mindezek ellenére Bibó Antónia számos alkalommal írt arról, hogy műveltségét elégtelennek tartja. Arra nehéz válaszolnunk, hogy ő maga valójában

²³ Kivonat Szemerjai Szász Károly v.b.t.t. 1865–1950 Önéletrajzából. h.n. é.n.: 3. Kézirat, Ráday Levéltár (továbbiakban RL.) C/97 Görzsönyi Vargha család levéltára 62.doboz

²⁴ *Bors* 1892:226.

²⁵ *Vargha Zoltán: Szász Károly püspök életéből (1829–1905.)*. Tartózkodási helyei főleg fennmaradt levelei nyomán. Bp., 1954. 1. Kézirat. RL C/97 62. doboz.

²⁶ *Vargha* 1954:2. RL. C/97 62. doboz

miben érezte hiányosságait, mihez viszonyította „műveletlenségét”. Nehéz felmérni ugyanis, hogy környezetében valójában kit tekintettek művelt nőnek, hogy az egyes szereplők kikhez, milyen tudásanyaggal rendelkező nőkhöz, férfiakhoz mérték magukat. Az biztos, hogy saját környezete és Szász Károly társaságának, ismeretségi körének tagjai elfogadták őt. Arról azonban nincs semmiféle információnk, hogyan vett részt például a társalgásban a különböző összejövetelek, társadalmi események során.

Anyja a háziasszonyi teendők elsajátítására különösen nagy gondot fordított, miután Antónia az egyetlen lánya volt, valószínűleg többet figyelt rá, többet foglalkozott vele. Rendkívül pedáns nők voltak mindketten, otthonuk mindig ragyogott, családjuk ellátására, gondozására mérhetetlen energiát fordítottak. Bibó Antónia neveltetésében mindenképpen nagy szerepe lehetett annak, hogy anyja, illetve a családjában és a környezetében élő nők, az a református közeg, amelyben felnőtt, olyan női mintát képviselt, amelyben elvárás volt, hogy a nő és a férfi saját munkaterületén egyformán komolyan vegye feladatait, munkáját, és teljesítse kötelességeit. Fáy András 1841-ben kiadott leánynevelésről szóló munkájában azt állította, hogy a nő boldogságának egyik záloga „[...] ön tudata, érzete a teljesített viszonyi kötelességeknek, s ebből eredő szívnyugalom.”²⁷ Úgy vélte: kötelességei vannak mint feleségnek, mint anyának, és mint háziasszonynak, ezért a leánynevelés legfőbb céljának is azt tekintette, hogy a lányok megtanulják kedvüket és büszkeségüket lelteni a nőnem foglalatosságaiiban és kötelességeiben.²⁸ Bibó Antónia a szülői házban megkapta a házassághoz szükséges megfelelő municiót. Korábbi udvarlóról csak annyit tudunk, hogy több kérése is akadt – jó partinak számított –, de elutasította ezeket a lehetőségeket. 21 éves korában döntött a 29 éves Szász Károly mellett. Anyja, Péter Zsuzsanna nem örült a frigynek, elégedetlen volt a kunszentmiklósi lelkész hivatalával és státuszával. (Azt nem tudjuk, hogy kit látott volna szívesen lánya férjeként.) Házasságuk szerelmi házasság volt, az ifjú pár levelezéséből kitűnik, hogy komoly érzelmi alapon nyugodott kapcsolatuk, és a lány saját döntése volt, hogy hozzámegy feleségül. Egyik levelében így írt: „gondolatban ugyanis mindig veled vagyok de mégis könnyebben érzem magam, ha azt le is írhatom, és én hiszem hogy te azt szívesen olvasod és hogy te is gondolsz rám, te is érzed azt, hogy mily szomorú élet volna az bár melyikünknek is ha el kellene egymástól válni, ó én még csak e gondolatra is sírva fakatom, lásd édes Károlyom mily gyermekes vagyok, de nem tehetek róla mert én csak akor élek, ha te is velem vagy és boldog csak úgy vagyok ha te igazán és mindenek

²⁷ Fáy András: Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek, főbb polgárok és tisztességes koruak lyánkáira. Pesten, 1841: 33.

²⁸ Fáy 1841: 40.

felett szerez, mert én úgy szeretlek, hogy még a világon senki férjénél nálamnál jobban nem szerethette.”²⁹

Szász Károlynak ez volt a második házassága, első felesége Szász Polyxénia (költői nevén Iduna) unokatestvére volt, emiatt a szülők – főként a lány apja – sokáig nem akartak beleegyezni a házasságba. Több éven keresztül húzódott a dolog – közben egy ízben már szakításra is sor került, ekkor Póli majdnem férjhez ment máshoz –, amikor végre 1852-ben, Nagykőrösön egybekeltek. Házasságuk azonban csak 14 hónapig tartott, a fiatalasszony – 22 éves korában – valószínűleg tüdőbajban meghalt. „Mondják, hogy nagyon szép, kékszemű, szőkefürtű leánya volt. [...] több más baja mellett valami különös, hipnózis idogbetegsége is volt, amit a német Mesmerről, az állati delejeség tanának megalapítójáról, mesmerizmusnak hívtak. Az ifjú Szász Pólira időnként ébrenalvási állapot jött rá, minek érdekes bizonyosságai is maradtak: ilyen öntudatlan óráiban írt levelei, mikre később nem emlékezett vissza. „...Olyanféle jövőbe-látásai is voltak, mint amilyen egy halványkék kis papíroslapon e sorokban maradt fenn: „Ma, július 20-án volt utolsó mágnésálmom, mert ma magnetizált az Isten utoljára, hosszú időre, t.i. ha kémélők és vigyázók lesznek erányomban. 1851. Pólis saját keze.” Az érzékeny, beteges leány igen nagyfokú kíméletre szorult, háziasszonyként sem mindig tudott megfelelni a környezetében megszokott elvárásoknak, bár szülei őt is megkísérelték felkészíteni erre a szerepre. „[...] ha csak egészségi állapota engedte – résztvett a házi és gazdasági dolgok intézésében is. Szorgalmasan varrt, foglalkozott a konyhában is, sőt nyáron elment a szomszéd faluba kendermosatni... ősszel meg részt vett a mezőn a „törökbúza” és a „Pityóka”... szétosztásában.”³⁰ Költészete is nyilván ebből a nagyfokú érzékenységből fakadt. Költeményeit halála után férje kiadta egy vékonyka kötetben „Iduna hagyományai” címmel.

Szász Károlyt a házasságukat megelőző vívódás időszakában több lányhoz is meghitt kapcsolat fűzte, „Akármint szeretem Polit, szelid és mély érzelmű tekintetével, gyönyörű erős lelkével, minden betegeségtől ment ép érzésével, a mellett még se tudom feledni Idát.”³¹ Feledni? Ő azt én nem is akarom. De a szenvedélyt is mely hozzá köt, el nem feledhetem. Elöttem áll magasztos tisztaságában e lélek, de aztán én nem lábainál, hanem szenvedélytől lobogó keblén képzelem magamat. Oltár képnek kellene lenni, s egy szerelmes nő ő is. Nem tudok másként mint szerelemmel gondolni reá. És most valóban kétőt szeretek. Érzem gyengeségemet s a bűnt, hogy Idával együtt léve tán folytatni tudnám e lehetetlenné vált viszonyt. S pedig szeretem

²⁹ Bibó Antónia levele Szász Károlyhoz, Kunszentmiklós, 1858. RL C/97 63. doboz

³⁰ *legifj. Szász Károly: Emlékeim.* Bp., é.n: 211–214.

³¹ Kemény Domokos lánya

Pólit, az éveken át szentül meg őrzött érzésnek állandó erejével. S még is szeretem Idát azon szerelemmel melynek apja a bámuló tisztelet, anyja a költészet magasztaltsága.”³²

Azok a nők, akikhez Szász Károly vonzódott, megfeleltek a kor szépségideáljának. Fiatalkori naplója tanúskodik arról a belső vívódásról, amit az idézett elő, hogy egy olyan lány iránt kezdett érdeklődni, akit lelkileg igen vonzónak talált, de akit közben csúnyának ítélt ő is és a környezete is. Ráadásul a lány előnytelen külsejére többen is figyelmeztették az ifjú rajongót. Végül arra jutott, hogy nem tudna elfogadni olyan nőt, aki külsőleg nem vonzó számára, sőt akit mások nem tartanak szépnek. Ez a tépelődés is hozzátartozott az ideákkal teli, mindenben költőiséget kereső fiatal férfi lelkiségéhez. Ezekben az években a gyöngédség, lágyság, érzékenység, költőiség, a támaszra-szorultság, az önfeláldozás képessége játszottak elsősorban szerepet a nőkkal szembeni elvárásaiban, a praktikizmus, a háziaság, a kötelességteljesítés még nem sokat nyomtak a latban: „Katica Valódi nő. Gyöngéd, magát feláldozni önségét feladni tudó. Szép és bús sorsot adott isten a valódi nőnek.”³³ Valószínűleg Szász Póli beteg érzékenysége tökéletesen megfelelt ennek az ideálnak.

Bibó Antóniának – ezzel szemben – szépsége és önfeláldozó képessége mellett igen határozott elképzelései, elvei voltak általában mindenről, különösen a házasságról és a családi életéről. Emellett igen praktikus nő volt, aki két lábbal állt a földön. Annak ellenére, hogy főként házasságuk elején többször írt arról, hogy elárvultnak érzi magát, amikor nélkülöznie kell férje jelenlétét, hogy a férfi jelenti a támaszt számára és gyermekei számára – mégis igen céltudatosan kézben tartotta az otthon ügyeit. Közös életük korai szakaszára esett, amikor Szász Károly 1865 és 1867 között a fülöpszállási kerület országgyűlési képviselőjeként sok időt töltött Pesten. A „különélés” számos problémát generált kettőjük között, Bibó Antóniára számára jóval megerőltetőbb is volt, mondhatjuk a kényszerű különlét kapcsolatukat igencsak megpróbálta. Antónia állandó kétségek között élt: önbizalma, férje iránti bizalma sűrűn megrendült: „[...] még azt találod gondolni, hogy bizony még a magány valami rossz vers vagy novella író képez belőlem de hál Istennek ere sem tehetségem sem időm nincs, én már csak maradok édes cziczám oly egyszerű mint eddig voltam pedig ki most a nagy Világba oly sok sok szellemdus mivel s a társalgásba kitanult s finom modoru hölgyel találkozol és beszél sz talán nem is szereted hogy a te feleséged ezekhez képest mily igénytelen, egyszerű de édes cziczám szeres te engem így s ne kívánd

³² *Szász Károly*: Napló 1843–1850. Roff, 1850. jan. 18. 832. OSzK Kézirattára Oct. Hung. 1080.

³³ *Szász*: Napló, Debrecen, 1849. ápr. 18. 403. OSzK Kézirattára Oct. Hung. 1080.

hogy másféle legyek mert gondolj csak ara vissza, hogy te sem voltál oly gavallér mikor én meg esmértelek mint most és az öszve görbet beteges kinézéssü (felesége és apja halálát követő időszakra utal – a szerző) aligha akad volna anynyi szem ki rajtad meg akadjon a nagyvilágba mint talán most, és ezen változást minden dicsekvés nélkül én magamnak tulajdoníthatom mert ha te boldog s meg elégedett nem lettél volna eddig ez bizonyosan nem lenne.”³⁴ Sokféle benyomás érhetette, amelyek hatására leírta ezeket a sorokat. Házasságuk elején még igen erősen nyomasztotta Póli emléke, aki vele ellentétben érzékeny költő volt. Emellett – amint erről a későbbiekben lesz még szó – azoknak a nőknek a megjelenése, jelenléte az irodalmi mezőben – Szász Károly világában –, akik műveltségben (ami valószínűleg azt jelentette, hogy tanultabbak, tájékozottabbak voltak, világot láttak, a társasági életben eligazodtak és fesztelenül viselkedtek), önállóságban „felette” álltak, illetve ugyanaz volt az érdeklődési körük, mint a férjé: frusztrálóan hatottak rá. Viszont azzal is tisztában volt, hogy milyen lényeges szerepet játszik Szász Károly lelkiegyensúlyának megteremtésében, abban, hogy képes mellette a karrierépítésre fókuszálni.

Bibó Antónia a családi életről, férj-feleség viszonyáról igen szigorú elveket vallott, a férfihűségről is megvolt a maga véleménye. „Távolélésük” idején különösen meggyőződésévé vált, hogy férje nem szeret már az ő „egyszerű” körökben időzni, a pesti mozgalmas élet, az ottani művelt, érdekes nők, barátok, lehetőségek, mint a színház vagy a társasági élet, jobban vonzzák. „[...] vigyázz is kérlek magadra, neked édes cziczám csak jól van dolgod a nagy világ közepette, ott most mindenki csak örül most te is, de mi itt magunkba csak a gyermekekkel én ugyan igen boldog vagyok gyermekeim között s nem vágyom semmi zajos multság vagy látványosság után, de az hogy te távol vagy, s ennek hosszabb ideig is így kell lenni végetlenül fáj s nem igen tudom meg szokni és én ebben nem csak azt siratom, hogy téged pár hétig nem látlak hanem azt ez egy egész szépnék ígérkező jövőt ronthat el mert én az igazat megvallva egy férfiról sem tudok anynyi állandóságot s hűséget fell tenni hogy valakit ha hosszabb ideig nélkülöz is ahoz oly álando tiszta szerelemmel viseltessék és meg lehet hogy a te szívedben is marad egy szikra a mi addig ott nem volt vagy az enyimbe támadhat oly aggodalom, kétség a melyet el nyomni soha sem bírok és akár egygyik akár másik elég ara hogy egy boldog viszonyt meg zavarjon, és a te hibáid fellet a mi irántuki szerelmed alig hiszem hogy bírja anynyi erővel, hogy azt meg győzze, no de ezt mán csak várni s túrni kell majd ki tűnik az Isteni gondviselés menyire örködik egy még eddig boldog család bol-

³⁴ Bibó Antónia levele Szász Károlyhoz, 1866. RL C/97 63. doboz.

dogsága épségben maradásán ha az emberekbe nem bizik az ember Istenbe csak bizni kell.”³⁵

Szász Károly nyilvánvalóan szeretett Pesten élni és különböző társaságokban forgolódni, ettől függetlenül azonban minden levelében biztosította feleségét, hűségéről, szerelméről, arról, hogy hiányzik a családja és nehezen nélkülözi őket. Ennek a hiányérzetnek az érzelmi és lelki tényezők mellett megvolt a praktikus oldala is: „Most nyakrafőre dolgozom a képviselő naplója³⁶ második füzetét, melyet már nyomtatnak is, s melynek a vacatio végére egészen meg kell jelenni hogy mikor ismét bejönnek a képviselők, azt már készen találják. de bizony néha egész nap sem tudok alig egykét órát dolgozni; hidd el úgy elforgácsolódik az idő, hogy az ember azt nem is képzei. Minden be máskép lenne, ha te itt volnál, mert a legtöbb használható időt az ebéd és vacsora ideje veszi el; a reggelit nem is számítva, mikor legalább annyit tehet az ember hogy hírlapokat olvas. De ha te itt volnál, akkor a lapokat is mind ide járatnám és azokat mily könnyű volna a gyűlésben, hol legtöbbször úgyis semmit se teszünk, mind átolvasni. Remélem, hogy sok kérelmemre talán végre is csak rá veszed magadat hogy kimozdulj kedves szabadszállási fészkekből!”³⁷ Fontos hangsúlyoznunk, hogy a családi munkamegosztásra épített Szász Károly (is), amikor feladatai végzésében, a különböző területeken való működésében az ehhez szükséges háttér megteremtését feleségétől várta. Viszont abban is meg kívánta erősíteni feleségét, hogy a karrier-, a kapcsolati háló építésére tett erőfeszítéseit, a politikai-, és irodalmi munkásságát elsősorban a család érdekében tartja fontosnak. „Az én életem igazi földadata, melyre minden egyéb mellékes törekvéseim irányozódnak csak az hogy titeket tőlem kitelhetőleg boldogítsalak! Vajha ezt elérhetném; de ez kedves cziczám nem csak tőlem hanem igen nagy mértékben tőled is függ.”³⁸ Amellett, hogy ezekkel a sorokkal valószínűleg elsősorban féltékeny feleségét kívánta megnyugtatni, pályája egészét vizsgálva leszögezhetjük, hogy előmenetele nemcsak saját, egyéni ambíciói miatt volt fontos, hanem ezzel a család egészének – ebbe beletartoztak a saját és felesége családtagjai, később gyermekeik házastársai is – boldogulását is előmozdította. Az idézett pár sor utal Szász Károly házasságról, a működőképes kapcsolatról vallott nézeteiről is – amit valószínűleg Bibó Antónia is oszthatott –, nevezetesen, hogy a sikeres közös élet-

³⁵ Bibó Antónia levele Szász Károlyhoz, 1866. RL C/97 63. doboz

³⁶ Szász Károly: Egy képviselő napló-jegyzetei az 1865. december 10-én megnyílt országgyűlés alatt. Pest, 1866. Kiadja Ráth Mór.

³⁷ Szász Károly levele Bibó Antóniának. Pest, 1866. III.22. Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény, Irodalomtörténeti Gyűjtemény, Szász Károly levelei Bibó Antóniához, (továbbiakban AJKMGy) 79.2.66.

³⁸ Szász Károly levele Bibó Antóniának. Pest, 1866. IV.16. AJKMGy 79.2.73.

hez a munkamegosztáson kívül szükség van a kölcsönös bizalomra, a másik elfogadására és egymás támogatására. Csak ezt a közös életet Antónia inkább élte volna kevésbé zajos és kevésbé nyilvános, illetve változékony viszonyok között, jobban vágyott átláthatóbb, kiegyensúlyozottabb keretek közé, mondhatjuk, hogy a hagyományos, kiszámítható, ismert (értelmiségi) karrierépítés kezelhetőbbnek tűnt volna számára.

Sokat aggodalmaskodott azokért a dolgokért, amelyeket nemcsak házasságuk, hanem férje karrierépítése és családja érdekében is fontosnak tartott. Nyugtalanágának egyik oka például Szász Károly kártyaszenvédélye volt, emiatt több dorgáló levelet is írt férjének. Ugyancsak nehezményezte, amikor számára elfogadhatatlan mulatozásokról hallott. Unokájuktól, Vargha Zoltántól tudjuk, hogy Szász Károly a kunszentmiklósi parókiát is felesége unszolására cserélte föl a szabadszállásra, mivel Bibó Antónia féltette férjét az ottani vidám kaszinózó, kártyázó társasági életmódtól, amely már renoméját is kezdte fenyegetni. Szász Károly valószínűleg több kérdésben is engedett, vagy mérsékelte magát a felesége által képviselt puritán életfelfogásnak megfelelően, illetve megkísérelt azoknak a követeléseinek eleget tenni, amelyek nemcsak Bibó Antónia személyiségéből fakadtak, hanem abból a meggyőződéséből is, miszerint férje pozíciói, a befolyásosabb körökben való forgolódás, a család jó híre szigorú normakövetést és a szenvedélyek kordában tartását kívánja.³⁹

Szász Károly közkedvelt társasági ember volt, aki a színházi világtól az irodalmi életen át a tudományos közeig, a hivatali, politikai körökben és az egyházi világban egyaránt otthonosan mozgott. Miután legendás volt munkabírása, egyszerre többféle feladat ellátása sem okozott nehézséget számára, illetve természetesnek tartotta, hogy többször váltott pályája során az új helyzetekhez megfelelően idomuljon. Felesége ezzel szemben – annak ellenére, hogy apja pályája során hozzászokhatott a változásokhoz, költözésekhez, és ennek a kezelését valószínűleg anyjától is láthatta – inkább az állandóság, kiszámíthatóság híve volt. Ennek ellenére próbált alkalmazkodni az új kihívásokhoz akkor is, amikor nem értett egyet férje döntéseivel. Szász Károly hivatalait – a levelek tanúsága szerint – kifejezetten a család, a gyermekek egzisztenciális érdekei szempontjából értékelte. „A mit a

³⁹ „De még haszталanabb aggodnod a kártya miatt. Nem is érnék itt rá, nem is jövök oly társaságba; de mind ez semmi, hanem főbb az, hogy erős elhatározásom olyant semmit sem tenni, mi neked kedved ellen volna s mindenek felett épen a kártyázást örökre s itt Pesten is soha semmi körülmények közt meg nem próbálni. Tudom én jól kedves drága cziczám, mily végtelenül veszélyessé válhatnék az, s légy azért megnyugodva, hogy e tekintetben sem fogok egy percze is eltántorodni.” Szász Károly levele Bibó Antóniának. Pest, 1865. I. 20. AJKMGy 79.2.31.

hivatalról írsz majd szóval elvégezzük, én tudom nem vágyom reá, de ha szerencse érne és vagy gyermekeimre valami jó járulna mindent kész volnék meg tenni[...],”⁴⁰ Szász Károly minisztériumi kinevezése kapcsán írta: „...azt se tudom miféle hivatal az a tanácsosság, én úgy gondolom te nem erről beszéltél, hanem talán az osztályfőnökségről vagy mi, mert én úgy gondolom, hogy a papságot csak nagyon jó hivatalért lehet odahagyni, ha ilyent tudsz magadnak eszközölni, amiből gyermekeinknek is hasznuk lehetne, de csak olyanért, hogy még ez is az is kell hozzá, hogy az ember becsületesen megélhessen, nem hiszem hogy hasznunkra válna...”⁴¹ A püspökválasztás idején szintén kételyeinek adott hangot, úgy érezte az addig jól felépített karrierjét és főként kapcsolatrendszerét adta föl ezzel az új pozícióval: „[...] kár volt néki eljönni a Minisztériumtól, most államtitkár és hihetőleg Akadémiai elnök lenne, mégis csak szebb állás lenne, de meg leginkább azért aggódom, hogy értetek nem tehet annyit, mintha a tűznél volna, mert látom ha az ember kijön abból a hatáskörből nemigen adnak reá, és ki szeretik feledni mindenből, [...]”⁴²

Bibó Antónia életpályája során volt lelkészné, országgyűlési képviselőné, minisztériumi osztálytanácsosné, tanfelügyelőné, püspökné, ezzel párhuzamosan a költő, majd akadémikus, az irodalmi élet közismert irányító személyiségének a felesége. Férjének minden pozíciója nagy nyilvánossággal járt együtt, amit Szász Károly szeretett, igényelte a figyelmet, ismertséget, elismertséget. Bibó Antóniától komoly erőfeszítést kívánt ennek elfogadása és a mindig új szerepeknek való megfelelés, amit tovább nehezíthetett zárkózott személyisége. Számára a közélet, a nyilvánosság olyan veszélyes terepnek tűnt, ahol nagy kockázatot vállalt az, aki fegyelmezettség, felkészültség, az elvárások, szabályok betartása nélkül jelent meg. Férje működésében a legapróbb mozzanatokat is figyelemmel kísérte és megítélte. Magas elvárásai voltak minden családtagjával szemben, ritkán hallottak tőle dicsérő szót, mindig a kötelességteljesítésre helyezte a hangsúlyt. Férjének írt levelei is tele vannak „figyelmeztetésekkel”. „Hát az a te toásztod úgy tetszik nekem, hogy a Fővárosi Lapok olyan gúnyosan említik, te mit gondolsz? Kérlek édes cziczám ha ugyan halgatsz az én igénytelen szomra, mindent mittész vagy mondasz jól kigondold és tanulmányozdhallom tudom én azt, hogy ezt elérni még a legnagyobb embereknek sem lehet, de nékem az a nézetem, hogy vagy ne kezdjen az ember valamibe, vagy ha hozzá fogot igyekezzen azt a legjobban végezni, nem kell semmit elhamarkodni, főképp a te állásodba (lelkész – a szerző), tudom mosolyogni fogsz az én fecsegése-

⁴⁰ Bibó Antónia levele Szász Károlyhoz, h.n. 1867. tavasz RL C/97 63. doboz

⁴¹ Bibó Antónia levele Szász Károlyhoz, h.n. 1867. tavasz . RL C/97 63. doboz

⁴² Bibó Antónia levele fiához, ifj. Szász Károlyhoz, h.n. 1889. május RL C/97 63. doboz.

men, de hátha lesz valami haszna.⁷⁴³ Szász Károly könnye(de)bben kezelte a róla vagy a műveiről szóló negatív kritikát, mint felesége, akit érzékenyen érintett a külvilág felől érkező „elmarasztalás”, rossz „megítélés”. „Csak látom én hogy tenéked semmiben sincs szerencséd már ezek az újság irok nómért elenségeid mert hiába vidéken csak azokból itélik meg a darabot hát még az a sima képü Vadnai is rossz akarod mert gondolom ő írta a F[ővárosi] L[apok].ba a kritikát, más ha hitvány valamit ír is mekkora szelt csinálnak és erről még az is a ki rosszat nem akar írni inkább semmit sem ír, mint jot írjon ezekkel ugyan nincs miért?”⁷⁴⁴

Levelezésükből kiderül, hogy mindketten nyíltan vállalták (vállalhatták) véleményüket, nézeteiket, egyenrangú félként éltek, léteztek a házasságban, beszélték meg ügyeiket, problémáikat. Közös életüknek megvoltak azok a jól elkülöníthető területei, ahol önállóan működtek, saját hatáskörükben, ami azonban nem zárta ki, hogy a másik tevékenységét, döntéseit ne ismerjék, ne véleményezzék vagy kritizálják.

Levelezésükből úgy tűnik, minden hullámvölgy, illetve személyiségükből, szocializációjukból fakadó ellentéteik ellenére házasságuk érzelmileg megalapozott, jól működő kapcsolattá vált az évek során. Ebben az együttműködésben Bibó Antónia puritán elvei, gondossága, Szász Károly munkabírása, vállalkozó szelleme, kedélyesége, bizonyos fokú könnyedsége, életszeretete – „A ritka tehetségű Szász család majd minden tagjában volt bizonyos fokú *léhaság*.”⁷⁴⁵ – hosszú távon kiegyenlítették egymást. Megkérdőjelezhetetlen volt számukra, hogy mindkét félnek a saját, az egymástól megkülönböztetett női- és férfiszférában meg kell tennie a kötelességeit ahhoz, hogy együttműködésük sikeressé váljon. Az ő esetükben – és ebben nagy szerepe volt Bibó Antónia személyiségének, aki úgy tűnik nem csak a férfiakhoz, de nőtársaihoz képest is korlátozottabban használta ki a főváros nyújtotta lehetőségeket – valóban élesen szétvált a női otthoni és a férfi nyilvános tér. Bibó Antónia arra törekedett, illetve azt a stratégiát alkalmazta, hogy azokon a területeken, ahol képességeit elegendőnek találta, minél tökéletesebben próbált megfelelni, s ott pedig, ahol érezte a hiányosságait, a háttérben maradt; ilyen volt például a nyilvánosságban, társasági életben való szereplés. „[...] nekem nem lesz semmi alkalmatlanságomra ha vendéget hozasz is, sőt igen fogok örülni, ha (Tóth) Endrét megismerhetem, örülök annak is, hogy ő engem óhajt meg esmerni, ámbár félek csalodni fog a valósággal szembe, mert én őt levelei után ítélve azt hiszem, hogy az asszonyok-

⁴³ Bibó Antónia levele Szász Károlyhoz, Szabadszállás, 1865. október RL C/97 63. doboz

⁴⁴ Bibó Antónia levele Szász Károlyhoz, 1866. RL C/97 63. doboz

⁴⁵ Vargha 1954: 2. RL. C/97 62. doboz

rol egy kissé túl fesztett követelései és ideái vannak, azért jó lesz előre figyelmeztetni hogy egy kissé lejjebb száljon képzelődéséből mert itt csak egy igen igen egyszerű házi nőt és anyát foglalálni, aki férje kedves Barátját örömmel és jó puha kenyérral várja, de a hetedig egekbe ábrándozásával és olvasottságával nem ragadja, mert azt tartja hogy nem is jó oly magasra menni mert ha az ember meg talál csuszni igen nagyott esik⁴⁶ Ezekből a sorokból látjuk, hogy alkalomadtán képes volt öniróniával szemlélni saját helyzetét.

Bibó Antónia minden visszafogottsága ellenére kitűnő háziaszszonya volt a főként budai lakásukban tartott vendégségeknél. A Tanárky család tagjai egymásnak küldött leveleikben rendszeresen beszámoltak Szászék különböző összejöveteleiről: „Károly napján Szászéknál estély volt, Gr. Zichy Géza zongorázott bámulatos ügyességgel az egyetlen bal kezével.”⁴⁷ Továbbá „Szászéknál nagy bál kerekedett mamáék – Aliczka is csak reggel 5 órakor jöttek haza.”⁴⁸ A levelezésből megtudjuk, hogy táncos mulatságot tartottak szilveszter estéjén, illetve azt is, hogy amikor a Szász család a nyarat Halason töltötte, „Mamáék máris rosszul érzik magukat társaság dolgában, Szászék s rokonaik kiköltöztek a várbul, elmúltak a népes uzsonnák.”⁴⁹ Bibó Antónia el-eljárt az Akadémia és a Kisfaludy Társaság ünnepeire, felolvasásaira a többi feleséggel együtt.⁵⁰ A színházat kedvelte, a családnak minden évben páho-

⁴⁶ Bibó Antónia levele Szász Károlyhoz. h.n. 1866. RL C/97 63. doboz.

⁴⁷ Tanárky Gedeon levele fiához Tanárky Bélához. Bp., 1880. febr. 5. RL. C/85 Tanárky család levéltára C/85 XXVIII/20.

⁴⁸ Tanárky Gedeon levele fiához Tanárky Bélához. Bp., 1880. febr. 26. RL. C/85 XXVIII/23.

⁴⁹ Tanárky Gedeon levele fiához Tanárky Bélához. Bp., 1884. nov. 7. RL. C/85 XXVIII/148.

⁵⁰ „A mai közülés is Eötvösé mellett főként Kemény Zsigmond emlékének volt szentelve, a mélyrelátó politikusnak és nagy regényírónak. fényes terem délelőtt 10 órára zsúfolásig megtelt a legdíszesebb közönséggel, a négy első széksorban s a karzaton szép hölgyek, azontúl ülve és állva mindenütt komoly és ünnepélyes hangulatban a férfiközönség. Azok között b. Eötvösnét, Arany Jánosnét, a bájos Arany Lászlónét, Návaynét, Szász Károlynét, Tanárkynét, a szép Szász, Tanárky, Gyulai nővéreket, Pulszky Polixénát és sok másokat a főváros szépei közül jegyeztünk meg.” Pesti Hírlap, 1879. máj.26:2; . Mint nagyon örvendetes tényt jegyezzük föl, hogy a közönség hova tovább jobban érdeklődik az irodalmi felolvasások iránt. Ma is oly számos és díszes társaság jelent meg a Kisfaludy teremben, hogy soknak nem is jutott hely. Természetesen a hallgatók színe-javát ma is nők képezték. Ott láttuk Szász Károlynét két leányával, a bájos Gyulai Margitot és Gyulai Arankát, Arany Lászlónét, Beöthy Zsigmondnét és Beöthy Zsoltnét, a szépségéről híres Kovách Margitot sat. sat.” A Kisfaludy Társaság ülése. A

lya volt a Várszínházban. A társasági életből elsősorban a családi összejöveteleket szerette, ahol saját, jól ismert közegében lehetett. Ezekre főként Halason került sor, „Halas város intelligenciája rokonságban, sógorságban, komaságban állván egymással, volt élénk társasági élet, [...] Névnap, születésnap, szüreti multság, eljegyzés, esküvő, keresztelő váltogatták egymást.”⁵¹ Azokhoz a családokhoz is szívesen eljárt, ahol a feleség hasonló mentalitású volt. Közéjük tartozott Tanárkyné, Aranyiné, azok az asszonyok, akik hasonló női mintát követtek, mint ő. Nem voltak tehát egyéni ambícióik, ahogy például az eredetileg színésznő Csengerynének⁵². Bár a Csengery családdal jó viszonyt ápoltak, König Róza mégsem állt hozzá olyan közel.

Többféle női szerepminta létezett abban az irodalmi világban, amelyet férje révén megismert. Jelen voltak már azok a nők, akik saját önálló karriert építettek, saját jogon tartoztak ahhoz az értelmiségi közeghez, amelynek Szász Károly is tagja volt. Említhetjük például Karacs Teréz pedagógust, iskolaigazgatót, akivel családi kapcsolatban álltak, ugyanis legifj. Szász Károly visszaemlékezéseiben említette, hogy egy alkalommal, amikor szüleik vidékre utaztak, ő vigyázott rájuk, gyerekekre. Felnőtt korában felidézte, hogy mennyire féltek szigorúságától. Ott voltak a szerkesztők, írók, mint Kánya Emília vagy báró Egloffstein Amália⁵³, az ő lapjukba Szász Károly is írt. Antónia beszámolt férjének egyik levelében Zirzen Jankával – akinek intézetébe járaták két kisebb lányukat – való találkozásáról, ebben a beszámolóban arról panaszkodott, hogy hidegen fogadta őt Zirzen.⁵⁴ Az efféle gesztus mindig igen érzékenyen érintette, úgy gondolta, hogy az hiányosságainak, egyszerűségének szól, abból fakad, hogy

Hon. 1879. október 30:1.

⁵¹ *Vargha Zoltán*: Emlékezés Ilonka nénémre. Bp., 1954. 4. Kézirat. RL C/97 55. doboz.

⁵² König Róza színésznő, fellépett Németországban és Bécsben is. 1842 és 1851 között Egressy Béni, majd 1851-től Csengery Antal felesége volt. Francia és német színműveket fordított a Nemzeti Színház számára, illetve Andersen meséiből is átültetett néhányat magyar nyelvre.

⁵³ A *Nők Lapja* című rövid életű folyóiratot (1871) Máday Andor jogász, szociológus prefeminista lapnak definiálta 1913-ban. Az újság megjelenése arra az időszakra esett, amikor a közép- és felsőrétegek számára is egyértelművé vált, hogy a női munka olyan társadalmi kérdés, amelyet nem hagyhatnak figyelmen kívül, amellyel foglalkozniuk kell. Célkitűzéseikben megfogalmazták, hogy azokat a nőket, akiknek családjuk van, nem akarják elvonni hivatásuktól, viszont azok számára, akik valamilyen családi ok miatt rászorulnak a kenyérkeresetre, fontos a női munka kérdéseinek megvitatása.

⁵⁴ Bibó Antónia levele Szász Károlyhoz, Halas, 1884. július 6. RL C/97 63. doboz

az „új női típus” képviselői lenézik őt. Eddig nem került elő olyan forrás, amelyből kiderülne, hogy például ismerte - e személyesen a Wohl nővéreket, akiknek szalonjában megfordult Szász Károly is, illetve lapjukban szintén publikált. A testvérpár már azt a női típust képviselte, amely nem preferálta a családot, ellenben a társadalmi nyilvánosságban elismert helyet vívott ki magának. Ezek a női példák frusztrálóan hatottak Bibó Antóniára és valószínűleg még számos hozzá hasonló mintát követő nőre, hiszen önmagukra, saját női szerepfelfogásukra, munkakörükre, működésükre egy külső, valójában számukra ismeretlen kritériumrendszeren keresztül tekintettek, esetenként az alapján is ítélték meg saját teljesítményüket. A különböző női szerepfelfogások jelenléte ugyanabban a társadalmi közegben komoly feszültségeket eredményezhetett.

A házaspárnak nyolc gyermeke született, kettőt korán elvesztettek, így két fiú és négy lány felneveléséről gondoskodtak. Az anyaszerep szintén nagy próbatételt jelentett Bibó Antónia számára. Szorongott attól, hogy nem tud megfelelni annak a társadalmi elvárásnak, amely szerint a jó iskoláztatás, a körültekintő nevelés után, tekintélyes álláshoz kell jutniuk és egy szép ívű karriert kell befutniuk azoknak a fiúknak, akik a hozzájuk hasonló presztízzsel rendelkező családokból származnak. A lányoknak pedig képessé kell válniuk arra, hogy egy megfelelő társadalmi presztízzsel rendelkező férfi mellett betöltsék az ideális feleség hivatását. „Látod édes cziczám ennyi ezer bajom van nékem amivel sem dicsőség de még csak elismerés sem jár, talán ha az ember meghal azt el fogják mondani, hogy mégis ért valamit ez az asszony, azt úgyis én magam érzem legjobban, hogy arról amiről ábrándoztam nem tudtam bétölteni, nem tudtam gyermekeimet olyanná nevelni, mint én akartam talán nagyon sokat akartam, vagy az én tehetségem volt nagyon kevés, de nem zúgolódom, Isten adott egészséget és ez a legfőbb adomány, ezen nem szabad hálátlannak lenni.”⁵⁵ Idősebb fiúk, legifj. Szász Károly – jogtudományi doktor, szintén miniszteri osztálytanácsos, irodalomtörténész (másik fiúk, Béla közigazgatási bíró, költő, műfordító lett) – szerint „Házi nevelésüket inkább anyjuk intézte, de apjuk is hatással volt irodalmi hajlamaikra. Kedélyvilágukat is tőle örökölték a gyerekek. Bibó Antónia tartózkodó, kissé merev, (miatta – a szerző) sok első látogatást nem adtak vissza. De komoly, meg nem alkudó, léhaságtól, képmutatástól tartózkodó, ki nagy szigorral nevelte gyermekeit. Egyszer az értesítőben rajzból kettese volt, anyja megintette. Év végére ez is kitűnő lett. Később is e tisztas becsvágyért, melyet fiába öltött, hálás volt a fiú. B.A. adta még jogász fiának is a havi 5 Ft zsebpénzt. Ha elfogyott, apja is szívesen adott, ha volt neki, mert ő is felesége szigorú ellenőr-

⁵⁵ Bibó Antónia levele Szász Károlyhoz, 1892. június RL C/97 63. doboz

zése alatt állott.”⁵⁶ Lánya, Szász Póla úgy emlékezett rá, hogy hideg, zárkózott természetű volt, s igazán csak felnőtt korában tanulta meg értékelni kiváló lelki tulajdonságait: az igazságérzetét, a méltányosságát és gyöngéd tapintatát. Lánya úgy látta, hogy időskori szívbetegsége, a testi szenvedés nagy változást hozott kemény jellemében, s „egyénisége gyöngédebb, lágyabb, melegebb lett.”⁵⁷

Lányait szigorúan befogta a háztartási munkákba, a varrás tanítására például külön varrónőt alkalmaztak. Férjhezmenetelük előtt minden háziasszonyi teendőre megkísérelte felkészíteni őket. „[...] nekem csak az a kívánságom s akaratom hogy kis leányaim több oktatásban s nevelésben részesüljenek mint édes Anyjuk nekik Isten adott hozzá alkalmat és módot, még Annyuknál mind kettő hiányzott, nem azt akarom én hogy valami Emanczipált féle hölgy vagy ironő legyen belőlük, attól Isten őrizzen, hanem csak mivel házinők a kik a boldogságukat az otthonba találják fel, ...”⁵⁸ A két idősebb lányt, Pólát és nővérét, Ilonát először Bayer Karolina Úri (ma Petőfi S.) utcai intézetébe írták be. Itt kezdtek el németül és franciául tanulni. Később apjuk elvitte őket „németzóra” Szepesolasziba”, a Hradszky országgyűlési képviselő felesége által fenntartott leánynevelő intézetbe, ahol két évig tanultak. Itt kezdték meg zongoratanulmányaikat is.⁵⁹ Két fiatalabb lánytestvérük, Ida és Margit már komolyabb oktatásban részesült, ők Zirzen Janka nőnevelő intézetében (a Zirzenkaptárban⁶⁰) tanultak. A Szász családban a férjválasztásnál szempont volt, hogy a jelöltek református, művelt férfiak legyenek, akik (anyagilag is és pozíciójuknál fogva is) biztosítani tudják a lányok jövőjét. Mind a négyen megfelelő házasságot kötöttek, református értelmiségiekhez mentek férjhez. A legidősebb leány, Ilona Zseny József ügyvéddel kelt egybe, de ez a házasság nem sikerült, 1911-ben elvált tőle. Póla görzsönyi Vargha Gyula statisztikus, költő, igazgató, miniszteri tanácsos felesége lett, Ida férje dr. Várady Miklós ügyvéd, a lány másodunokatestvére volt. A harmadik lány, Margit Farkas Elemér (Török Pál püspök unokája) orvossal kötött házasságot. A négy lány közül Póla életpályája a legsajátosabb, ő bizonyos fokig eltávolodott az anyai mintától, és a belmissziói mozgalom hatására önálló „egyházi karriert” futott be, a normakövető emancipáció egyik képviselője-

⁵⁶ Kivonat Szemerjai Szász Károly v.b.t.t. 1865–1950 Önéletrajzából. h.n. é.n. (kézirat): 7. RL. C/76 2. doboz

⁵⁷ *Szász Póla: Néhány vonás hitéletem fejlődéséből.* 1904. 12–14. Kézirat, Magángyűjtemény

⁵⁸ Bibó Antónia levele Szász Károlyhoz. 1870-es évek. RL C/97 63. doboz.

⁵⁹ Vargha Zoltán: *Szász Póla* h.n. é.n. I./8A Kézirat, Magángyűjtemény

⁶⁰ Póla fivéréi nevezték így. Szász Póla levele Vargha Gyulához, Halas, 1887. aug. 29. RL C/97 15. doboz.

ként tarthatjuk számon.⁶¹ Az ő pályafutását felfoghatjuk úgy is, mint egyfajta reflektálást anyja, a szabadságharcot átélt generáció női szerepfelfogására.

Bibó Antónia életútjának sikeressége abban a nőtörténeti narratívában, amely az egyes női csoportok, szereplők sikerességét egyfelől az emancipáció folyamatának stációihoz viszonyítva értékeli, másfelől abban az összehasonlításban, amely a hagyományos női szerepektől való eltérés léptékét méri, azt, hogy a nő mennyiben foglal teret a „férfivilágban”, – nem értelmezhető. Ő ugyanis elhatárolta magát az emancipációs törekvésektől, életcélja az volt, hogy feleségként, anyaként és háziasszonyként a legtökéletesebbet nyújtsa. Így életpályája, önmegvalósításának útja csak egy másik kontextusban interpretálható, nevezetesen abban, hogy a hagyományos női hivatás melletti elköteleződésének – minden nehézség ellenére – mi volt a helye, eredménye és presztízse saját társadalmi körében és családjában.

Bibó Antónia 1900-ban, hosszas betegség után halt meg családjá körében. A haláláról és a temetéséről megjelenő híradások, illetve a kondoleáló levelek tükrözik, hogy az az egyházi, irodalmi, hivatalnoki, politikai közeg, amelyhez tartoztak, méltányolta családi presztízstüket. Pompásan rendezett temetésén olyan nagy volt a tömeg, hogy rendőrök vigyáztak a rendre. A gyászszertartáson megjelentek feleségükkel a politikai, irodalmi, tudományos életben vezető szerepet játszó férfiak, többek között Széll Kálmán miniszterelnök is küldött gyásztáviratot. Ez a tiszteletnyilvánítás nyilván férje pozícióinak szólt, azonban az újságcikkek, kondoleáló levelek hangsúlyozták, hogy személye, az, ahogyan betöltötte életpályáját, önmagában is tiszteletet váltott ki. Szilády Áron halasi lelkész, egyházkerületi főjegyző, Szász Károly jóbarátja mondott fölötte gyászbeszédet, amely talán tükrözte a jelenlévők gondolatait is: „Pál apostol szerint szükség a püspököknek feleséges férfiúnak lenni, feddhetetlenek, vigyázónak,

⁶¹ *A normakövető emancipáció* olyan – a konzervatív nők körében megjelenő – emancipációs forma, melynek során az individuálisnál magasabb értékűnek tartott közösségi elvek – Isten, nemzet, társadalom – szolgálata során jut el az egyén a nemi szerepek átértelmezéséhez, az önérvényesítéshez és az önmegvalósításhoz, miközben saját társadalmi csoportjának értékrendjét és normáit a két nem egymáshoz való viszonyában nem kérdőjelezi meg. Eltér a hagyományosan emancipációként definiált törekvéstől: a szereplők nem fogalmazzák meg, nem követelik a nő és férfi egyenjogúságát.” *Sárai Szabó Katalin*: Normakövető női emancipáció. A konzervatív nőmozgalom Magyarországon a 19. század végén, 20. század elején. Replika, 2014:85–86, 85–106.; *Sárai Szabó Katalin*: A női munka a református egyházban a 20. század első felében, mint a normakövető emancipáció lehetősége. In: *Nők és normák a hazai protestáns bölcseletben és életvilágban*. szerk. Veres Ildikó. Pro Philosophia, Kolozsvár, 2017. 105–175:147.

józnak, gazdálkodónak, igaznak, a jónak szeretőjének, mértékletesnek, a tanításra alkalmasnak. (ITim3.2 – Tit.I.6-9) Bármily sok adatott légyen is annak, a kitől ennyi kívántatik, csak akkor szolgálhat híven, ha mind ő s mind az ő házanépe féli az Urat. Kötelességeink teljesítését csak egymás terhének hordozása könnyebbítheti. Az az okos, gondos lélek, mely övéi mérhetetlen fájdalmára az örökhazába költözött, a dobogni megszűnt szív nemes érzelmeivel együtt arra volt alkotva, hogy ezt meg is értse, véghez is vigye.”⁶²

A Szász Károly és Bibó Antónia által képviselt családmodell működőképesnek bizonyult. A 19. század közepétől az állandóan változó, sokszor kiszámíthatatlan viszonyok és folyamatok közepette; a házastársi kapcsolatban egyenrangú félként, jól szervezett munkamegosztásban, az adott helyzetekhez meglehetősen rugalmasan alkalmazkodva, egy olyan református polgári-értelmiségi családi mintát testesítettek meg, amely a legsikeresebbek közé tartozott a korszakban.

⁶² Szász Károlyné emlékezete. Templomi gyászbeszéd és ima. Tartotta: Szilády Áron, halasi ref. lelkész, dunamelléki ref. egyházkerületi főjegyző. h.n. é.n.: 5.

Vallási tudat és költészet Petróczy Kata Szidónia művében

Cinzia Franchi

„Tudom, lesznek olyanok, kik gyalázní s olcsárolni fogják e kis munkámat, [...] annál is inkább, hogy asszonyember munkája”¹.

Petróczy (vagy Petróczy) Kata Szidónia (1662–1708) „az első magyar költő”². Elődjei és kortársai közül is több olyan női példát találunk, akik verseket írtak³, de a Kaszavárban született grófnő teljesebb, modern értelemben költő, ámbár verseit a közönség elé nem terjesztették, míg férfi „kollégái” sem ismerték költői tevékenységét. Verseiben magán (és magányos) érzelmeit fejezi ki; ő az első olyan nő, akinek az öröksége egy különleges és „végleges” életmű, amely összesen 45 versből áll egy zöldszínű könyvecskébe beöntve, abból 9 saját kezűleg írott. Cím nélküli versekről van szó, amelyeket néhány kivétellel nehéz vagy lehetetlen keletkezési időpontjuk szerint ele-

¹ Petróczy Kata Szidónia idézete a Jóillatú XII lilium előszavából (Kolozsvár, 1705). Ld. Kíomlovski Tibor, S. Sárdi Margit (szerk.): Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 16, Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petróczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei. Balassi Kiadó, Budapest, 2000. 647.

² Antalfy Endre, Petróczy Kata Szidónia élete és munkái 1664–1708. Budapest, 1903. és mások Thaly Kálmán kifejezését használják: Az első magyar költő, báró Petróczy Kata Szidónia, gróf Pekry Lőrincné élete és versei 1658–1708. Athenaeum, Budapest, 1874.

³ Első ismert magyar nőköltők műveit a Bornemisza-énekeskönyv (Énekek három rendbe, Detrekő, 1582), majd nyomában a Bártfai énekeskönyv (A keresztyény gyülekezetben való isteni dicséretetek, [Bártfa] 1593) tette köz-zé. A legismertebb 16. századi nőköltők közül Dóczy Ilona, aki 1567-ben írta „Dicsérlek tégedet, én édes Istenem, nagy kegyelmességedért” kezdetű, könyörgő és hálaadó énekét; Massay Ágnes, művelt nő, aki talán a Balassi körön részt vett, a Hálaadás tiszta életért c. ének szerzője, amelyben hálálkodik Istennek, hogy megóvta attól a büntől őt, hogy ellenségeire átkot kérjen; Ládonyi [Ladoni] Sára (1530 – 1570 után), aki a „Láss hozzám, Úristen, kegyelmes szemiddel” kezdetű könyörgésben árvaságát (ilyenkor két fér-jét temette már el), az ellene irányuló mások gonoszságát is elpanaszolja; a tehetséges Telegdy Kata (1550 u. – 1599 u.), akiről egy (részben) verses levél marad ránk. A levelet „ányának”, vagyis sógorasszonyának írta (te-hát valószínűleg Telegdy Pálné Várday Katának). E nőköltőkről ld. Varjas Béla (szerk.), Balassi Bálint és a 16. század költői. II k., Budapest, 1979; Komlovski Tibor (szerk.), A régi magyar vers, Budapest, 1979; S. Sárdi Margit, Első nőköltőink. In: Palimpszeszt, 2001/16.: 31–33., Papp Júlia (szerk.), A zoltártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2014.

mezni⁴. Petrőczy Kata Szidónia verses írását olyan kifejezési formának tekintette, amelyen keresztül a lírájában vibráló érzelmeit tudja megfogalmazni és kinyilvánítani:

*Csak magamba tartom holtig gyötrelmimet,
Versekkel enyhítem keserűségemet,
Kinek terjeszthetném eleibe sebemet,
Nincs, csak sírván nézem írott verseimet*⁵.

Ő nem alkalomszerűen verselt, alkalmanként versebe öntött egy-egy imát vagy levelet, az ő számára a versírás az egyéni érzelmek kifejezésének egyik módja, mondhatjuk: szubjektív lelki kényszer. Ez a legmodernebb vonása: ő nem a tőle fennmaradt versek nagyobb mennyiségének, hanem érzelmi tartalmának és esztétikai minőségének köszönhetően birtokol ma is sajátos, vonzó költői karaktert; Magyarországon ma a legismertebb régi költőnk.

Petrőczy Kata Szidónia 1662 januárjában született Kaszaváron⁶. Édesapja Petrőczy István, a felvidéki protestáns nemesség egyik vezéralakja, a későbbi Wesselényi-összeesküvés egyik főszereplője; édesanyja, Thököly Erzsébet, unokája Thurzó György nádornak, testvére Thököly Istvánnak, Árva vára urának, nagynénje Thököly Imrénének. A költőnk ismert verssorai:

*Síralmas volt, tudom, az én születésem,
Síralmas s árvájul volt felnevelésem
Síralmas, keserves szárnyomra kelésem,
Síralmas lesz holtig bűba gyötrődésem.
Mert szívem a bűba, mint sűrű füstbe fül,
Jaj, az szerencsének tetettem ki tárgyul.*

⁴ A szerző kéziratos számrendje szerint (és az ennek megfelelő nyomtatott változata szerint) idézem a Petrőczy-verseket. A legújabb nyomtatott kiadás: Petrőczy Kata Szidónia Kézírtas verseskönyve, Trezor Kiadó, Budapest 2004. Ami a kronológiai elhelyezést illeti, a költőnk ezt nem jelöli, ennek hiányában S. Sárdi Margit monográfiájában feldolgozott dátumait fogom felhasználni: Petrőczy Kata Szidónia, Magyar Akadémia Kiadó, Budapest 1976.

⁵ XII. „Más. Fakadj meg bár szemem hulló könyv...nótájára”. E tanulmányban idézett versek a Magyar Elektronikus Könyvtár felületén is megtalálhatók. Petrőczy Kata Szidónia Összes költeménye. <http://www.mek.oszk.hu/01000/01015/index.phtml>

⁶ S. Sárdi Margit szerint összetett keresztnévét Ágost szász választófejedelem unokahúgáról, Sidonia Catharina von Lauenburgról kapta († 1594); ő volt az észak-magyarországi Trencsén vármegye főispánja (1566), gróf Forgách Imre harmadik felesége. S. Sárdi Margit, Prefazione. In: Cinzia Franchi (szerk.): Kata Szidónia Petrőczy. Poesie. Lithos, Roma 2009:8.

*Ó, kegyetlensége nem szűnik, de újul,
Szerencsétlen vagyok, s bánatim lángja gyúl⁷.*

Valószínűleg édesanyja halálára utalnak – aki 1662. március 22-én „születési utóbajaiba” halt bele –, és azt az árvaság tudatát reflektálják, amelyben a költő nő felnőtt és egész életén át elkísérte. Petróczy Kata Szidónia három testvérével, Istvánnal, Miklóssal és Jánossal anyja nélkül nevelkedett Kaszavárában. Míg a testvérek az eperjesi gimnáziumban tanultak, Kata otthon tanult írni-olvasni. Az 1600-as években Magyarországon a nők írástudását a család határozta meg⁸: Volt, ahol eltűrték, sőt elvárták a leányoktól, hogy írni-olvasni tudjanak, volt, ahol pedig csak olvasni tanították meg őket, írni azonban nem, nehogy véletlenül az írástudás kísértésbe vigye őket, és a szeretőjüknek majd levelet írjanak! Úgy tűnik, hogy a Petróczy család nem az utóbbi elképzelést, kulturális álláspontot képviselte: Kata nem csak írni-olvasni tudott, hanem – ahogy kiderült és ahogy abban a nehéz történelmi, társadalmi helyzetben lehetett – a XVII. században „előírt női normalitás” mellett (otthon, férj, család), idővel egyre jobban tudásra, önállóságra és önmaga művészi kifejezésére vágyott, amelyekhez eljutott az irodalmi alkotásain, a költészetén és a prózán (fordításain) keresztül.

Kaszavára nem csak a Petróczy családi fészke volt, hanem a közeli Árva várával együtt hamarosan a Wesselényi-összeesküvés egyik

⁷ III. Vers.

⁸ A tudáshoz jutás „hagyományos” nehézségei mellett a nők számára a XVII. századi Magyarország olyan történelmi tragédiákkal sújtott ország volt, ahol a legtöbbször a nők szerepe az árváé, a fehér özvegyé vagy pláne az özvegyé volt. Sokszor ők egyedül vagy gyerekeivel otthon „képviseleték” a családot, míg a férfiak (apák, testvérek, férjek) száműzetésben, harcfronton vagy a sírjukban voltak. Máskor, mint Petróczy Kata Szidónia a szebeni fogságában (1704), a saját testén, bőrén szenvedték meg a háború meg a pusztítás következményeit. Magyarország 1541-től majdnem másfél évszázadra három részre szakadt: az oszmán hadsereg elfoglalta és török közigazgatás alá került a középső része; Erdély 1541 után magyar fejedelemség volt, s maga választotta fejedelmét (princeps) – jogi értelemben önálló volt, de lényegében nem (a török Portának adót fizetett, had- és külügyeit nem önállóan intézhette); a nyugati és az észak-magyarországi része a magyar királyság közigazgatás alatt volt (a királyt a XVI. század közepétől kezdve mindig a Habsburg-házból választották). A magyar nemességnek az 1680-as években fel kellett adnia a szabad királyválasztás jogát az egyre súlyosabb császári nyomás alatt. A protestáns magyarság vallásgyakorlatát erőszakosan is korlátozták. Erre utal Petróczy Kata Szidónia egyik versében: III. (XXXIX.) Más Nótája; ez a vezérfonala Árva Bethlen Kata önéletrajzában (Gróf Bethleni Bethlen Kata életének maga által való rövid leírása, 1762).

tűzfészke lett. 1760-ban, az összeesküvés bukása után Petrőczy elmenekült gyermekeivel együtt; előbb a Partiumba, később Erdélybe. Katát Sztrecesnyben (Trencsén vármegye) Wesselényi Lászlóné Bakos Zsuzsanna várában hagyta, aki 1671-ben a leánnyal együtt Lengyelországba, feltehetően Gedowba menekült, s itt, a Wesselényi-birtokok központjában telhetett el az a tíz év, amelyet Petrőczy Kata Szidónia lengyel földön töltött. Ezt említi a költő a *Jó illattal füstölgő igaz szív* elöljáró beszédében (1707)⁹. Ezekről az évekről közelebbi ismereteink nincsenek, csak elképzelhető, hogy a költő és Bakos Zsuzsanna közti kapcsolat nem a legnyugodtabb és legszerencsésebb lehetett, hiszen később, 1694-ben Petrőczy Kata Szidónia beperelte Wesselényi Lászlónét: vádjai szerint utóbbi a költőnő vagyonát jogtalanul elsajátította.

Mint felnőtt, férjes asszonnyal találkozunk vele az 1680-as évek elején. 1678-ban egymás után hal meg id. Petrőczy István és fia, Petrőczy János. 1679-ben pedig Petrőczy Miklós, akit a szikszói csatában puskalövés ér a bal mellén¹⁰. A költőnő minden valószínűség szerint 1681 júliusában-augusztusában Pekry Lőrinchez ment férjhez, akit Thököly Imréhez bizalmas barátság fűzött, és így ismerhette Thököly Imre unokatestvérét, ifj. Petrőczy István, aki Katával a család egyetlen túlélője volt. Az esküvő után férjével együtt elhagyta Lengyelországot, s Máramaroson át visszatért Erdélybe, ahol az ózdi családi kastélyba költözött. Pekry Lőrinc nem volt igazából az a „tökéletes férj”, akiről esetleg a költőnő álmodhatott volna. Sőt, egyáltalán nem volt hűséges élettárs.

A XI., XII., XVII., XXV. verseiben a költőnő a férje konkrét hűtlenségi epizódjaira utal. A XVII. vers a költőnő egyik nőrokonára vonatkozik:

*Véreből származott, jaj, halálos mérgem,
Vérem miatt újul óránként inségem,
Vérem oka, hogy fogy az én egészségem,
Mert miatta megunt, ki volt reménségem.
Átkozott órába fogant fajtalanság,
Szomorúságomra született gonoszság,
Vérével fertezést kívánó ocsmányság,
Vére veszedelmén tomboló gyilkosság. [...]*

⁹ Petrőczy Kata Szidónia: *Jó illattal füstölgő igaz szív*. Lőcse, 1708; Új kiadásban: Nagy Zsófia (szerk.), előszó Szücs Teri; Petrőczy Kata Szidónia: *Jó illattal füstölgő igaz szív*. Koinónia, Kolozsvár, 2003. A kötet Johann Arndt evangélikus püspök népszerű kegyességi munkáinak válogatott fordításai. Első Arndt-fordítása a szebeni fogsága alatt készült: A kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt szíveket élesztő jó illatú XII liliom. Kolozsvár, 1705.

¹⁰ Fukári Valéria: *Felső-Magyarországi főúri családok*. A Zayak és rokonaik. 16–19. század. Kalligram, Pozsony, 2008., 32–33. oldalak

Nevét nem írja, de valószínűleg egyik unokatestvéréről van szó, Apponyi asszonyról, akinek Pekry segített egy bizonyos perben. Pekry Lőrinc házasságtörése 1690 első hónapjaiban történhetett: ugyanis 1690. május 19-én írt levelében bocsánatot kér feleségétől e viszony és a róla szóló pletykák miatt, amelyeknek szeretné helyrehozni a következményét. Halála előtt Pekry, aki a felesége halála után néhány hónappal halt meg, próbált talán elégtételt venni, mintha méltó akarna rá lenni post mortem: Johann Arndt *Wahres Christentum* c. vallási szövegének fordításával foglalkozott és megbánó végrendeletet írt.

Pekryt becsvágya már fiatalon erdélyi közszerreplésére vitte. Házasságukban – a század hagyománya szerint is – ő volt a nagyravágyó, nagyratörő, aki járt-kelt újabb „férfias” kalandokban, dicső tettekben és helyzeti előnyök keresésében, míg Petróczy Kata Szidónia otthon betegeskedett a sok szülés után: tizenegy gyermek anyja lett, közülük csupán öt leánya érte meg a felnőtt kort. Erdélyben egyedül és idegennek érezte magát, hangulata az abból az időből ismeretes két leveléből is megismerhető, amelyben arra akarja rávenni Teleki Mihályt, hogy engedélyezze számukra a Magyarországra való áttepedést¹¹. A politika változásával Pekry pályája megtört, s így

¹¹ Hargittay Emil (szerk.), Régi Magyar Levelestár XVI–XVII. század. Budapest: Neumann Kht, 2002, 247 l. A teljes szöveg: „Tekéntetes úrnak, Teleki Mihály uramnak, mint bizodalmas nagy jóakaró uramnak ökegyelmének. Mint bizodalmas nagy jó uramnak ajánlom böcsülettel való szolgálatomat kegyelmednek. Isten kegyelmedet jó szerencsés étellel áldja meg, kívánom. Bátyám uram [Petróczy István] szolgája érkezvén bé újobban, értem Isten engedelmebül holmi kárunkért való jószágnak adását, – kiért is Thököly [Imre] uram parancsolja, ha jövendőbéli káromot nem kívánom, urammal ökegyelmével [Pekry Lőrincsel] együtt menjek ki. Édes uram, kegyelmed jobban tudja, mint ém- én, hogy az özvegyasszony itten az uráébul ura halála után mindjárt kiüzettetik, eziránt hogy én az uraméra nézve az magamétul elessem, kegyelmed bölcs s istenes ítéletire hagyom, kihez képest, édes uram, mivel Isten után énnékem, szegíny idegennek ebben az hazába gyámolom és bizodalmom több néncsen kegyelmednél, Istenért és jó szerencséért kérem kegyelmedet, tekintse az Istent, az én gyámoltalan állapotomat, ne tartson ellent a kimenetelbe, hanem szerezzen ki bennünket, Isten úgy áldjon meg, kegyelmednek háládatlan nem lések, sőt mind uram s mind bátyám uramék kegyelmed aziránt való jó akaratiáért hogy igaz szolgáló legyenek, igyekezem. Ha Isten bennünket boldogit, kegyelmednek köszönjük, ha penig Isten büntetésül veti reánk ez utunkat, magunk bünönként való büntetésnek tulajdonítjuk. Kire nézve mégis az élő Istenért kérem, emlékezzék meg szép gyermekirül, s tegyen jót velem, szegíny gyámoltalan idegennel, kiért Isten kegyelmedet áldja meg s ellenségi ellen egész házával együtt virágoztassa, szívből kívánom. Keresden, 15. febr. 1683. Kegyelmednek böcsülettel szolgál Petróczy Kata Szidónia”.

nemcsak hogy a kért engedélyt nem kapták meg, hanem hamarosan Petrőczy Kata Szidónia férje olyan helyzetbe került, hogy Teleki az 1686. augusztus 12-ére összehívott országgyűlésen a Thökölyvel való összejátszás miatt vádat emelt ellene és Daczó János ellen, és Pekry elítéléséről is tudunk¹². Apafi megkegyelmezett az életének, de szabadságát nem adta vissza, utóbbit csak tetemes summák lefizetése és reverzálisa árán tudta visszanyerni, azután el is költöztek Felvidékre, ahol Petrőczy Kata Szidóniának birtokai voltak. Amikor feleségével 1686. november 14-én aláírták a Bornemisza Annának és II. Apafi Mihálynak adott reverzálisát, talán Pekry elképzelte, hogy egy rövid felvidéki tartózkodás után majd Magyarországon fognak letelepedni. Terve lebonyolítása pedig jóval komplikáltabbá vált és végül nem is tudta megvalósítani. A zernyesti csata után Pekry Lőrinc arra kényszerült, hogy katolizáljon, rokonsági alapon Eszterházy Pál nádornak és feleségének, Thököly Évának pártfogásával sikerült neki bárói diplomát kapni Lipót császártól, és néhány hónapon belül karrierjének csúcsaként megkapja a grófi diplomát is¹³. Ekkor fordította le Petrőczy Kata Szidónia Johann Friedrich Mayer egyik hitvitázó művét, amelyet ki is adott *A papista vallásra hajlott lutheránusok lelkek ismeretének kinja* címmel (1690–1692, Hamburg-Frankfurt). A költőnő eszméinek rokona a pietizmus, a 17. század vallásos kegyességi és misztikus áramlata. Irodalmi téren ezek az eszméi főként az önvallomás különböző formáinak kedveztek, pszichologizáló és moralizáló tendenciákat mutatva:

*Az én szívem pedig jótul elhanyaglott
Az jót nem követvén a gonoszhoz hajlott,
Melyet az Gyarlóság énnékem ajánlott,
Kárhozat töríbe, ime, megakadott!¹⁴*

Műveltségének elsőrendű forrása a protestáns kegyességi irodalom, a főúri barokk irodalom és a korszak tömegkultúrája: a népszerű (populáris) költészet. Két kulturális mikroklíma hagyott mély nyo-

¹² Az 1681-es soproni országgyűlésen a Habsburgok által a rendeknek tett engedmények után jelentős mértékben csökkent Thököly társadalmi bázisa. Teleki a császári hatalom felé orientálódott, és megszakította kapcsolatait a Thököly-pártiakkal (ezek között Pekryvel is), sőt szembe is fordult velök. 1686-ban Teleki megpróbált leszámolni Thökölyvel, akit az erdélyi országgyűlés megfosztott vagyonától.

¹³ Pekry Lőrinc 1690. április 15-én Lipót császártól bárói diplomát kap, augusztus 8-án tanácsossá, 9-én kapornaki kapitánnyá nevezi ki, 10-én viszszaadja neki az erdélyi országgyűlés által tőle elvett ludasi birtokát., 1692. augusztus 8-án megkapja a grófi diplomát.

¹⁴ I. verse.

mot versein: az 1690-es évek első felében az Észak-Magyarországon megismert főúri barokk világ¹⁵, az évtized második felében a pietizmus (misztikus reformmozgalom a lutheránus egyházban). A verses életmű szempontjából az első a fontosabb. Amikor Petrőczy Kata ifjú leányként verseit írni kezdte, mintaként a protestáns egyházi énekköltészet állt előtte, és versei annak gondolatkörében, annak stílus-kincsével szóltak. S. Sárdi Margit hangsúlyozza az általa Észak-Nyugat-Magyarországon (feltételezhető, hogy az Esterházy udvarban is) töltött időszak fontosságát¹⁶, hiszen ott a költő „új irodalmi áramlatokat, műveket ismert meg: kortárs világi költőket, új stílusrétegeket (a főúri barokk művészetet), és azok elemeit bele is olvasztotta verseibe” – mint a barokk csodaszörnyek (tigris, sárkány, oroszlán, vipera), az antik mitológiai lények (Echo, nimfák, Orpheus és Euridice, Proserpina), a barokkra jellemző szóképek (gálya, Etna, tenger), emellett a költő-kortársak verseire való utalások jelentek meg verseiben. Akkor Petrőczy Kata Szidónia „vált tudatos, érett költővé, s itt sajátította el a versszerkesztés képességét. Emellett azonban Petrőczy Kata Szidónia verseiben valódi oszcilláció valósul meg az arisztokratikus és populáris regiszter, műköltészet és közösségi (populáris) költészet között: ugyanilyen gazdagon és önálló módon használta föl a korszak „divatos” énekeinek toposzait, szóképeit (nyíl, méz-méreg, a Fortuna-versek képkince), azokat tömörítette, kontaminálta, új összefüggésbe illesztette. Mindezek az elemek maradandó, szép költői képekké tömörültek verseiben. Ekkor vált képi kifejezőkészségének alapelemévé a szél és víz (azaz sóhajtás és könnyek), valamint a fény és árnyék (azaz öröm és szenvedés) ellentétpárja”. Mindkettő az örök

¹⁵ Ezeket az irodalmi hivatkozásokat, eszközöket a költő tudatosan használja, imitálja, ezért S. Sárdi Margit feltételezi, hogy egy olyan kulturális és művészeti közegben sajátította el, mint az észak-magyarországi. Felnőttként több alkalommal látogatta Észak-Magyarországot és ott tartózkodott (1690–1693; 1694–1695), előbb Stubnyafürdön (1690–1693), majd Besztercevárálja (1694–1695), és rövidebb időre Pozsonyban is (a szerző egy bécsi tartózkodásáról is feltételezi). Lsd. S. Sárdi Margit: Petrőczy Kata Szidónia. Magyar Akadémia Kiadó, Budapest 1976: 51. Utoljára 1701-ben is visszatért Felvidékre, de akkor már teljesen más vallási és kulturális dimenzióban mélyedt el, a pietizmus dimenziójában, amely életének utolsó időszakában alapvető, lényeges és tartós hatást gyakorolt rá és költészetére (különösen a XXXI–XXXV sz. verseire).

¹⁶ Erre az időre jellemző egy „ideális” irodalmi kör, társaság, amely hatással volt a költőnőre (Koháry István, Beniczky Péter, Liszti Lajos és mások), amely a manierizmus utolsó hullamainak a barokkba való átmenetét is magában hordozza. Ideálisnak lehet nevezni azt a női irodalmi kört is, amely az Esterházy udvarban és körülötte „működött”, ámbar itt sokszor a nőszemélyiségek nem találkozhattak.

változást, egyben személyes életének tragikumát jelképezte¹⁷:

*Sebes árvizeknek, kegyetlen szeleknek
Érzem kemény zúgását,
Szívemnek fájdalmát, iszonyú kínjait,
Szemeim könnyv hullását,
Meg nem állíthatom, óránként jajgatom
Szerencsém változását¹⁸.*

§
*Mint sebes szelek zúgási,
Tenger vize áradási,
Olyak, mint vizek folyási
Bánatimnak újulási¹⁹.*

E irodalmi hivatkozások tudatos imitálásokra utalnak, lehet ilyen értelemben feltételezni, hogy azokat egy különleges kulturális és művészeti körben sajátította el, mint amilyen a felvidéki volt, ahol több alkalommal tartózkodott 1690-től kezdve, előbb Stubnyafürdön (1690–1693), majd Besztercevárán (1694–1695), rövidebb időre Pozsonyban is volt, nem lehet tudni, hogy esetleg Bécset is meglátogatta-e. Később is vissza fog térni Felvidékre (1701-ben), de akkor már teljesen belemerült a pietizmus vallási és kulturális dimenziójába, amely költészetének utolsó fázisára annyira hatott (ez különösen felismerhető a XXXI–XXXV. verseiben). 1695 után, amikor már megismerte a pietizmus eszméit, verseit új stílus, koncepció, képek szerint írja. A szenvedésben található boldogság, az érzelmi vallásosság, Krisztus szenvedése, megpróbáltatásai a költő „keresztre-vágásához” vezet, mint a XXXIV. versében:

*Keresztfán halál meg, szerelmes Jézusom
Hogy nékem is legyen keresztre vágásom.
Tégedet követvén kereszt legyen sorsom,
S békességes tűrésbe megmaradásom.
Oh, szerelmes Jézus, szívemnek öröme,
Adjad, hogy csak hozzád lángaljon szerelme
Szívemnek, s ne legyen nehéz semmi terhe
Az keresztnek rajta, hogy el ne visellje.
Örömost éretted, s terhétől ne féljen,*

¹⁷ S. Sárdi Margit, Prefazione. In: Cinzia Franchi (szerk.): Kata Szidónia Petróczy. Poesie. Lithos, Roma 2009:10–11.

¹⁸ VII. Más. Forog az szerencse... Nótájára.

¹⁹ XXVII. Más ének. Egy török nótára.

*Mely által, Úr Jézus, szerelmedben éljen,
Kereszt nehéz voltátul ő ne rettegjen,
Csak egyedül téged szeretvén tiszteljen.*

Fordításai fontosságáról árulkodnak a költőnőről szóló jó kritikák, amelyek kortársai tollából is érkeztek: „Petróczi Kata a régi lutheránus dallamokra (*Eltévedtem, mint juh* stb.) írta szép egyházi énekeit, és ortodox lutheránus teológusok áhítatos könyveit olvasta. Volt is vigasztalásra szüksége a sok szenvedése között. Férjének könnyelmű hitehagyása végtelenül lesújtotta. De Kollonich uralma alatt a Felvidéken sok más hasonló eset is előfordult. Hogy férjét és másokat is visszatérítsen és visszatartson, lefordította Mayer Frigyes János greifswaldi tanárnak, Spener jó barátjának Hamburgban 1690-ben megjelent könyvét ily címen: «A Pápista Vallásra Hajlott Lutheránusok Lelkek ismeretinek kinnya» (H. n. 1690. 12. r. 156 lap). Antalffy Petróczi Kata nyelvének vitázó erejét, tudományos alaposságát és prózájának szép és tiszta magyarságát emeli ki. De már Bod Péter is nagy dicsérettel szolt róla.”²⁰

Költő kortársai inkább nagyon hosszadalmas verseket írtak, míg Petróczy Kata Szidónia tudott röviden írni, egy-két vagy négy strófából álló költeményei igazi kincsek, ahogyan ez, a Fortuna-témából írt verse mutatja²¹:

*Állhatalanságba állandó szerencse,
Keseredett szívek rettentő bilincse,
Kinek elmulandó java s minden kincse,
Mint vízi buborék, akárki tekintse.*

A pietizmus költői szakasza előtt és utána is Petróczy Kata Szidónia művészete a barokk irányában tökéletesedett: előbbi költeményei S. Sárdi Margit tanulmányai szerint a Felvidéken töltött években a barokk főúri kör hatásáról és vonzásáról tanúskodnak, később a pietista „barokk misztika” vonásait ismerjük fel verseiben. A felvidéki kevésbé derűs évekből megint egy megszorodott lélek áll előttünk:

*Világnak szépsége, kincse s ékessége
Lehet-e vigasztalom?
Úri méltóságba, nyugodalmát abba
Szívemnek nem találok,
Mert minden vígasság, tréfaszó, mulatság
Énelőttem csak álom...*

²⁰ Dr. Payr János, Az ágostai hitvallás története Magyarországon, Székely és Társai Nyomda, Sopron, 1930, 184–185.

²¹ XVI. Vers. Vers.

A versek sem hozzák azt a vigaszt, amire vágyik, csak a vallásban található a költő vigasztalását.²²

*Minthogy verseimbe
Nő a kín szívembe
Senki orvos ebbe
Nem lehet csak mennybe,
Az ki szükségembe
Segíthet ügyembe
Szörnyű gyötrelmembe
Azért őhozzája kiáltok inségembe.*

Trencsén megyében immár Petrőczy Kata Szidónia művelt, irodalomhoz értő és részben irodalmat művelő emberekből álló társasággal tartott kapcsolatot. Ezek közül említésre méltó sógornője, Petrőczyiné Révai Erzsébet, Esterházyné Thököly Éva és férje. E minőségi változás hatása érezhető költeményei hangján és kompozícióján. A szókincs gazdagodik, a versekben tükröződő műveltségi rétegek bővülnek; a versekben megrajzolt képek egyre tömörebbé válnak²³:

*Azmit szíve szeret, attul eltávozván
Él, nem élvén, élte nélkül él meghalván,
Esztenőknek véli óráit számlálván,
Egy nap sokszor meghal kínlódván –*

A minden napon átélt halál-fordulatot egy másik versben változtatott és tömörített formában megismétli²⁴:

*Éltemet fogyatom
És végét óhajtom
Minden nap meghalván mégsem jön halálom...*

II. Rákóczi Ferenc idején Pekry kuruc lett, 1704-ben a herceg tábornokká s fővezérré tette Erdélyben, és 1707-ben tanácsossá nevezte ki. 1704-ben Petrőczy Kata Szidóniát és az ő öt leányát Rabutin őrizet alatt tartotta Szebenben: „Az 1704. esztendőben méltatlan sullyos szomorú fogságot szenvedtem Szebenben tíz egész hónapig és tíz napig, midőn az én édes férjem, gróf Pekry Lőrinc uram a balázsfalvi pusztá kastély őrzésére (mint egy mészárszékre) küldetett, amely helyet ostrommal és tüzzel megvévén a magok szabadságának hely-

²² XXXI. Vers. Vers.

²³ XXII. Más, az bolond szerelembe élőkéről, mely nehezen válnak egymástól, melyet társán maga kinya nevelésére tapasztalván szerzett volt.

²⁴ XXVIII. Más. Kemény János erdélyi fejedelem nótájára.

reállításáért fegyvert kötött magyarok megfogták, s fogva vitték Magyarországra... engemet mind szabadulásában munkálkodó eszközt ok nélkül való gyűlölő erős őrizet és rabság alá vetettek négy ártatlan gyermekimmal együtt...”²⁵.

1705-ben, a zsigóci csatavesztés után Rabutin hadai elfoglalták a Maros-Aranyos vidékét, a Rákóczihoz hű erdélyi családokat arra kényszerítve, hogy Moldvába meneküljenek. A változékony hadi szerencse nyomán Erdélyből ki, Erdélybe be menekülnek Petróczy Kata Szidóniáék. 1707-ben, amikor már a labancok ismét megszállták Erdély nagy részét, a költő lefordítja másik Arndt-válogatását, a *Jó illattal füstölgő igaz szívet*, amely 1708-ban Lőcsén jelent meg. Ennek előljáró beszédében keservesen és határozottan vall gondolatáról, magatartásáról is: „Minthogy pedig e keserves bujdosást, megvallom igen szomorú szívvel viselem, hogy bánatimat enyhítsem, és a felette való gondolkodást (nem lévén semmi haszna) elkerülhessem, fogtam e kis munkámhoz...”²⁶.

1708 tavaszán Husztról elköltözik Rákóczi beregszentmiklósi kastélyába. Ez utóbbi időből fennmaradt verseiből (csupa ima és búcsúzás az élettől) a halál erőteljes tudata rajzolódik ki előttünk:

*Vale, haszontalan sok könny hullatásim,
Vale, sz-vemesztő gyakor sóhajtásim,
Vale, tinektek is, gyakor jajmondásim,
Valét mondok nektek immár, búsulásim*²⁷.

Rákóczi kastélyában hal meg ez esztendőben, október 21-én. December 23-án temetik el Huszton.

A pietizmus hatása Petróczy Kata Szidónia utolsó lírai és egzisztenciális életrészében

Petróczy Kata Szidónia költői hangjának egyéni mivoltát megszabó jellegzetessége, hogy költészetének kialakításában a kor szóbeli kultúrája jóval nagyobb mértékben vesz részt, mint (férfi) kortársainál. E jelenség a költői hang újszerű formálódása, a férfiakétól való különbö-

²⁵ A' Kereszt nehéz terhe alatt elbágyatt sziveket élesztő jó illatu XII. Liliom, Előljáró beszéd. Ugyanígy: „ez előtt három esztendővel méltatlan szomorú rabságom”, Jo illattal füstölgő Igaz Szív, Előljáró beszéd. I. m., 646–647; 649. A jó illatú XII. Liliom előljáró beszédéből. Pekry átáll Rákóczi hűségére, miután a gubernium 1703 decemberében Balázsfalva védelmére rendelte ki őt.

²⁶ S. Sárdi Margit: Petróczy Kata Szidónia imadsága szebeni fogságában. In: „Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica” Tomus XIV. – Fasciculus 2., Miskolc, 2009, 243–251:244

²⁷ VII. (XLIII.) Más vers.

zé a költőnéveltetésére és életkörülményeire, életmódjára – végső soron női mivoltára – vezethető vissza. És ebben a műveltsége mellett fontos szerepet játszott a világi barokk eszméknek a költőnőre gyakorolt hatása. Utóbbtól mégsem kapott választ az őt nyugtalanító problémákra, s érdeklődése a vallásosság felé fordult a pietizmus hatására.

Ahogy már írtam, Petrőczy Kata Szidónia észak-magyarországi evangélikus (lutheránus) családban született, amelyben a férfiak és a nők írástudását egyaránt természetesnek tartották: a Petrőczyek a kor igényes irodalmát el tudták sajátítani, írás-olvasás tudásuk egyaránt kiterjedt a latin, a magyar és a szlovák nyelvre. Saját kora és nemes családi körének általánosan megszerezhető női műveltségével rendelkezett, de emellett az írás és olvasás életének fő pillére lett. A XVII. század végén és XVIII. század elején a társadalomban, a kultúrában a nemesi családok fiainak nevelésében továbbra is a magas színvonalú oktatás volt fontos, hiszen garantálta számukra a sikeres pályaválasztást, míg a lányokat arra készítették fel, hogy eredményes házassághoz, családi élethez hozzájáruljanak. Ahhoz, hogy saját nemének rendeltetését a legtökéletesebben betölthesse, s mivel a férfiakat és a nőket két külön társadalmi entitásként értelmezték, ezért a társadalom működésében is elhatárolták a női- és férfivilágot, a társadalmi nemi szerepeket *egymást kiegészítő* jellegében értelmezték.²⁸ A fiúk az egzisztenciájuk megteremtését és önmegvalósításukat, a lányok viszont a családjának kötelességét és a férjes asszony „pálya” felépítését tartották fontosnak. Ilyen értelemben Petrőczy Kata Szidónia nem távolodik el a szerepfelfogástól.

Ilyen egzisztenciális, családi, társadalmi helyzetben Petrőczy Kata Szidóniának a költészettel együtt a vallás önmegvalósítói eszköz és tér, amely az ő emancipációjának támpontja: ő modern értelemben költő, tehát nem alkalmi verselésről van szó (valamelyik imáját vagy levelét versbe önti), hanem verseiben személyes érzelmeit fejezi ki: „szubjektív lelki kényszernek” nevezhetnénk²⁹:

„Petrőczy Kata Szidónia vallásos és az egyházi irodalmi olvasmányairól nagyon kevés ismeretünk van, erről leginkább prózaforrásai vallanak. A hazai mellett a szlovák és majd később a német egyházi énekköltészetet ismerte, a német könyveiről végrendeletében külön rendelkezett. A pietizmussal valószínűleg 1695 és 1700 között találkozhatott. Ugyanis 1694-ben a költőné még arról panaszkodik, hogy Erdélyben nehezen fogja tudni az evangélikus (lutheránus) hitre felnevelni a lányait, ha nem a protestáns szászoknál. 1700 elején viszont már sok német vallásos és teológiai könyv gazdagította a

²⁸ Sári Szabó 2016:113–114.

²⁹ S. Sárdi Margit, „Prefazione” (Előszó). In: Cinzia Franchi (szerk.), Petrőczy Kata Szidónia. Verseik, Lithos, Róma 2009: 14.

könyvtárát³⁰. Feltételezhető tehát, hogy a protestáns szász egyházon keresztül ismerhette meg.

Névvel kiadott fordításaiból mind a kettő Johann Arndtnak (1555–1621), a reformortodoxia kedvelt misztikus írója művének a *Vier Bücher vom wahren Christentum* (1605–1609) bizonyos fejezeteiből készült. Johann Arndt az evangélikus felekezet szellemiségét nemcsak a keresztény erkölcsiség, hanem az imádság felfogása tekintetében is erősen befolyásolta. A német orvost, lutheránus teológust a német pietizmus „teológus atyának” tartják. Írásai a pietista mozgalom alapítója, Philipp Jakob Spener inspirálták. Arndt Tübingenben teológiát tanult és Strasbourghban végezte tanulmányait. Legismertebb műve éppen a *Vier Bücher vom Wahren Christentum* (1606), 1500 oldalas meditáció- és imagyűjtemény, amelyben Arndt az *unio mystica*-t (a Krisztusban való misztikus egyesülés mint a kereszténység végső célja) az üdvrenddel avagy *ordo salutis*-szal szembeállítja. Az utóbbi ortodox tanítás a hit által való megigazulásról és az ember Krisztus áldozatán keresztül történő megbékéléséről szól. A tömörítettebb *Paradiesgärtlein voller Christlicher Tugenden* c. kötetével együtt (1612), a *Vier Bücher vom Wahren Christentum*-ot a XVII. század közepétől a mennoniták használták mint kegyességi könyvet. A szebeni rabság idején Petróczy Kata Szidónia már ismerte Arndt ima-felfogását:

„Lüthertől eltérően Arndt – egy megváltozott pasztorációs helyzetben, a kegyesség eszmeiségének megfelelően – az ima hatástalanságát ellenzi, azt az imádságot, amelynek nincs befolyása az életre, s ezzel Spenernek, a pietizmus ideológusának felfogását előlegezi meg. Őt imadiszpozíciója egyben az a fokozatosság, amelyet a hívő bejár lelki útján, míg eljut az Istennel való egyesülés öröméig. Imatanának ez a kettőssége (hogy egyszerre tulajdonítja a megigazulást a hitnek és az Istennel való egyesülésnek), az erős etikai hangsúly és a lelki élet fokozatosságának

³⁰ S. Sárdi Margit, 1976, 117–118. o. Magyarországon a pietizmus először Erdélyben jelent meg 1693 előtt a szász evangélikus egyházban a németországi egyházak kapcsolatain keresztül. Fokozatosan terjedt el Erdélyben és már 1704-ben Spener követőivel találkozhatunk (pl. Nagyszeben polgármestere), aranykora 1710–1720. A felvidéki és dunántúli pietizmustól eltérően az erdélyi pietizmus fő jellege nem az erős, harcoló antiortodoxia volt, hanem a német miszticizmus hatása. A pietizmust elsősorban a református prédikátorok terjesztették el, akik a XVII. század végén és a XVIII. elején visszatértek a németországi száműzetésből. Döntő tényező a fiatal magyar diákok hatása volt, akik a hallei egyetemen tanultak, ahol 1700–1706-ban 30 magyar hallgató volt, egy jelentős részük Felvidékről (főleg Bányavidékről és Pozsonyból) és Erdélyből, a dunántúli Sopronból és Győrből csak kevesen voltak.

felfogása kétségtelenül az egyházatyákhoz és a középkori misztikusokhoz kötik őt³¹. Az említett fordításai mellett a költő egy további polemikus, az evangélikus (lutheranus) vallásnak az épülésére szolgáló német szöveget is átültette magyar nyelvre: *A Papista Vallasra Hajlott Lutheranusok Lelkek isméréteinek kinnya*³².

Ahogy a fentiekben hangsúlyoztam, a pietizmus hatása Petróczy Kata Szidónia verseiben, különösen a XXXI–XXXV. verscsoportban felismerhető:

*Minthogy verseimbe,
Bűt lelek mindenbe,
Nő az kín szívembe,
Senki orvos ebbe
Nem lehet, csak menybe,
Az ki szükségembe
Segéthet ügyembe,
Szörnyű gyötrelmembe,
Azért őhözaja kiáltok inségembe.*³³

Ahogy már hangsúlyoztam, feltételezhető, hogy a pietizmus áramlatával való felbontóképeségű, döntő találkozása éppen az erdélyi szász evangélikus egyház közvetítésével történt meg. Petróczy Kata Szidónia mély, misztikus vallásossága, amelynek jele a pietizmusra jellemző Jézus iránti áhítatos, érzelmi szeretet, vallásos verseit és teológiai, vallásos prózafordításait is inspirálja. Ez az inspiráció főleg a lírai leírásban és képekben (a vízió határáig), a rímvariációban, az új elemekkel való gazdagított témakincsben felismerhető. A barokkos imágókat követően a naturalisztikus és „misztikus”, „test-reprezentáló” képek bontakoznak ki³⁴. Míg természetesen lírája tematikailag és műfajilag, formája és stílusa szempontjából is változik, mégis a költő továbbra is költészetét cizellálja: több a rímvariáció és a hosszadalmas vers, újabb naturalisztikus leírásokat és képeket vezet be verseibe

³¹ S. Sárdi Margit, Petróczy Kata Szidónia imádsága szebeni fogságában, *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica*, 2009/2, 243–251: 245. o.

³² Petróczy Kata Szidónia: *A Papista Vallasra Hajlott Lutheranusok Lelkek isméréteinek kinnya*, Mellyet edgy Sz. Írás Magyarázó Mayer Frid. János nevű Doctor és P. P. eleikben írása által kibocsátott. Hamburg városában Anno 1690. Hely n.

³³ XXXI. Vers. Vers.

³⁴ Cinzia Franchi: Test-reprezentáció Petróczy Kata Szidónia költészetében, in: Boros Oszkár, Horváth Kornélia, Osztrólczy Sarolta, Varró Annamária, Zsuppán Klaudia (szerk.): *Test-konceptusok és test-reprezentációk az irodalomban és a kultúrában*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2014, 157–166.

(bűn, Jézus iránti szerelme). A vallási-érzelmi versek mellett a lírai önvallomáson is érezhetők a pietizmus eszméi: az önmegfigyelő, moralizáló-pszichologizáló, néha majdnem misztikus *confessio poetica*, amely a XVIII. századi erdélyi irodalomban, főleg az emlékirásban annyira ismert, nem csak a protestáns írónál. Ebben a költőnő olyan stílust és motívumokat használ, amelyek a középkori vallási irodalomból, kódexekből jól ismertek, mint a Jézus iránti szerelem, aki „jó”, „édes”, „szép”, a virág kultusza és más toposzok:

*Üdvözlégy jó Jézus, egyetlen szerelmem,
Üdvözlégy megváltóm, édes segedelmem,
Üdvözlégy, üdvözlégy, óh én üdvösségem,
Üdvözlégy Szép Jézus, édes reménységem.*

E versek központjában nem csak a flamboyant stílusban kifejezett vallásosság áll, a pietizmus hatása, hanem a költőnő lírai Énje, aki alanya és tárgya verseinek. Petróczy Kata Szidónia ebben is tökéletesíti líráját, amelynek fő témái a személyes érzelmek, maga a szenvedő, gyötört, elvárásaiban kiábrándított személyisége, amelynek végső menedéke Isten, akivel ő személyesen az evangélikus (lutheránus) hitben találkozik, pontosan a pietizmus áramlatán keresztül.

A XXXIX. az egyetlen vers, amely a közösségre is vonatkozik. A költőnő kiáll a protestánsok üldözések ellen és a fegyverek által kényszerített katolizálás ellen, amelyeket a Habsburg hatalom „szentesít”:

*Kit bűnünkért érdemlettünk,
Az te haragodban estünk,
Idegen nemzet van rajtunk,
Jaj, igen sanyargattatunk.*

*Ránk jöve, mint az zsidókra
Szörnyű egyiptomi iga,
Nincs életünknek oltalma,
Mert ingerlettünk haragra.*

*Pusztítják édes hazánkat,
Elvonják mi javainkat,
Nevetvén mi siralminkat,
Csikorgatják ránk fogokat.*

*Még lelkünkbe is gyötrennek,
Az igaz hitért gyűlölnék,
Egy helybül másra üldöznek,
Templomidbul kiűztenek.*

*Ez kis helyre szorult néped,
Hogy tisztán tiszteljen téged,
De ha nem oltalmaz kezed,
S meg nem esik rajtunk szíved?*

*Föltötték hogy háborgatnak,
És hitünkbe meg nem hagynak,
Fegyverrel arra hajtanak,
Az mit magok gondoltanak,*

*Avagy bujdosókká tesznek,
Az kik állunk őellenek,
Minket koldulni kiűznek
Hazánkból, avagy megölnék.*

*Szent kezedbe vagyon szívek,
Tudod mi igyekezetek,
Romlásunkra mit szerzetek,
És céljokat kit feltöttek.*

*Tedd semmivé tanácsokat,
Verd az földhöz hatalmokat,
Csúföld meg találmányokat,
Szánd meg az mi siralminkat.*

*Állíts helybe, szent nevedért,
Tiszteletedet, fiadért,
Tarts meg a te jóvöltödért,
Szánj meg fiad érdemiért.*

*Evangéliomod, kérünk,
Hogy prédikáltassék nekünk,
Tisztán megmaradván köztünk
Virágozzék hittel szívünk.*

*Hogy kisdedink is láthassák,
Mi az lelki világosság,
Igazán megtanulhassák,
És szívekbe megtarthassák.*

Élettapasztalat, amely II. Rákóczi Ferenc szabadságharcához összeköthető, amit Petróczy Kata Szidónia, mint mások, minden gazdasági, morális és pszichológiai erővel támogat, börtönben is szenvedve érte. Erről a felelősségről, amit a költő tudatosan érzett

a közösség iránt, azok az előszavak is tanúskodnak, amelyet ugyanabban az időben a saját fordításaihoz írt. Az a közösség, amelyet védeni kell az ellenség lelki és testi üldözésétől³⁵:

*Oh irgalmas Isten, ki vagy te népednek
Oltalmazó atyja igaz híveidnek,
Látod minden felől ellenünk mint jőnek,
Szörnyű ragadozó
Juh ruhába járó
Farkasok s elnyelnek.*

*Ha te nem segítesz, mi meg nem állhatunk,
Az lelki vakságra szörnyen tántorodunk,
Reánk agyarkodó fogoktól rettegünk,
Jöjj, ne hagy elvesznünk
És kétségbe esnünk,
Jövel segítségünk!*

*Föltötték magokba hogy eltöröljenek
Ez földnek színéről, semmivé tegyenek,
Lelkünk ismeretén is urak legyenek,
Emberi találmánt,
Kit szent lelked utált
Velünk hitessenek.*

*Tiltják és csúfolják a te szent igédet,
Útálják, kik tisztán tiszteljük nevedet,
Véred hullásával nyert szent érdemedet,
Megvetvén üldözik,
S arra kinszerétk
Az te híveidet.*

*Más közbejárókat keresnek magoknak,
Jótéteményekbe igen bizakodnak,
Szerelmes Jézusom, veled nem gondolnak,
Kezek munkájának,
Az kőnek és fának
Térdet-fejet hajtnak.*

S. Sárdi Margitnál olvashatjuk, hogy a XVI. századtól kezdve „a nők részvétele a vallásos irodalomban folyamatos és természetes volt, a nők átvették az addig férfiak által művelt női dal műfaját, amilyen a mi irodalmunkban a *Cantio jucunda de Helena Horváth* volt, s az

³⁵ I. (XXXVII.) *Új ének. Nóta: Mit bízik e világ...*

eredetileg általános érvényű helyzetdal az ő kezükön szubjektív önkifejező lírai költészetté vált. [...] A XVII. században a nők olyan költői hangot birtokoltak, amellyel önmagukról, önnön lelkükről nyilatkozhattak meg (igaz, csak a kéziratosságban), a mai szubjektív önkifejező líra első őseit teremtve meg olyan korszakban, amikor a legjobb férfi lírikusok is csak áttételesen merik ezt megtenni (Zrínyi), vagy csak olyan érzelmekről nyilatkoznak, amelyeket a társadalom férfiak számára is tolerál (apai gyász: Rimay, Zrínyi)”³⁶. Ilyen értelemben Petrőczy Kata Szidónia folytatja és beteljesíti azt az áramlatot, amelyben a reneszánsztól kezdve – amikor nyíltan differenciálódik a nemek szerepe – először a nő mint Musa, mint támogatója a művészetnek szerepelt, majd – fokozatosan és véglegesen személyisége önkifejezését és kibontakozását megvalósítva – mint szabad és független alkotója. A reform, a protestantizmus részben kulturálisan is „kiszabadította”, függetlenítette a nőket, amivel – úgy, mint a férfiak – elsősorban a saját anyanyelvükre lefordított bibliaolvasásban és az Istennel való személyes kapcsolatban és számvetésben alapot teremtett arra, hogy nők és férfiak egyaránt tehetségükkel a vallásos művek (ima, könyörgés, dicséret) szerzőiként lépjenek fel. A protestantizmus ebben a női „emancipációban” igen fontos szerepet játszott, ahogyan Petrőczy Kata Szidónia verseiben és prózafordításaiban is felismerhető.

³⁶ S. Sárdi Margit, *Utószó = Magyar nőköltők a XVI. századtól a XIX. századig*, szerk. és az utószót írta S. Sárdi Margit, Unikornis, Budapest, 1997, 331–332.

„Élő szonda nyitott a felbuzdult lelkekből” Adalékok a 20. századi Erdély népmissziós történetéhez *Jonica Xénia*

Bevezető

A 20. századi Erdély úgy vallási, mint kulturális, társadalmi, politikai szempontból igen sokrétűnek tekinthető. A régió vallási életéről beszélve megkerülhetetlen a népmissziók gyakorlata, mivel az évszázad elejétől a kommunista hatalomátvételig alig volt olyan plébánia, ahol egyházmegyés vagy ferences, továbbá jezsuita, szalvatoriánus és lazarista papok ne fordultak volna meg a „Mentsd meg lelkedet!” jelszó jegyében.

Tanulmányunkat a népmisszió fogalmának meghatározásával kezdenénk. A misszió „a vallásosság fölélesztését és elmélyítését célzó prédikáció- és ájtatosság-sorozat”, általánosan a szerzetesrendek szolgálataként van számon tartva, közülök is kiemelve a ferencesek és domonkosok tevékenységeként.¹ Az 1917-es Egyházi Törvénykönyv még előírta, hogy a plébániákon legalább 10 évenként tartsanak népmissziót (1349. k.), míg az 1983-as, jelenleg hatályos Egyházi Törvénykönyv már csak bizonyos időközönként írja elő a missziót, illetve a szükségleteknek megfelelő más beszédeket (770. k.). A népmissziós napok a maguk hagyományos formájában 5–8–10 napig tartottak, nem ritkán több missziós pap szolgálatát igénybe véve. Az elhangzott beszédeknek kötött tematikájuk volt, jellemzően magukba foglalva a katolikus hit és erkölcs alapvető igazságait. A missziós foglalkozások, beszédek szerkezeti felépítéséről azt kell tudnunk, hogy csoportoktatások formájában kerültek megszervezésre, célzottan egy-egy korosztályra, élethelyzetre való reflektálással.² A lélekmentő napok emlékére számos helyen népmissziós keresztet állítottak, melyre ráírták a népmisszió évét.

¹ Diós István: Misszió. In: Magyar Katolikus Lexikon (Továbbiakban MKL) IX. Bp., 2003. 228.

² „Minden népmisszió célja a keresztény hit és életmód felébresztése, élesztése és megerősítése, a bűn kiirtása, a jámborság és az Isten szeretet uralma. Ezen cél elérésére főképpen három eszközt használ: imádság, Isten ígéje és a szentségek. Az imádság megszerzi az Isten ígéjének az erőt és a kegyelmet. Viszont az igehirdetés akkor igazán hatásos, ha a hallgatóság nem annyira a szónokot dicséri, mint inkább elmegy – gyónni. A gyónásban való feloldozás, a rákövetkező (gyakori) szentáldozás nélkül hiányozna a népmisszióból a kiengesztelő befejezés, a kitartáshoz szükséges vigasztaló és boldogító erő.” vö. Máthé Benvenut OFM: Missziók. In: Erdélyi Ferencesek Útja, A Rendtartomány Hivatalos Közlönye, Missionarius Franciscanus (Továbbiakban: EFÚ, RHK, MF) (1935/2). 33.

A fent olvasott rövid, lényegre szorító fogalomtisztázást követően térünk rá tanulmányunk témájára, vagyis a 20. századi erdélyi népmissziózás főbb jellemzőire, e jelenség újramegjelenésére, gyakorlati körülményeire, jellemzőire. Célunk egy olyan vallásos jelenség bemutatása, ami nagyban meghatározta az erdélyi plébániák egykori pasztorális életét, a közösség hitének élő mivoltát, s talán nem túlzás azt állítani, hogy a „lélekmentő” napok hatásai foltokban, de ma is felsejlenek az egyén és a közösség életében. Továbbá, megjegyezzük azt a szomorú tény is, hogy e nagyszerű népmissziós alkalmak hagyományos értelemben vett megtartásairól csak a század első felében beszélhetünk, hiszen az 1945–1946-os romániai választásokat követően az akkor már egyre erősödő kommunista államhatalom egypártrendszerre az egyházi tevékenységeket is lassan, de annál cél tudatosabban minimalizálta, majd következetesen betiltotta. Mielőtt azonban már a jelenség végét tárgyalnánk, vegyük szemügyre azt a fél évszázadot, amit magában foglal az erdélyi népmissziós történet.

Erdély püspöke, gróf Mailáth Gusztáv Károly³

A 20. századi népmisszió történetének megkerülhetetlen alakja az 1897 és 1938 között szolgáló főpásztor, Mailáth püspök. Pappá szentelését (1887) követően a fiatal pap 1897 januárjában az erdélyi Lönhárt Ferenc püspök mellé került *coadjutornak*.⁴ Még abban az évben a betegeskedő püspök halála bekövetkeztével Mailáth Gusztáv foglalta el a főpásztori széket.⁵ 1938. május 18-án betegsége hivatkozva nyújtotta be lemondását a pápának, majd negyvenévnnyi szolgálat után 1940. március 10-én halt meg Budapesten.⁶

Az egyházmegye állapotáról, Mailáth püspök szolgálata kezdetén, a legpontosabb képet az 1898-as schematizmus⁷ adataiból tudhatunk meg.⁸ A források a lelki élet kapcsán úgy jellemzik ezt a korszakot/

³ Gróf Mailáth Gusztáv Károly (1864–1940) felsőfokú tanulmányait a strassburgi egyetemen folytatta, jogi vonalon. A szemináriumba való jelentkezése után teológiai tanulmányait Bécsben folytatta, itt szerzett teológiai oklevelet. Simor János hercegprimás szentelte pappá 1887-ben. Felszentelését követően esztergomi tanulmányi felügyelő lett, majd két évig komáromi helyettes plébános.

⁴ Jelentése: segédpüspök.

⁵ Ádám Éva: Hogyan nevelték szülei Mailáth püspököt. Szeged é. n. 4–5.

⁶ Nóda Mózes: A püspök, mint a liturgia vezetője. Mailáth G. Károly liturgikus rendelkezései. In: Minden kegyelem! A 65 éves Jakubinyi György érsek köszöntése. Szerk. Marton József – Oláh Zoltán. Bp. 2011. 349.

⁷ Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Transsilvaniensis editus pro anno a Christo nato 1898. 286.

⁸ Az erdélyi egyházmegyének 16 esperesi kerülete volt, ami 219 plébániát foglalt magába, ezekhez pedig 60 filia tartozott. A katolikusok lélekszáma

időszakot, mint ahol „számottevő lelki közöny uralkodott”, ugyanis az értelmiség tömegesen hódolt a szabadkőművességnek. Mindez hatással volt a vezető körökre is az egyházellenes hangulat megteremtése, fenntartása révén.⁹ Az új főpásztor jelmondata – „*In corde Jesu salus!*”¹⁰ – fényében lendül neki a megoldásra váró feladatoknak. Első körlevelében következőként írt választott jelszavának fontosságáról és egyben a megújulást előmozdító terveiről: „Midőn jégszívű álszentek pusztították az Úr nyáját a múlt században: akkor jelent meg egy istenfelő szűznek Alacoque Margitnak s kifejtette előtte nagy szándékait, kifejezte vágyát, hogy az ő szent szívéhez forduljon az emberiség, annak melegéből merítsen, áldozatkészségtől tanuljon. Ezen áhítathoz kötötte a legdúsabb kegyelmeket, a legnagyobb szerű ígéretek tette Szentséges szíve tisztelőinek, hogy mindnyájunkat ahhoz vonzzon: szerénységet, alázatosságot akar adni korunk emésztő gögje ellenében, önfeláldozó szeretetet annak hideg önzése ellen. Éppen azért ezen szentséges szív oltalmába ajánlottam mindjárt főpásztorkodásom elején Egyházmegyémet, ennek szeretném felajánlani minden egyes hitközséget, e szentséges szív tiszteletére szeretném, ha szobrok és oltárok emelkednének minden templomban. Szívre és szeretetre van szükségünk, hogy a köztünk uralkodó ellentétes nézetek és törekvések között egymással békében élve a közjót egyesült erővel mozdíthassuk elő. Karoljátok fel azért kedves híveim ezen ájtatosságot, ajánljátok fel napi munkátokat és szenvedéseket isteni Üdvözítőnk könyörületos Szívének. Helyezétek oltalma alá családi boldogságokat, gyermekeiteket, őrizzétek e Szent Szív képét házaitokban, hozzatok olykor egy kis áldozatot tiszteletére, s az Úr Jézus bőségesen fogja közölni veletek is Szent Szívének szeretetét s kegyelmét.”¹¹ Mailáth püspök főpásztorsága első éve-éhez köthetőek az olyan rendelkezései, mint a napközben nyitva levő templomajtók, a tabernákulum körül elhelyezett örökmécses, Jézus Szentséges Szívének tisztelete, a hívek buzdítása gyakori szentáldozáshoz való járulás érdekében, vallásos társulatok újjászervezésére, a papok buzdítása a gyermekek gondos hitoktatására, jegyesek oktatására, anyakönyvezésre, szentbeszédre való gondos felkészülésre,

318 394 fő volt.

⁹ Liberális lapok már kinevezésekor meghurcolták, zöld püspöknek mondták, mivel nem a szabadkőművesek segítségével lett főpásztor. Jósika Sámuel, a Státus világi elnöke figyelmeztette is a fiatal püspököt, hogy a támadások elkerülése végett beszédeiben lehetőleg kerülje a liberalizmus szót. (Marton József: Majláth Gusztáv Károly In: MKL VIII. Bp. 2003. 531–533.

¹⁰ Jelentése: Jézus Szívében az üdvösség!

¹¹ Gyulafehérvári Érseki Levéltár; 4881/1897. Továbbiakban: GyÉL

az egyháztanácsok aktív szerepvállalására.¹² A Jézus Szíve kultuszon át mintegy a hitélet reneszánszát lehetett tapasztalni az egyházmegye közösségei körében.¹³ Mindehhez szorosan hozzátartozott a meglehetősen komoly reformon átment ferences rendtartomány tagjainak lelkes hozzáállása, valamint a „frissült erejű” egyházmegyei papság odaadó együttműködése.¹⁴

A főpásztor egyik nagyon jelentős és eredményes, a pasztorációt megcélzó rendelkezése a népmissziók újjáélesztése, annak fokozatos elterjesztése egyházmegyéjében.¹⁵ A püspök az 1899-es év végi körlevelében a következő évre meghirdetett jubileumi év¹⁶ kapcsán számos útmutatást, tanácsot ad az egyházközségek papjainak a lelki megújulás érdekében. Jelen esetben a 3. pont bír különös jelentőséggel, hiszen az alábbiakat foglalja magába: „Óhajtanám, hogy minél több hitközség részesüljön a szent misszió áldásaiban. Közöljétek velem még a tél folyamán erre vonatkozó óhajaitokat, és amennyiben a hithirdető szerzetesek csekély száma miatt mindenhová nem mehetnének, a világi papok között, azok, akiket az apostoli lelkület e fontos munkára készségesekké tesz a távolabb eső plébániákon alkalmasan helyettesíthetnék a misszionáriusokat. Akik erre vállalkoznának, tudassák velem szándékukat.”¹⁷ A jubileumi ünnepek szervezése egy egyházmegyei bizottság feladatkörébe tartozott, amely további kiegészítéseket fogalmazott meg a fent említett körlevél javaslataihoz. A püspöknek írt válaszlevelében a bizottság azzal egészíti ki a főpásztor javaslatait, hogy „a szent missziók és lelkigyakorlatokra nézve, Csík megyét kivéve, missziókerületek szerveztessenek alkalmas központokkal, mivel szétszórtan fekvő katolikus községeink csak így részesülhetnének jobbra a missziók áldásaiban. A kerületek nagysága és szervezése az esperes urak véleménye alapján volna meg-

¹² GyÉL: 200/1898, 1921. június.

¹³ A templomok megteltek hívekkel, püspökjáráskor és búcsús ünnepeken százak és ezrek járultak gyónáshoz, közöttük nők és férfiak egyaránt. Ugrásszerűen megnövekedett a napi áldozók száma is. Az ifúságot Mária-kongregációk nevelték öntudatos keresztény életre. Az egyházmegye a hitbuzgalom új korszakát élte.

¹⁴ Ince Dénes: Szerzetesi példakép. Megemlékezés Csiszér Elek ferencesről. Keresztény Szó. http://epa.oszk.hu/00900/00939/00171/EPA00939_kereszteny_szo_2015_02_06.html (Utolsó letöltés: 2018. 05. 21.)

¹⁵ A 605/1900. számú püspöki körlevélben könyvajánlásokról lehet olvasni s köztük az alábbiakról is: „Főlemlítem továbbá Kisfaludy Z. Lajos 'Missiókönyv'-ét. Aki ezt megismeri, népének tudom ajánlani fogja, hogy abból megtanulja a szent missziót óhajítani és abban teljes odaadással részt venni.”

¹⁶ A kereszténység 1900. és a magyar katolicizmus 900 éves jubileuma.

¹⁷ GyÉL: 100/1899. Püspöki körlevél I.

határozandó.”¹⁸ Az alábbiakban ezt törekszünk bemutatni, jelentőségére rávilágítani. Ezt három szakaszra bontva tesszük, hogy ezáltal is átláthatóbb legyen a század első negyede, majd a két világháború közötti időszak sajátossága. Zárásképpen pedig a második világháborút követő népmissziós alkalmakra tett javaslatokra, azoknak gyakorlati eredményeire térünk majd ki.

A pasztoráció régi, új eszköze: a népmisszió

A 20. századi Erdélyben a népmisszió megteremtése és a gyakorlatba való ültetése, annak széleskörű közösséggel való megismertetése az Erdélyi Papi Missziós Egyesület tagjainak az érdeme. Az Egyesület működését Mailáth püspök 1901. április 25-én hagyta jóvá,¹⁹ szabályzata huszonkilenc cikkelyt foglalt magában.²⁰ Mielőtt az említett Egyesület legfontosabb jellemzőit, célkitűzéseit bemutatnánk, itt jegyezzük meg, s majd a későbbiekben bővebben tárgyaljuk is azt a tényt, hogy az egyházmegyes papság is hatékonyan kivette a részét a „lélekmentés” áldozatos munkájából, azonban a szerzetesek (ferencesek, lazaristák, piaristák) mindvégig népszerűbbeknek bizonyultak e téren.

Az „Erdélyi Papi Missio Egyesület” magába foglalt minden olyan egyházmegyes és szerzetesközösséghez tartozó papot, aki önként vállalta a gyakran viszontagságokkal teli missziós alkalmak vezetését, azok minél eredményesebb megtartását. Az Egyesület szabályzatának legfontosabb pontjai az alábbiak: a mindenkori védnök(e) az erdélyi püspök, az élén pedig a tagok közül öt évre megválasztott elnök. A tagok belépése három évi kötelezettségvállalást jelentett, ami magában foglalt olyan pontokat, minthogy engedelmességgel tartoztak az elnöknek, továbbá hogy a tagok évente legalább kétszer vállaltak népmissziós alkalom megtartását, s az azokra való felkészülés gyanánt egy hónapot vehettek igénybe. Belépéskor a tagok kinyilváníthatták, hogy milyen nyelven kívánnak közreműködni a népmissziók megtartásánál, s ez azt is jelentette, hogy a megjelölteken kívül más nyelven való szólásra nem lehetett kötelezni őket. Ugyanakkor, már az alapszabály harmadik pontjában arról is olvashatunk, hogy „pártoló tag lehet bárki, pap vagy világi, férfi vagy nő, ki az egyesület célja biztosabb elérésére annak pénztárába egyszerre 10 koronát befizet vagy pedig évenként 1 korona pártoló tagsági díjat. Az ilyen pártoló tagok a missziók által elért lelki áldások részesei lesznek.”²¹ Fenn-

¹⁸ GyÉL: Sz. n./1899 Gyulafehérvár, 1899. december 13. Fejér Gerő, hittanár, bizottsági elnök és Ujfalusi József bizottsági elnök

¹⁹ GyÉL: 1681/1901. I. 13/e, 42. doboz

²⁰ A példa a pécsi egyházmegye Missziós Egyesületétől van kölcsönözve.

²¹ GyÉL: 1681/1901: Az Erdély egyházmegyei Papok Misszió Egyesületének alapszabályai, 3§.

maradt egy „Betűsoros névjegyzéke azon egyházmegyei papoknak, kik az „Erdély- egyházmegyei Papok Missio- Egyesület”-ébe csatlakozásra felszólítandók volnának,” – a felsorolás végén pedig olvasható a Ferences Rendtartomány tagjai közül megnevezett: „P. László Policarp, tartományfőnök, P. Csiszér Elek, zárdafőnök, Vajda-Hunyad, P. Kori Otto, zárdafőnök, Medgyes, P. Sántha Angelus, házfőnök, Maros- vásárhely, P. Trefán Leonárd, zárdafőnök, Mikháza.”²² A kézirat második felében bővebben kitérünk a ferences népmissziós gyakorlat jelentős szerepére.

Bár az első években nem sok reményre okot adó népmisszióra vonatkozó kérésre és annak megtartására került sor,²³ de az idő múlásával egyre több megkeresés érkezett a népmissziós elnöknek címezve, amelyben egyházközségek előljárói missziós napokat szerettek volna tartatni. Ezekben egyre inkább megjegyezve akár konkrétan is az óhajtott missziós személyét, ami arra utal, hogy kezdenek ismertté válni egyes népmissziós tevékenységet folytató lelképásztorok. Az eddig ismert forrásaink alapján az első népmissziós kérés és az azt követő beszámoló Bordos egyházközségre vonatkozik.²⁴ Mindeközben az 1899-ben megfogalmazódott úgynevezett missziós kerületek megszervezése továbbra is a sürgető feladatok között olvasható.²⁵ Az Erdélyi Papi Missziós Egyesület két év elteltével, 1903-ban mérleget vont az elmúlt időszak népmissziós tevékenységéről.²⁶ Ugyanakkor, a püspöki kérésnek eleget téve – miszerint előző év végéig szükséges leadni a következő évben tervezett missziós kéréseket – elkészült egy kimutatás „azon egyes plébániákról melyek az 1903-ik év folyama alatt missziót kérnek.” A táblázatszerű kimutatás tartalmazza esperesi kerületenként az egyházközségek megnevezését, esetleges észrevételeket – pl. „lehetőleg lazaristát kérnek, netán Jézus Társasági atyát”, vagy „nagybőjti időben szeretnék, esetleg a májusi ájtatosságok alatt.” Az 1903-as évre 26 plébánia kért népmissziót, továbbá „felette szükséges az esperesek szerint még 7 plébánián”, így összesen 33 hitközség lett előjegyezve Zomora Dániel, akkori misszióegyesületi elnöknel.²⁷

A század elejéről eddig ismert forrásainkban nem találtunk egy egységes forgatókönyvet, amely leírná, ismertetné a népmissziós

²² GyÉL: 1294/1901.

²³ Az ismert források szerint 5–10 alkalomra került sor évente.

²⁴ GyÉL: 56/1900, 124/1900. 15. cssz., 1020. d.

²⁵ GyÉL: 165/1900.

²⁶ GyÉL: 37/1903.

²⁷ Arról, hogy végül hány népmisszió került kivitelezésre, nem tudunk konkrét számokkal szolgálni, annyi azonban bizonyos, hogy a Püspöki iratok között mindösszesen hat megtartott esetről tudunk a plébánosi kérések, visszajelzések alapján.

napok lefolyását, de feltételezhetjük, hogy a korábbi időszakok hagyományai átöröklődhettek, s kiegészültek a tapasztalatokkal, s ez végül egy 1931-ben megjelenő útmutató kiadásához vezetett.²⁸ Mindazonáltal egy 1905-ben napvilágot látott nyomtatvány a „Mentsd meg lelkedet!” jelszó fényében a misszióskereszthez kötött búcsúkat sorolta fel. Ebből következtetjük, hogy a missziós napok sarkalatos pontja volt már akkor is az utolsó nap felállított és megszentelt kereszt, ami mintegy emlékeztetőül „ama Isten járást, kegyelemosztást hirdeti, amelyben 8–10 napon át része volt a községnek. Figyelmeztet mindenkit arra, hogy a misszió alatt tett fogadáshoz, jó feltételeihez hű maradjon.”²⁹ A szóban forgó nyomtatványból kiderül, hogy teljes búcsút lehetett nyerni a kereszt előtti imádkozás révén „minden évben a missziókereszt szentelésének évfordulóján – ha hétköznapra esik a következő vasárnapon” –, de a teljes búcsú kijárt annak is, aki a missziós alkalom évfordulójának kezdetétől negyven napon át imádkozott a szent állhatatosság érdekében szentségekhez járulva és a pápa szándékára imádkozva. Ugyancsak teljes búcsúban részesülhetett az is, aki „ugyanazt az imádságot legalább háromszor minden hónapban a missziókeresztnél szokta elimádkozni, az december havának valamelyik napján, hogyha töredelmesen meggyónik, megáldozik és a pápa szándékára valamit imádkozik.”³⁰ A búcsú engedélyeztetésének körülményeiről egy, az egyesület elnökétől fennmaradt levél tartalmából tudunk bővebb információkat.³¹

A népmissziós napok szerkezeti, tartalmi előkészítéséről, felépítéséről és lefolyásáról alapvetően a levéltári forrásokból az a forгатókönyv sejtethető ki, miszerint első lépésként a missziós napokat megtartatni kívánó plébános levélben kérte a Papi Missziós Egyesület elnökét, hogy küldjön népmissziós papot az egyházközségébe. Ennél a pontnál, mint már említettük, volt olyan kérés, amely konkrétan megnevezte a kívánt missziós személyét, máskor azonban nem volt külön ilyen jellegű kérés. A pontos dátum megjelölése, leegyeztetése a további levelezések alkalmával alakult ki. A kérő plébánosnak kötelessége volt megírni a hívek számát – azok lelki értelemben vett aktivitását (templomba járás, szentségekkel való élés, babonáság) –, valamint, hogy hány napra is tervezné a népmissziós napokat. Ennek idejére kötelessége volt kiegészítő papok hívása az akadálymentes gyóntatás érdekében. A plébánosnak ez időre távol kellett maradnia e szentség kiszolgáltatásától a hívek lelki felfrissülésének, nyitottsá-

²⁸ Erről bővebben a két világháború közötti időszak tárgyalásánál teszünk majd említést.

²⁹ Lukács Mansvét OFM: Népmisszió. Útmutatás a népmissziót rendező fő-tisztelendő papság részére. Cluj/Kolozsvár. 1931. 16.

³⁰ GyÉL: 302/1905.

³¹ GyÉL: 2/1905.

gának érdekében. A hívek számától függően egy vagy két missziós pap ment „lelkeket menteni”, ami a már említett csoportoktatások keretében történt reggel és este. Ezen napok csúcspontjai a katekézisek mellett a gyónások, a szentségimádások és a körmenetek voltak. Az utolsó nap a gyermekek megáldása mellett történt meg a missziós kereszt elhelyezése a templomkertnek egy alkalmas helyén, míg másutt falra illesztése a templomban. Helyenként meglévő szokás volt, hogy a misszió évfordulója alkalmával virágokkal díszítették fel a keresztet.³² A „lélekmentő” napok elmúltával a plébános beszámolót írt a püspöknek, amely tartalmazta a népmisszió időpontját, annak megtartóját, a hívek aránybeli részvételét, a szentségekhez való járulások számát, de olvashatunk házasság-rendezésekről, katolizálni akaró más vallásúakról, gyakran pedig személyes megjegyzésekről is a népmissziós személyét illetően.³³

A tárgyalt időszak tekintetében azt a tényt leszögezhetjük, hogy a kezdeti lelkesedés követően, ill. a gyakran visszatérő püspöki biztatás ellenére a népmissziós alkalmak gyarapodásában nem figyelhető meg egy természetszerűleg elvárt növekedési tendencia. Az eddig feltárt források alapján az 1900 és 1918 közötti időszakban megközelítőleg kilencven népmissziós alkalomra vonatkozó kérést és/vagy beszámolót ismerünk. Megfigyelhető, hogy az 1910–1919 közötti periódusból évi négy-öt népmissziós kérés, beszámoló maradt fenn a napjainkban kutatható püspöki iratok között. Természetesen korántsem azt a következtetést vonjuk le, hogy csak és kizárólag a megjelölt számú népmissziós alkalmak lettek megtartva, viszont egyfajta viszonyítási pontként mégis ezekbe az iratokba fogódzunk, hiszen ha nem is maradt a püspöki levéltárban írásos nyoma a „lélekmentő” napokra vonatkozó eredményeknek, legalább a kérés beérkezése egyfajta megvalósítási alkalmat feltételez. Továbbá, az is oka lehet a kevés számú népmissziónak, hogy az első világháború alatt frontra elvitt katonák, a hadikórházakban, foglyok között, háborús terepeken szolgáló papok, szerzetesek, a hátszágban maradt nők, gyerekek, idősök egyaránt addig megszokott élethelyzetük ellentétes mivoltával kellett, hogy szembenézzenek – elsősorban fizikai túlélésük érdekében –, így csak sokadlagos pontként jöhetett szóba egy-egy klasszikus értelemben vett népmissziós alkalom megszervezése.

Ebből az időszakból kiemelt helyen kell említeni Mailáth püspök háború alatt is folytatott ambiciózus és lelkes elköteleződését annak érdekében, hogy a püspöki szék elfoglalásakor tapasztalt

³² Lukács Mansvét: Népmisszió. Útmutatás a népmissziót rendező főtisztelendő papság részére. Kolozsvár 1931. 16–17. Továbbiakban: ÚNRFPR.

³³ Számos ilyen jellegű dokumentum fennmaradt a Püspöki iratok és különböző ferences folyóiratok népmissziós rovatai között.

lelki közönyt az ellenkező irányba lehessen fordítani, a kor kihívásainak figyelembevétele mellett. Ennek érdekében mindvégig egyik fő elképzelését – a püspöki jelmondatából kiindulva –, a Jézus szíve kultusz mentén haladva a népmisszióknak újra a gyakorlatba történő visszaültetését célozta meg. Ez a két világháború közötti időszakban majd igazi virágkorát élte. Ennek alapvető jellemzőit a következő fejezetben kíséreljük meg bemutatni.

A két világháború közötti időszak 1945-ig

Az első világháború lezárását követő időszakban számos főpásztori levélben olvashatunk Mailáth püspök aggodalmáról az elmúlt évek „vérözön hullámainak” hosszú távon érezhető hatásairól, s egyben buzdítva övéit, hogy „Istenhez kell tehát visszatérnie és áldozatot kell nyújtania az emberiségnek.”³⁴ Írja mindezt annak tudatában, hogy „a romboló háborúval járó lelki fegyelmezetlenség, a családi élet érintetetlen szentségét meglazító felfogások, az élet fenntartásához szükségéhez anyagi eszközök hiánya,” valamint „az a sok erkölcsi kihágás, a tulajdon tiszteletének megvetése, a fiatalok bűnösök nagy százaléka mind az isteni parancsolatokkal szembeni megvetésnek gyászos következménye.”³⁵ Egy másik, szintén az 1918-as évben keletkezett főpásztori felhívás a Jézus Szent Szívéhez való buzgóbb imádkozást javasolja, a szentségimádások, körmenetek szorgalmazásával együtt.³⁶

A húszas évek közepéig a püspöki körlevelek, az egyházmegyének szánt megnyilatkozások az új román államba való beilleszkedést segítő javaslatok tucatját foglalta magába, a mindenkori hadiárvának, özvegyeknek való gyűjtés és a szentségekhez való minél gyakoribb járulás buzdítása mellett. A népmissziós alkalmakról mindezidáig csak a püspöki iratok vegyes fond együttesében találkoztunk, ahol egy helyütt a Papi Missziós Egyesület felhívást tett közzé új tagok toborzása érdekében, és ezzel együtt missziós napok megtartását kérelmező beadványokat várt az erdélyi egyházmegye plébánosaitól. Ezt követően 1922-től a számottevő missziós alkalmak újabb növekedési tendenciát mutatnak, nem ritkán olyan esetekkel is tűzdelve, amikor a román hatóság megakadályozza a népmissziós napok lefolytatását.³⁷

³⁴ GyÉL: II/1918.

³⁵ Uo.

³⁶ GyÉL: 8083/1918.

³⁷ Az első ilyen dokumentált eset a Zsil-völgyében az 1922. október 8. és 15. közötti időre tervezett missziós napok. Erről bővebben a 486/1922, 52/1922-es számú iratokban lehet olvasni a Püspöki iratok 22–25. csz., 1495. doboz.

Amint már utaltunk rá, az Egyesület magába foglalta nemcsak az egyházmegyes papokat, hanem az idő előrehaladtával fokozatosan a különböző szerzetesrendek tagjait is, akik egyre inkább kezdtek ismertté, népszerűvé válni az erdélyi plébániák körében. Közöttük a századfordulón, az új évszázad elején a ferencesek még visszafogott számmal képviseltették magukat a népmissziós gyakorlatban, azonban az ezt követő egy-két évtizeden belül ők váltak a legtöbb missziót tartó renddé. Ennek egyik oka, hogy az egyházi iskolák működésének ellehetetlenítését követően számos rendtag felszabadult addigi tanári kötelezettsége alól, így talentumait a lelkek megmentésének érdekében kamatoztatta.³⁸ Természetesen a szerzetesek – függetlenül a rendi hovatartozástól – előnyben voltak abból a szempontból is, hogy nem egyedül vagy másodmagukkal láttak el plébániákat, szemben az egyházmegyes papsággal, így az aktív népmissziós szerzetesek száma mindig is nagyobb volt, mint az egyházmegyes papságé.

Az eddig ismert források összesítése alapján minden túlzás nélkül állítható, hogy Erdélyben a két világháború közötti időszak volt a népmissziók legtermékenyebb periódusa. A papság a szerzetesekkel párhuzamosan fáradtságot nem ismerve „szántott-vetett-aratott” a hívek lelkében. Ebből az időszakból mérföldkönek számít az Egyházmegyei Papok Missziós Egyesületének 1930. július 11-én Csík-szeredában megtartott évi rendes közgyűlése, melynek fennmaradt jegyzőkönyvéből részletesen tájékozódhatunk az Egyesület tevékenységéről, jövőre vonatkozó, határozott elképzeléseiről az eredményes népmissziózás érdekében.³⁹ Az ülést megnyitó köszöntéseket követően Oláh Dániel főesperes, az egyesület akkori elnöke „tömör előadásban magyarázza, hogy a Misszióegyesület lelkes munkájára szükség van, mert:

a.) a lelkeskedő papság bizonyos idő multával rászorul a misszió támogatására, hogy híveinek új, meglepő és vonzó alakban adják a missziónapok azt egyszerre, amit ő csak elszórtan, évek távlatában és gyakran önmagát kiüresítve, kifárasztva nyújthat híveinek.

b.) mert a hívek is várják a többet, az újat és tapasztalás, hogy hívőink egy bizonyos tömeget mindig csak a missziók mozgatják új életre.”⁴⁰

A jegyzőkönyv további részéből megtudhatjuk, hogy az 1929-ben jó-

³⁸ Imets Izra Károly OFM: Belmissziók 1. Erdélyi Ferencesek Útja – A Rendtartomány Hivatalos Közlönye (Továbbiakban: EFÚ, RHK.) (1930) 3.

³⁹ GyÉL: 2850/1930. A Papok Misszió Egyesületének jelentése az 1929–1930. évi működéséről. Ugyanakkor, ezen az ülésen került sor az 1929. augusztus 26-án 3847/1929. szám alatt benyújtott Egyesületi Alapszabály jóváhagyására is.

⁴⁰ Uo.

vá hagyott – a régi alapján kidolgozott – új alapszabályzat az Erdélyi Tudósító őszi lapszámában is olvasható, hogy ezáltal is minél több érdeklődőhöz elérjen az Egyesület tevékenysége. A tagok létszáma az 1929-es őszi közzététel óta az 1930-as nyári közgyűlésig csupán egy fővel gyarapodott, egy tag pedig elhunyt. Összesítve a szóban forgó rendes közgyűléskor a működő tagok száma – egyházmegyés papság és szerzetesek – ötvenkilenc volt. Ugyancsak e gyűlés jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy a VIII-as számú Relatio jelentéseiben a missziók is nyilván lesznek tartva, ez pedig a harmincas évek második felétől rendszeresen nyomon is követhető. A beszámolóban az elnök kitért arra is, hogy „1930. január első napjaiban felhívást küldött azon plébániákra, hol még misszió sohasem, vagy nagyon régen volt. 9 helyről kértek missziót, de technikai okokból csak 7 helyre adhatott missziós papokat.”⁴¹ Ennél a pontnál kerülnek külön megemlítésre a szerzetesek – jelen esetben csak a ferencesek vannak említve – felsorolva, hogy kik és hol tartottak népmissziós alkalmakat. Az első világháborút követő időszakban megtartott népmissziók kapcsán hiteles számokkal a Missziós Egyesület elnöke szolgál, aki „mint csattanó felkiáltójelet hagyja jelentése végére azt a megszívleendő tény, hogy 33 plébánián még soha, 15 plébánián pedig az utóbbi 10 évben nem volt misszió.”⁴²

Az ülésen a már tíz éve aktívan népmissziózó ferences rendi szerzetes, Lukács István, P. Mansvét is felszólalt, aki az elnök kérésére felolvasta „rövid, értékes értekezését a missziótartás előzményeiről, annak előkészítéséről és lefolyásáról.”⁴³ Ezt követően a hallgatóság egyhangúan kérte az elhangzottak mielőbbi kiadatását, mondván, hogy „Kegyelmes Atyánk erre a könyvre már előre örömmel ígéri az „*imprimatur*”-t.”⁴⁴ P. Mansvét a sűrű népmissziós elfoglaltságai közepette is időt szakít a kérés teljesítésére. Így láttak napvilágot Lukács Mansvét alapelvei, meglátásai 20 oldalban a rendtartomány kolozsvári Szent Bonaventura Nyomdájában, a „*Népmisszió. Útmutatás a népmissziót rendező főtisztelendő papság részére*” című összefoglalójában a sikeres „lélekmentő” napok tartása érdekében.⁴⁵

⁴¹ GyÉL: 2850/1930.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Mailáth püspök jóváhagyása, engedélye.

⁴⁵ Eddigi kutatásaink alapján ezt a kiadványt követte 1941-ben egy másik, immáron népmissziósokra koncentráló munka, mely hasznos tanácsokat sorakoztatott fel. Ez Lukács Mansvét egyik szentbeszéd sorozatának Függelék részében került közlésre.

A továbbiakban még arról olvashatunk, hogy „az igen gyakorlati és hasznos felolvasás után meginduló eszmecserét a közgyűlés teljes együttérzése mellett Püspök Atyánknak azon konklúziója zárja be, hogy a misszió mindig legyen:

- 1.) 10 napos,
- 2.) kezdődjék lehetőleg mindig pénteken és így
- 3.) foglaljon magában 2 vasárnapot
- 4.) városon-falun az őszi – tavaszi időszak választandó, de inkább az őszi, mert ilyenkor a templom nem oly hideg.”⁴⁶

Lukács Mansvétnak 1931-ben kinyomtatott népmissziós útmutatásai mellett ugyancsak említésre méltó a Lajos Balázs és Gálffy Sándor nagyváradai kórházlelkész által írt és kiadott azon két kötet (Missziókönyv: 1. Vezérfkönyv és rituále, 2. Vázlatok és anyag. Nagyvárad, 1935.), amely szintén a misszióvezetők részére készült.

Visszatérve erre az elmúlt periódusra, lényeges látnunk, hogy a húszas évek közepéig, mint már utaltunk rá, az egyházmegye vezetősége az új ország törvényeihez próbált alkalmazkodni, különös tekintettel az egyházi iskolák és épületek megtartásáért küzdve.⁴⁷ A források szerint hosszú évek kihagyása után⁴⁸ 1925-ben, a 3280/1925-ös számú VIII. körlevélben olvasható főpásztori felhívás, rákérdezés, a „Havi relációkról” cím alatti 6. pontban, miszerint: „Mikor volt utoljára misszió?” Majd a következő év 374/1926-os számon kelt II. körlevéli alpontban az alábbi javaslat olvasható: „Igyekezzenek tisztelt lelkészeim főként ott, ahol már több év óta elmaradt, legalább

⁴⁶ GyÉL: 2850/1930.

⁴⁷ Alább lásd a néhány példát az említett helyzetre vonatkozóan. Ezekből képet kaphatunk az iskolaépületek visszaszerzésére, az magyar egyházi ünnepek megtartására vagy épp a külföldi magyar tankönyvek behozatalára vonatkozóan, de ugyanígy világos helyzetkép tárul elénk a román nyelv és kultúra agresszívan gyors bevezetéséről, ráerőltetéséről a magyar lakosságra, a felekezetek életére. Rendelkezések, jelentések az említett témában: GyÉL: 6130/1920, 1603/1922, 1791/1922, 1377/1923, 2359/1923, 2482/1923, 1213/1923, 1413/1924, 3694/1924, 5143/1925, 3666/1927, 4045/1929, 5032/1931.

⁴⁸ Azonban ezt a megállapítást nagyon óvatosan kezeljük, s pusztán csak az eddig rendelkezésünkre álló források (hiánya) alapján állítjuk.

most, ebben a kegyelmi évben⁴⁹ szent missziót, lelkigyakorlatokat rendezni.”⁵⁰

Ezt követően, 1927-ben olvasható ismét egy nagyon határozott főpásztori felhívás a népmissziók elrendelése érdekében, abból az érvből kiindulva, hogy „a tapasztalat szerint a népmisszió a lelkipásztorkodás rendkívüli eszközei között az egyik legelső helyet foglalja el, ami a híveinknek megerősödését Isten szent kegyelmében és a hithű, katolikus életmódban való megújulását ígéri.”⁵¹ A körlevél a főpásztor örömeinek hangsúlyozásával folytatódik, ami annak köszönhető, hogy a fent említett 3280/1925-ös valamint a 374/1926 szám alatt közzétett rendeletét „a legtöbben megértették és teljesítették.”⁵² Azonban a püspök öröme mellett szót ad a sajnálatának is, hiszen „akad mégis egyházmegyében olyan egyházközség, ahol a lelkész jelentése szerint még sohasem volt, vagy már nagyon régen tartott szent misszió.” Ennek megváltoztatása érdekében a levél folytatásaként olvashatjuk az előljáró részéről, miszerint „ismételten és szigorúan elrendelem, hogy ez év őszén vagy jövő 1928 év tavaszán mindenütt, ahol 10 éven belül szent misszió nem volt, kellően előkészített és szervezett népmisszió tartassék.”⁵³ A szigorú elrendelést a következő kijelentés zárja: „nem pótolják a missziót a lelkigyakorlatok, amit nagyobb városokban szoktak tartani, minthogy ezek természetüknél fogva nem az egész hívő nép, hanem csak aránylag kis számú választottak számára rendeztetnek. A jövő évi VIII. Relációt ezen szempontból különös figyelemmel fogom kísérni. A misszió tartásának ideje és vezetője mindig előre bejelentendő. Ugyancsak pontos jelentést várok a misszió eredményéről is.”⁵⁴ Külön kiemelés érdemel a fiókegyházak lelkigondozásának megemlézése és egyben a papság figyelmének erre való irányítása: „híveink a fiókegyházakban elszórtan, más vallásúak közé ékelten élve, nélkülözik nem egyszer a kegyelem legszükségesebb eszközeit is. Természetes következménye ennek az egyháztól való elhidegülésük, a tudatlanság, sőt közönyösség hitünk szent igazságai iránt”⁵⁵ – írta a püspök.

⁴⁹ A jubileumi évet 1925-re hirdették meg Assisi Szent Ferenc halálának hetvenedik évfordulója kapcsán, aminek keretében az úgynevezett jubileumi búcsút csak a Rómába elzarándokolók nyerhették el, azonban ezt XI. Piusz pápa kiterjesztette az 1926-os esztendőre az egész katolikus világra is. A jubileumi búcsú elnyerésének feltételeit a folyó évi II. főpásztori körlevélben ismertették teljes terjedelmükben.

⁵⁰ GyÉL: 374/1926.

⁵¹ GyÉL: 4080/1927.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ A továbbiakban az olvasható, hogy a főpásztor reményét fejezi ki és mint-

Ez a körlevél nemcsak azért bír jelentőséggel, mert csak és kizárólag a népmissziókkal foglalkozik azokban az években, amikor a nemzeti kérdés és hovatartozás, az épített és öröklött szellemi és anyagi értékek megvédése volt a tét, hanem egyben rávilágít az egyházmegye pasztorációs életének egyik szegmensére is, amellyel, hogy Mailáth püspök e témához való hozzáállásának, széleskörű odafigyelésének bizonyítékául is szolgál. A fent bemutatott főpásztori hozzáállást eredmény is követte, ami megmutatkozott nemcsak a népmissziók egyre növekvő számában, hanem a Missziós Egyesület újrászervezésében is,⁵⁶ ugyanis 1928-ban újra alakuló közgyűlésre került sor Marosvásárhelyen.⁵⁷

A főpásztor 1929. évi II. körlevele a nagybőjti szentidőre való felkészülést sürgette, s az ő szavaival élve: „három dolgot kötök a lelketekre: az imádságot, a bűnbánatot és az irgalmas szeretetet.” A bűn hatalmával szemben a papság figyelmét ismét a „különös gonddal” való szentbeszédek megírására irányítja, a híveket pedig arra kéri, hogy „szorgalmasan hallgassák ezeket a beszédeket.” Továbbá, ami a mi szempontunkból ismét lényeges, a körlevélben helyet kapnak a népmissziók is: „ahol már nyolc éve nem volt missió, haladéktalanul szerveztessék meg az. A székelyföldi missziók manifestációi⁵⁸, fogadalmi és beszédtemái közül ne hiányozzék, hanem megrendítő módon közöltessék az antialkoholista gondolat, mert a pálinkázás szegény székely népünk egyik legnagyobb bűnalkalma és pusztulása.”⁵⁹ Ez évben Székelyudvarhelyen került sor egy újabb missziós egyesületi közgyűlésre a népmissziók minél hatékonyabb újrászervezése céljából, melyen az előző évihez hasonlóan maga Mailáth püspök is jelen volt.⁶⁰

egy „nagy megnyugvásomra szolgálna, ha a jövő évi VIII. Relációban jelentenek tisztelt Papjaim, hogy fíókegyházközségeink, még a legkisebbek is, a szent missziók kegyelmei által megerősödtek hitükben és a katolikus élet gyakorlatában.”

⁵⁶ GyÉL: 3847/1929.

⁵⁷ Ezt a tényt egy későbbi beszámolóból tudjuk meg, mégpedig a 46/1940. számú leiratból.

⁵⁸ Jelentése: megnyilvánulás, kijelentés. Ez esetben a missziók tematikájára vonatkoztatva.

⁵⁹ GyÉL: 494/1929. II. körlevél.

⁶⁰ A missziós elnök jelentése szerint 1929-ben csupán nyolc helységben sikerült megszervezni a lélekmentő napokat, azonban kiemeljük azt a tényt is, hogy valamilyen oknál fogva a szerzetesek által tartott alkalmakról – különös tekintettel a ferencesekre utalva – nem számoltak be, azokat nem tartották számon. A jelenlegi forrásfeltárásaink alapján tudjuk, hogy az érintett évben kilenc további olyan népmissziós alkalom volt megtartva, amelyet ferences szerzetes végzett. Lásd *Katholikus Világ* folyóirat 1929.

Kritikai szemmel és nagy körültekintéssel kezelve, de az eddig feltárt források alapján állást foglalhatunk amellett, hogy a népmiszsiók tartásában a robbanásszerű változás az 1930-as évektől következett be. Állítjuk ezt mindannak fényében, hogy figyelemmel kísértük a meglévő levéltári forrásanyagot és nem mellékesen a Szent István királyról nevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány részéről kiadott folyóiratokat, különböző rendi beszámolókat, levelezéseket, háztörténeti adatokat, amelyek következetesen nagyszámú népmiszsiós alkalmak megtartásáról tanúskodnak. Mindezt a munkát olyan neves erdélyi ferences népmiszsiósok végezték, mint Lukács Mansvét, Réthy Apollinár, Kukla Tarziciusz, Biró Benedek, Fülöp Gyula, Szabó Róbert, Vitéz Berárd, Weldin Konstantin, Trefán Leonárd, Trefán Timóteus, Kristó Xavér, Beke Kázmér, Hajdu Leánder, Ambrus Kapisztrán és Varga Iréneusz. Ők azok a szerzetesek, akik a legnépszerűbbek és legismertebbek voltak Erdély-szerte. Itt jegyezzük meg azt is, hogy az 1930 és 1935 közötti időszakban, az őszi hónapokban 2–3 hetes népmiszsiózást folytattak a ferencesek az egykori Jugoszláv Királyság számos egyházközségében is. Ilyen település volt, pl.: Horgos, Martonos, Adorján, Oromhegyes, Bácska, Zenta, Torontál, Pancsova, Sándoregyháza, Székelykeve stb. Az öt év leforgása alatt, az eddig feltárt rendtartományi adatok alapján, csak itt negyvennyolc helyszínen hat ferences hirdette az örömhírt a „Mentsd meg lelkedet!” szellemében.⁶¹

Az erdélyi missziós tevékenységük kronologikusan és következetesen vezetve volt előbb a Katolikus Világ folyóiratban az 1924 és 1931 közötti időszakban, majd a rendtartomány hivatalos közlönyében, az Erdélyi Ferencesek Útja című lapban 1930 és 1936 között. Ezek mellett számos tartományfőnöki körlevél is megőrizte a havonta megtartott népmiszsiós alkalmakra vonatkozó időpontot, helyszínt és a gyakorlatot végző(k) nevét. A ferences népmiszsiós adatok kutatásául szolgáló egyik felbecsülhetetlen forrás a már említett hat évfolyamot megért Erdélyi Ferencesek Útja, amelyben 1934 és 1936 között helyet kapott egy úgynevezett *Missionarius franciscanus* című rovat is. Ebben két év alatt négy olyan bejegyzés íródott, amely a missziókra fókuszált, és olyan lényeges témaköröket érintett, mint a hithirdető feladata, annak erényei, vagy hogy mitől válik ferences jellegűvé egy prédikáció stb. A bejegyzéseket olvasva azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a ferences lelkiiséget egy-egy prédikációban különösen is az erények alkalmazása, az elhangzottak érthetősége, a szemléltető módszerek használata és a rövid terjedelem tükrözi vissza. Továbbá a bűnbánat, a szeretet, a hit és az állandó egységre való törekvés, a peremvidéken élőkre való különös odafigyelés az,

évi havilapjai.

⁶¹ Lásd Erdélyi Ferencesek Útja: 1930, 1931, 1932, 1936.

ami meghatározza a ferences szónokok lélekmentő pasztorációs gyakorlatát.⁶² Az Erdélyi Ferencesek Útja a fennállása alatt szerkesztett népmissziós rovatokban összesen 210 népmisszióval kapcsolatos adatot – helyszín, dátum stb. – közölt, amit 17 ferences neve alatt jegyeztek. Ez a szám pedig egy ismét olyan jelentős adat az említett hat évből, ami az egyházmegyés forrásokban töredékesen vagy teljesen nyomtalanul van jelen. Tovább nézve a forrásokat, kiderül, hogy 1937-ben 41,⁶³ 1938-ban 84⁶⁴, míg 1939-ben 20⁶⁵ népmissziós alkalmat vállaltak és végeztek a ferences népmissziósok. Tehát, 9 év alatt közel húsz ferences 355 missziós alkalommal mentette a lelkeket. Viszonyításul 1929 és 1939 között, azaz 10 év alatt az egyházmegyés papság 205 népmissziót végzett.⁶⁶ Nyomatékosítjuk, hogy további források feltárása is még folyamatban van, így ezek a számok csak elsődleges eredmények. Ennél a pontnál ismét hangsúlyozzuk azt az álláspontot, hogy egyházmegyés papként nem olyan egyszerű a mozgás, a hívek és a templomi rend „hátrahagyása”, mint egy szerzetesi közösségben élő papnak, aki, ha elment a rendházból, jó esetben maradt még a teendők elvégzésére minimum 2–3 személy. Nem is a számokkal való megmértetés a cél, hanem nemes egyszerűséggel a „munkás és az aratás” valamiképpen számbavétele, mérlegelése, annál is inkább, hiszen a ferences Lukács Mansvét 25 éves népmissziós szolgálata alatt legalább 500 népmissziót tudhat a magáénak.⁶⁷ A két világháború közötti ferences népmissziós tevékenység története és értéke messze felülmúlja a fent leírt néhány bekezdés tartalmát, de bízunk abban, hogy néhány alapvető fogódzót mégiscsak tudunk nyújtani az olvasó számára.

A rövid ferences kitérőt követően a két világháború közötti időszakhoz még hozzáfűznénk néhány gondolatot. A már említett 1930-ban megtartott csikszeredai ülést követte még az 1933-as Kolozs-

⁶² Minden lapszám végén található egy „Hírek a Provinciából”, ezen belül „Missziók-lelkigyakorlatok” alrovat, ahol lejegyezték a lélekmentéssel kapcsolatos információkat. Ebben az alrovatban a megtartott népmisszió időpontja, dátuma, a napokat vezető szerzetesek felsorolása mellett plébánosi visszajelzésekről is szerzünk információt. A rövid – általában 2–3 mondatos – beidézések/visszajelzések a mindenkori missziós sikereket méltatják, olykor meleg hangú jelzőkkel, máskor konkrét számokra való hivatkozással (gyónók, áldozók száma, házasság/keresztelés rendezése).

⁶³ GyÉL: Sz. n./1938 A Tartományfőnökségről küldött dokumentum.

⁶⁴ GyÉL: 61/1939.

⁶⁵ GyÉL: 58/1940.

⁶⁶ 1930-ban: 19, 1931-ben: 8, 1932-ben: 7, 1933-ban: 46, 1934-ben: 36, 1935-ben: 17, 1936-ban: 19, 1937-ben: 21, 1938-ban: 23, 1939-ben: 9 népmissziós alkalom. Lásd 46/1940.

⁶⁷ Az 500. alkalmat Scheffler János szatmári püspök méltatta. Lásd 1350/1947.

váron, majd 1934-ben ismét Csíkszeredában. Az 1936-os brassói találkozás alkalmával megalakult a három egyházmegyét összefogó Missziós Konferencia Egyesülete. A vizsgált időszakra vonatkozó utolsó Papi Missziós Egyesület közgyűlésére 1939-ben ugyancsak Csíkszeredában a katolikus nagygyűléssel együtt került sor, „amikor is kiváló előadók tartalmas, gyakorlati előadásokban részesítették a nagyszámban megjelent papságot.”⁶⁸

A missziókat elősegítő társulat, az Unio Cleri pro Missionibus megalakítása és Faragó Ferenc teológiai tanár annak titkárává való kinevezése 1929. december 6-án történt meg.⁶⁹ A következő évben az 5895/1930. I. számú körlevélben a püspök bővebben is írt az új társulatról, amelyről kiderült, hogy „világi és szerzetes papok társulata ez, amelynek tagjai vállalják: 1.) hogy híveik körében a missziókat támogató egyesületeket felkarolják vagy más egyesület keretében ilyen szakosztályt létesítenek, 2.) önmaguk csekély évi összeget adományoznak missziós célokra.”⁷⁰ A folyó év II. körlevelében ismét szóba kerül a „lélekmentő” napok jelentősége abban a kontextusban, hogy akik ezek „vezetésére vállalkoznak, ne hagyatkozzanak a szöbőség adományára, sem a külsőségekre, hanem igyekezzenek lelkiismeretes készület és elmélkedés által maguk is elmélyedni abban, amire másokat vezetni akarnak: mert csak így lesz igazi és maradandó hatása munkájuknak.”⁷¹ A vállalkozók minél eredményesebb munkáját elősegítő számos püspöki rendelkezésről tudunk, amelyek közül kiemelhetjük a 23/1933-as és 539/1933-as számúakat, amelyek missziós felhatalmazásokat foglalnak magukba,⁷² mint ahogy az egyházmegyei missziósnap jóváhagyásáról is az 1934-es évből. A felsoro-

⁶⁸ GyÉL: 46/1940

⁶⁹ GyÉL: 5079/1929.

⁷⁰ GyÉL: 5895/1930, I. körlevél, továbbá az 501/1930-as szám alatt iktatott püspöki rendelkezésben is olvashatunk a társulatról bővebben, megemlítve az igazgató személyét, aki Buday János volt, vele együtt az egyházmegyei tanácsot Macalik Győző, Faragó Ferenc titkár és Vezér László pénztáros alkották. Ugyanitt olvashatunk az „Erdély egyházmegyei Papok Népmiszió Társulatáról”, melynek választott igazgatója Oláh Dániel volt.

⁷¹ GyÉL: 283/1930, II. körlevél.

⁷² Ennek a felhatalmazásnak a jelentősége abban állt, hogy az előzetesen bejelentett népmisziók ideje alatt a missziót végző a plébánia területére való megérkezésétől a távozásáig terjedő időszakra vonatkozóan a Szentszéknek és püspöknek fenntartott joghatóságokat gyakorolhatta. Ilyen felhatalmazást, engedélyt foglalt magába a búcsúk kihirdetése, körmenetek tartása, különböző gyónás feloldozások, de a hitehagyók egyházba való visszafogadása, illetve a tiltott könyvek birtoklása, olvasása alóli felmentésre vonatkozó engedély is.

lást folytathatjuk a missziós egyesületek ajánlásával, felkarolásával,⁷³ továbbá több missziós emléklap jóváhagyásával foglalkozó rendeletekkel, amelyek ebben az időszakban láttak napvilágot.⁷⁴ A tárgyalt évek második feléről is azt mondhatjuk, hogy a népmissziók iránti érdeklődés továbbra is töretlen. A források között ebből az időszakból is eredményes beszámolók olvashatóak, annak ellenére, hogy a lakosság szociális helyzete, a politikai körülmények nem adnak okot hasonló jellegű eredményes és bizakodó jelen-, illetve jövőképre. Például „az 1939. év a katonai mozgósítás és változókatonai behívás miatt nem kedvezett a missziók rendezésének és tartásának.”⁷⁵ Részben ennek tudható be, hogy az esztendő folyamán kevés plébánián rendezték meg a népmissziókat, s „e kevesekről is alig kaptam jelentést, így az év végi beszámolómn nagyon gyarló képet tár elő”, írja a Papi Missziós Egyesület elnöke, Oláh Dániel. Az elnök mindösszesen kilenc népmissziós alkalmat sorol fel az egyházmegyei hatóságnak, amelyből nyolcat ferences, egyet pedig egyházmegyes pap tartott. Azonban ez az összesítés meglehetősen hiányos, mert az általunk feltárt rendi források alapján húsz ferencesek által megtartott népmissziós alkalomról tudunk, egyházmegyes részről pedig további kettőt azonosítottunk még be.⁷⁶

A következő évek sem múlnak el népmissziók megtartása nélkül, hiszen az 1940 és 1944 közötti időszakban bár mennyiségre nézve elhanyagolhatóan kevés az a 14 alkalom, amire sor került, de tekintetbe véve a háborús körülményeket, az azzal járó hátországi nehézségeket, ez teljesen érthető.⁷⁷ Az egyik 1943-as személyes hangvételű beszámoló csak megerősíti azt a tényt, miszerint „a mai világhelyzet

⁷³ 596 1936.

⁷⁴ Erre példaként hozzuk az alábbiakat: Nagykárolyban 1936. március 22. és 28. között Réthy Apollinár és Gábor Anasztáz ferencesek tartottak népmissziós alkalmat. A kinyomtatott missziós emléklap egyik oldalán a missziós napok alatt tett elhatározások kerültek felsorolásra: „Nem lesz nap ima (Úrangyala) nélkül. Nem lesz péntek böjt nélkül. A katolikus egyesületi életbe részt veszek. Csak katolikus iskolába járatom gyermekeimet s őket ilyen szellemben nevelem.” stb. A másik oldalon imakönyvek és egyházi szervezetek, társulatok lettek felsorolva.

⁷⁵ Továbbá a GyÉL: 39/1939-es számú iratot is példaként idézhetjük, melyben a lelkész arról számol be, hogy „a csicsókeresztúri hívek részére március 24. és április 1. között tervezett népmissziót a katonai behívások, valamint az emiatt keletkezett nyugtalan helyzet miatt a kerületi főesperes úr tanácsára nem tartottuk meg, sajnos. Fodor Gergely lelkész.”

⁷⁶ GyÉL: 61/1939.

⁷⁷ Ezekre vonatkozóan forrásul az 1941 és 1946 közötti időszakban beküldött VIII. számú egyházmegyei Relatiók szolgálnak az érintett időszakra vonatkozó népmissziós adatokkal.

a missziókat erősen akadályozza. Buzgó lelkipásztorok kértek missziót s rendre mind elálltak tőle. A legnagyobb román nyomás idején is nagyobb volt a misszió lendülete, mint ma a legsikerültebbeké.”⁷⁸ A kihívásokkal teli időszakban öröme és további reményre adtak okot Lukács Mansvét missziós kötetei, a „Kövess engem I–II.” című kiadványai⁷⁹, amelyben az elmúlt évek tapasztalatai alapján megfogalmazódó tanácsai, meglátásai, valamint válogatott népmissziós beszédei kapnak helyet. Ebből az időszakból maradt fenn egy, az Unio Cleri pro Missionibus működéséről szóló beszámolójához csatolt levél, annak néhai elnökétől, Péter Antaltól. A levél tartalmából megtudjuk, hogy „a nagy világgés épen a missziós területeket sújtja, azonban már most fel kell készülnünk a háború utáni intenzívebb missziós munkára”, s ennek érdekében korosztályokra tagolva osztja meg javaslatait. Továbbá, azt is tanácsolja, hogy külön figyelmet kell szentelni a missziók ismertetésére a hívek körében, mégpedig úgy, hogy „az évkönyvben foglalt adatokat tárjuk a hívek elé, lássák ők is, hogy mások milyen szépen dolgoznak, így aztán ők is kedvet kapnak a munkára. Viszont nekünk is öröm lesz, ha a jövő évi kimutatásban nem kell szégyenkezünk.”⁸⁰ A nevezett egyesület munkáját jól tükrözik az 1940-es évekből fennmaradt azon szórólapok, beszámolók, amelyeket ők szerkesztettek a népmissziós munka minél hatékonyabb elősegítése érdekében. A beszámoló ív megszólítottja a Papi Missziós Egyesület elnöke, igazgatója, majd azt követően az adott plébánia lelkésze a következőkről számolt be az előre megszerkesztett dokumentum kitöltésével. E beszámolóból választ lehet kapni a plébánián elvégzett munkával kapcsolatos kérdésekre, nevezetesen: hány szentbeszéd, hitoktatás, előadás volt tartva a népmissziókról, mennyi adomány, gyűjtés, perselyezés gyűlt be e célra, valamint e missziós tevékenység hatására fellendült-e a hitélet, a gyermekek buzgósága, az érdeklődés a hívek körében a népmissziók iránt, ébredtek-e papi hivatások?⁸¹ Érdekességgént jegyezzük meg, hogy a kitöltött kérdőívek nem hivatali nyelvezettel, annak megfelelni akaró válaszokat tartalmaznak, hanem valós egyházközségi életképet tárnak elénk: „a nagy szegénység miatt gyűjtést rendezni nem lehet”, „a híveket csak a faluban tartott missziók érdeklik”, „a sok irodai munka miatt még nem volt idő a jövő iskolai év missziós tervére gondolni.”⁸² A szóban forgó beszámolókból mindezidáig csak néhány darabra leltünk, azonban az a tény, hogy az egyesület ezek szerkesztése, kiküldése által is a népmissziós munkát törekedett segíteni, igen

⁷⁸ GyÉL: 1/1943.

⁷⁹ Kolozsvár Szent Bonaventura Nyomda, 1940, 1941.

⁸⁰ GyÉL: Sz. n./1942 Püspöki iratok.

⁸¹ GyÉL: Sz. n./1942 Püspöki iratok.

⁸² GyÉL: Sz. n./1942 Püspöki iratok.

nagy értékkel bír, nemcsak forrásként, hanem az egyesület elköteleződését, hozzáállását tekintve is. A fentiek kapcsán arra törekedtünk, hogy bemutassunk néhány meghatározó forrást az erdélyi népmissziók 1920 és 1945 közötti időszakáról, annak sikereit, kihívásait, a főpásztori és különböző egyesületek, népmissziós papok hozzáállását és elköteleződését a „lélekmentő” napok ügye mellett. Bár az említett periódusban két „területcserére” is sor került az 1920-as, illetve az 1940-es politikai döntések értelmében, s közben a nagy világválság, a második világháború borzalmai, a hátszország elszegényedése, a különböző régiókat sújtó szárazság a mindennapos megélhetést, túlélést veszélyeztette,⁸³ de mégis volt kitartás és elköteleződés a népmisszió rendezése mellett, még ha időszakonként változó intenzitással is.

A népmissziók következő szakasza már egy olyan politikai rendszerbe esik bele, amely nem csak nacionalista módon szervezi az ország területén élők mindennapjait, hanem a személy, az egyház, a közélet teljes ellenőrzését igyekszik egyre inkább kisajátítani az agresszív államapparátusi berendezkedéssel.

A második világháborút követő időszak: a harmadik szakasz

Márton Áron püspök 1945. október 15-én értekezletet hívott össze az egyházmegyében újraszerveződő népmissziók ügyében. Ennek jegyzőkönyvét megküldték Lukács Mansvét ferences népmissziósoknak is (ő betegség miatt maradt távol az üléstől), aki ezt örömmel vette, és válaszolt azokra a pontokra, amelyek szerinte további módosításra szorultak.⁸⁴ A leírt javaslatokra viszontválasz is érkezett az egyházmegyei hatóság részéről, amelyben hajlandóság mutatkozott javaslati beépítésére.⁸⁵ A következő hónapban Lajos Balázs, az akkori Egyházmegyei Missziós Papság Egyesületének elnöke tett közzé egy 30 oldalas kiadványt „Az egyházmegyei népmissziók általános terve. Plébánosoknak az egyházmegyei népmissziókról”⁸⁶ címmel, összefoglalva az értekezlet legfontosabb elképzeléseit, útmutatásait úgy a plébánosoknak, mint a népmissziósoknak. A bevezető gondolatok között arról olvashatunk, hogy „a népmissziók tartása egyházi törvény, melynek szorgalmazása püspöki, végrehajtása

⁸³ Az említett időszak gazdasági, társadalmi életéről bővebben lásd Kinda István: *Kontrasztok. Gazdálkodási minták két székelyföldi régióban.* Kolozsvár. 2017.

⁸⁴ Az egyik pont, ami ellen Lukács Mansvétnak kifogása van, az 1946-os nagyböjti év tavaszának hét kerületre való missziós beosztása. Felteszi a kérdést: „Honnan veszünk annyi misszionáriust? A plébánosok nehezen mozdíthatók el helyükről 4–5 hétre.” Lásd Sz. n. Lukács Mansvét levele, 1945. november 5. Püspöki iratok, 1945. 23. csz.

⁸⁵ GyÉL: 2646/1945.

⁸⁶ Gyulafehérvár. Sabin Solomon nyomda. 1945.

plébánosi kötelesség”, ezért „szívesen kell tehát vállalnunk ezt a kötelességet, mint akik a lelkek üdvéért, a katolikus hit épségéért érezzük a felelősséget.”⁸⁷ A kiadvány a missziónapokra vonatkozóan nagyon praktikus szerkezeti és tartalmi javaslatokat tartalmaz. A nagy körültekintéssel, tapasztalatokra alapozott összeállítással bíró meglátások még arra is figyelnek, hogy szombati, netán keddi, szerdai, csütörtöki, pénteki kezdéssel induló népmisszióra milyen beszédtemákkal, azokhoz milyen szentírási részekkel érdemes készülni.⁸⁸ A plébánosoknak szóló rész hét pontot foglal magában praktikus tanácsokat adva, hogy hogyan kell előkészíteni az egyházközséget a népmisszióra, közben milyen feladatai vannak, s kiterjed az azt követő időszakra is, hogy e kivételes alkalom gyümölcsei továbbra is megmaradjanak a közösség életében.⁸⁹ A misszionáriusokra nézve tíz pontban került összefoglalásra mindaz, ami az ő személyüket érintette a „lélekmentő” napok minél nagyobb eredményessége érdekében.⁹⁰ A nagy újrakezdést követően a missziósok beszámolóí között olyan személyes megjegyzéseket olvashatunk a kötelező gyónási, áldozási számok közlése mellett, minthogy „megható a vallási és anyanyelvi szórvány hívek ragaszkodása szent hitünkhöz”⁹¹ vagy hogy „az ozsdolai misszió (1945. december 2–9) sikerét nagyban gátolta a két utolsó nap dühöngő szörnyű hóvihár és a háború által sokat szenvedett lakosság ruhátlansága. Kb. 80 élet lett a tűz áldozata, a falu egy része leégett.”⁹²

Ugyanakkor fennmaradt egy értékes beszámoló „Összefoglaló jelentés a gyulafehérvári egyházmegye háború utáni népmisszióiról” címmel, amely tartalma szerint: „nem egészen másfél év alatt lezajlott a méreteiben eddig nálunk páratlan vallási akció. Az egyházmegye plébániáin összesen 316 misszió volt. Előbb az egy tömbben lakó katolikus vidékek, majd a vegyes helyeken s végül a szórvány területeken. A munkában részt vett 27 ferences, 6 lazarista, 3 minorita, 3 jezsuita, 1 piarista, 1 idegen egyházmegyei és 74 saját egyházmegyei pap: összesen 115. A beérkezett jelentések számbavételéből az tűnik

⁸⁷ Lajos Balázs: Az egyházmegyei népmissziók általános terve. Gyulafehérvár. 1945. 3.

⁸⁸ „Hétközben kezdeni előnyös, de ennek nagy az ára: a vasárnapi három nagy beszéd és 2 exhortáció (buzdító beszéd) helyett két nagy beszéd, három-négy csoportoktatás és tömérdek gyóntatás, melyre a szomszédpapokat jóelőre meg kell hívni.”

⁸⁹ Erre vonatkozóan lásd Lajos Balázs: Az egyházmegyei népmissziók általános terve. Gyulafehérvár, 1945. 3–4.

⁹⁰ Uo. 5–6.

⁹¹ GyÉL: 142/1947. Beszámoló a topánfalvi és aranyosbányai népmissziós napokról.

⁹² Sz. n/ 1947. április 30, Molnár Lázár csíkszentimrei plébános.

ki, hogy ½ %-nyi az olyan misszió, mely a kívánt mértéket meg nem ütötte. Egyébként a jelentések visszatérő refrénje, hogy a missziós terv kitűzése gondviselészerű volt és a megvalósítás időben történt, soha jobbkor nem jöhetett volna.”⁹³ Ebben a beszámolóban részletesen olvashatunk az 1945-ben újraindított missziós tervről, az előkészületi folyamatokról, a hívek és plébánosok hozzáállásáról, különös tekintettel az ifjúságra, de a házasságrendezések, egyesületi élet és különböző népmissziókat akadályozó jelenségekről is. Tény, hogy ez idáig nem volt még alkalmunk további egyházmegyes forrásokat is megvizsgálni, de a ferences források⁹⁴ bizakodásra adnak okot. Ezt támasztja alá azon nagyszámú népmissziós kereszt felirata is, melyeken az érintett időszakból szerepelnek évszámok.⁹⁵

Összegzés

A 20. századi népmissziós történet bármely szegmensének az ismeretése nem egyszerű feladat abból a szempontból, hogy jelen ismereteink alapján nem született még forráskiadás, tanulmány, kötet ennek a témának szentelve.⁹⁶ A fent ismertetett, az erdélyi népmissziózásra vonatkozó források csak töredéke az eddig feltártaknak, hiszen az egyházmegyes papság története mellett külön fejezetet érdemelnek a ferences missziók is a maguk jellemzőivel, gazdag sajátosságaival. A tárgyalt időszaki beosztások során nem tértünk ki azokra a politi-

⁹³ Sz. n./1947 Összefoglaló jelentés a gyulafehérvári egyházmegye háború utáni népmisszióiról, 4.

⁹⁴ A tartományfőnöki körlevelek rendszerint közlik a népmissziók idejét, helyszínét a lelkigyakorlatos, triduumos alkalmak mellett. A szóban forgó periódus adatai a 400/1944. és az 1449/1946. számú körlevélben találhatóak.

⁹⁵ Sajnos ezen adatok levéltári ellenőrzésére a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban jelenleg még nincs lehetőség.

⁹⁶ Az elmúlt két évben e témában egy doktori tanulmány keretén belül intenzív kutatómunka vette kezdetét, amelynek publikált részeredménye többek között az alábbi néhány tanulmány: Jonica Xénia: A (nép)misszió mint a ferences pasztorációs tevékenység alapvető gyakorlata. Adalékok az erdélyi ferencesek „lélekmentéséről” a két világháború közötti időszakban 95–113. In: Concordia Regionum II. Interdiszciplinaritás a tudományban. Külhoni magyar doktorandusz hallgatók konferencia-előadásai. Pécs, 2019. május 4. Budapest.; Jonica Xénia: A Katolikus Világ (1923–1946) folyóirat és a ferences népmissziókra vonatkozó bejegyzései. 115–140. In: Studia Theologica Transsylvaniensia XXII (2), 2019, Kolozsvár- Budapest.; Jonica Xénia: Van-e valaki, aki Manszvét atyát nem ismeri? - A 20. századi ferences népmisszió és annak kiemelkedő alakjai. 1–6. In: Keresztény Szó XXX. (12), 2020, Kolozsvár.

kai, közéleti jellemzőkre, amelyek igen nagy hangsúllyal alakították az egykori Osztrák–Magyar Monarchia, majd a kiteljesedett nagy Románia, a második bécsi döntés, majd a Román Kommunista Párt irányítása alá eső Erdély mindennapjait. Néhány forrás kapcsán utalást tettünk azokra a népmissziókat befolyásoló tényezőkre, amelyek rendszerint gátolták eredményes megtartásukat. Ezen kihívások ellenére a háborús időszakot követő években a plébániák „lélekmentő” napok iránti érzékenysége, óhaja rendszerint növekvő tendenciát mutatott.

Hangsúlyozzuk, hogy az eddigi forrásgyűjtés a második világháború végéig mondható teljesnek, az azt követő évekre egyelőre csak töredékek állnak a rendelkezésünkre a már szóba hozott népmissziós keresztek mellett, amelyek minimális esetben, de tartalmaznak 1948 és 1990 közötti időszakra vonatkozó év-feliratokat is. Azonban leszögezendő, hogy a plébánosi megjegyzések ezekhez fűződően hozzáteszik, hogy a kommunista rendszer idejére vonatkozó feliratok nem a klasszikus értelemben vett „lélekmentő” napokat jelölik, hanem egy-egy kisebb lelkigyakorlatot, triduumot magában foglaló alkalmat. Így, habár Erdély-szerre a missziós keresztek nagy számban bővültek 1990-es, majd 2009-es felirattal a politikai felszabadulás, valamint a millenniumi egyházmegye alapítás és fennállás ünnepe kapcsán, de ezek messze nem azonosíthatóak a 20. század első felében tartott nagyhatású „lélekmentő” népmissziók dicső hagyományával és eredményével.

Forgon Pál: Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak. Egy kárpátaljai magyar református lelkész a Gulágon

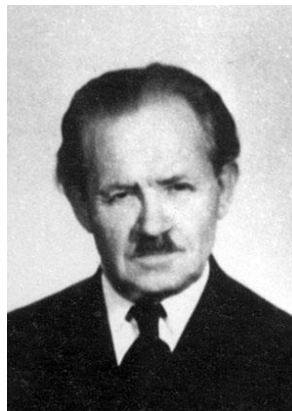
Becske Pál Zsolt

„Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak, hol édes balzsama van minden fájó kinnak, hol megszűnnek az elvakult, hiú, gőgös vágyak, és a büszke kőszívek is finom viaszlágyak. Ott voltam, ahol ó, de sok a könny és semmi az ember, semmi az ember.”

Forgon Pál visszaemlékezése, lágeri dalok

Tanulmányom tárgyát Forgon Pál kárpátaljai református lelkész, püspök visszaemlékezése képezi, amely 1992-ben jelent meg Budapesten a Kálvin János Kiadó gondozásában. A könyv előszavát Gulácsy Lajos (1925–2016), a Kárpátaljai Református Egyházkerület főjegyzője, későbbi püspöke (1994–1998) írta, aki Forgon Pál egykori rab- és munkatársaként a következőképpen jellemezte a kötetet, illetve annak szerzőjét: *„Személyes átélése a megpróbáltatásoknak, az erőszaknak, az igazságtalanságoknak. Bizonyosága ez a könyv a hamis és gonosz ideológia embertelen gyakorlatának. Annak, hogy megtévesztett, becsapott emberek hogyan lesznek a gonoszság eszközeivé. Tanúskodik ez a könyv az ember elaljasodásáról, de arról is, hogy mennyi mindent kibír egy ember, ha a nehéz időkben meg tudja tartani Istennel való kapcsolatát, a benne való reménységet. Így hordozta el a megaláztatást, kigúnyolást, éheztetést, sanyarú, embertelen munkát a nagy hidegben és nagy forróságban e könyv írója. Családjától és gyülekezeteitől távol, a rideg északon élte meg e nehéz időt, de Isten közelében.”*

Forgon Pál 1913. január 7-én született Szernyén (ukránul Серне, ma Ukrajna), Bereg megyében Id. Forgon Pál és Kiss Ilona gyermekeként. Édesapja felvidéki, Gömör vármegyei nemesi családból származott, 1897 és 1914 között Szernyén, majd Beregrákoson (Ракошино, ma Ukrajna), később Beregdédán (Дийда, ma Ukrajna) tanítószkodott. A kis Forgon Pál népes családban nevelkedett. Hét testvére közül Zoltán műbútorasztalos, Gusztáv pedig borbélymester lett, míg Elemér a tanári pályát választotta hivatásának. A Forgon család 1914-ben Szernyéről Beregrákosra,¹

¹ A Józán által közölt életrajzi adatok szerint a család az 1920-as években költözött Rákosra. Ld.: *Józán Lajos: A 100 éve született dr.*

később pedig Beregdédába költözött. A kis Forgon már ötévesen megtanult írni-olvasni. Az elemi iskolát Beregrákoson végezte el. Míg középfokú tanulmányait 1923-ban kezdte meg a Beregszászi Állami Reálgimnáziumban, ahol 1931 júniusában érettségizett. A gimnáziumi évek során „[...] a szülők reggelenként két tejeskannát tettek fel az ifjú gimnazista kerékpárjára, akinek korán fel kellett kelnie, hogy a tejet is el tudja adni, és az első óráról se késsen el. Szükség volt a tejárusításból befolyt összegre, melyből legalább részben fedezni tudták a tanítatás költségeit.” Az érettségi bizonyítvány megszerzését követően az ifjú Forgon teológiai tanulmányait Losoncon (szlovákul Lučenec, ma Szlovákia) végezte, ahol 1935-ben kápláni,² 1937-ben pedig lelkési oklevelet szerzett. Itt három évig kántorkodott, míg két évig a teológia énekkarának vezetője volt. Később seniorként³ is működött.⁴

Forgon az 1935 és 1943 közötti időszakban Kassán (Košice, ma Szlovákia), Beregszászban, valamint Tiszakeresztúron (Берегове, Перехрестя, ma Ukrajna) teljesített segéd- és lelkipásztori szolgálatot.⁵ A Vérke-parti városban – Beregszászban – töltött segédlelkési évek alatt tevékeny ifjúsági munkát végzett. 1937-ben több színdarabot írt a helyi Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) színjátszó csoportjának. 1940-ben feleségül vette Isaák Imre akkori máramaros-ugocsei esperes⁶ lányát, a nála csaknem tíz évvel fiatalabb Isaák Sárát.

Forgon Pál református püspök emlékére. In: Kárpátalja. 629. szám. 2013. február 1. (továbbiakban: *Józan*, 2013.) Online: <https://karpataljalap.net/2013/02/01/100-eve-szulett-dr-forgon-pal-reformatus-puspok-emleke-re> – 2020. november.

² Káplán – általában a segédlelkész szokásos elnevezése, a magyar prot. egyházakban a múltban a rendszeresített másodpapi állásokban működőknek is gyakran előforduló címzése. Ld.: *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, 1977. (továbbiakban: *Zoványi*, 1977.) 292. p.

³ Senior – a diákönkormányzat vezetője, a ref. kollégiumokban az ifjúságból kikerült s meghatározott időnként változó kollégiumi tisztviselő címe, akinek régebben igen fontos hatásköre volt. Ld.: *Rácz István*: Debreceni deákok. Forrásgyűjtemény. Debrecen, 1997. 371. p; *Zoványi*, 1977. 539. p.

⁴ *Fodor*, 2017. 587. p; *Fodor Gusztáv*: Református múltunk kezesség I. Adattár kárpátaljai református gyülekezettörténeti kutatásokhoz 1523–2016. Tiszaszentimre, 2016. (továbbiakban: *Fodor*, 2016.) 217., 230., 519. p; *Czébely Lajos*: Visk története. Ungvár, 2002. (továbbiakban: *Czébely*, 2002.) 211. p; *Józan*, 2013. Online.

⁵ Fodor adatai szerint *Forgon* a fentebb említett gyülekezeteken kívül Ungváron (ukránul Ужгород), Técsőn (Тячів), valamint Tiszaújlakon (Вилок, ma Ukrajna) is szolgált. Ld.: *Fodor*, 2016. 520. p.

⁶ Isaák Imre técsői ref. lelkész 1933 és 1943 között töltötte be a Máramaros-

Házasságukból – jelen ismereteink szerint legalább – két gyermek született, Pali és Sára. Néhány évvel később – 1943-ban – a család a viski református gyülekezet meghívása nyomán Viskre (Вишково, ma Ukrajna) költözött, ahol Forgon Pál 1951 decemberéig szolgált lelkészként. Forgon – a beregszászi és tiszakeresztúri gyülekezetekben végzett munkához⁷ hasonlóan – a hajdani máramarosi koronavárosban is aktív belmissziói, közéleti tevékenységet fejtett ki. 1943/44-ben megválasztották a viski református Keresztyén Ifjúsági Egyesület vezetőjévé,⁸ valamint a helyi Gazdakör és a Református Egyházi Énekkar elnökévé. A KIE összejövetelén többek között bibliai magyarázatokat, különböző – magyar történelmi tárgyú, vagy épp aktuáltársadalmi problémákkal, kérdésekkel (pl. alkoholfogyasztás, tánc), az ifjúsági munkával kapcsolatos – előadásokat, beszédeket és felolvasásokat tartott a keresztyén egyesületben tömörülő helyi református ifjúság számára. Forgon viski lelkészként a különböző helyi szintű kulturális és ünnepi rendezvények egyik központi szereplője volt az 1940-es években. Így pl. 1943. július 11-én a viski első világháborús hősi emlékmű (Turul) leleplezési és az országzászló szentelési ünnepségen, míg 1944. január 1-én, az egyik kultúrelőadáson – az ifjúság megújulásáról – tartott beszédet.⁹

Ugocsai Református Egyházmegye esperesi hivatalát. Ld.: *Zoványi*, 1977. 388. p.

⁷ A tiszakeresztúri református asszonykörben, a ref. leánykörben, valamint a KIE-ben folytatott belmissziói munkáról ld. *TtREL* I.8. c.7. *Forgon Pál: a Tiszakeresztúri Református Egyház története*, 1942. Közli *Fodor*, 2017. 594–596. p.

⁸ A viski ref. egyházközség irattárában elhelyezett ún. alapító vagy pártoló egyesületi tagságra való jelentkezési íveken *Forgon Pál* az ifjúsági egyesület díszelnökeként szerepel. A ref. lelkészt az egyesület 1943. december 17-én tartott összejövetelén választották meg, nevezték ki az említett tisztségbe. Ld.: *A Viski Református Egyházközség Irattára* (továbbiakban: VREI): Név nélkül (továbbiakban: Jelentkezési ív) Szondi, Temető és Gyár utca, kelt. 1944. január 25; Uo.: Jelentkezési ív. Kisszer, Horthy utca, kelt. 1944. január 25; Uo.: Jelentkezési ív. Part utca, Piac, kelt. 1944. január 25; Uo.: Jelentkezési ív. Velence utca, kelt. 1944. január 25; Uo.: Jelentkezési ív. Nagy utca és az Oroszveg, kelt. 1944. január 25; Uo.: Jelentkezési ív. Magyar utca, kelt. 1944. január 25; VREI: *A viski ref. K. I. E. Jegyzőkönyve* 1943. okt. 17-től (továbbiakban: *K. I. E. Jegyzőkönyv.*), kelt. 1943. december 17.

⁹ *Fodor*, 2017. 587–588. p; *Czébely*, 2002. 208., 211–212., 219., 226., 228–229. p; *JÓZAN*, 2013. Online; *A Forgon család magángyűjteménye*, Nyíregyháza. Forgon Pál Omszkból írt levele Sára lányának, 1955.11.08, *A Forgon család magángyűjteménye*, Nyíregyháza. Forgon Pál Omszkból írt levele Pali fiának, 1955.11.08. A levelet közli *Fodor*, 2017. 597–598., 601–603. p;

A szovjet államvédelem emberei 1951. december 13-án tartóztatták le Forgont a viski lelkészlakon. Az alapos házkutatást követően – ahogy ő írja – innen „*A községházára kísérték. Onnan egy teherautón két bezpekás¹⁰ és egy fegyveres katona kíséretével a huszti KGB-re, onnan pedig az éjjeli vonattal és az elmaradhatatlan „díszkísérettel” Ungvárra vittek [...] a KGB¹¹ rezidenciájára.*” Forgont még el sem ítélték, amikor feleségének a két kisgyermekkel télvíz idején ki kellett költöznie a helyi parókiáról. Egy idősebb női egyháztag adta kölcsön a szorult helyzetben lévő családnak az egyik szobát és a középső konyhát. A koncepció per során a népbíróság 1952-ben az USZSZK¹² BTK. 2. r. 54. §. 4. tc. és 10. tc. alapján 25 év javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre, valamint 5 év vándorlásra¹³ ítélte a református lelkészt. Forgon az ellene felhozott vádpontok és az ítélet kapcsán a következőket írja: „*A 4-es paragrafus azokra vonatkozott, akik a megszálló magyar kormányt kiszolgálták. A másik pedig a szovjet hatalom elleni propagandáért büntetett, oly módon, hogy ha csak egy embernek mondtál valamit, akkor 10 évet adtak, ha többnek, akkor 25 év járt. Így kerültem abba a sajnálatos helyzetbe, hogy Sztálin¹⁴ halála után a 4. törvénycikkre amnesztia jött, engem pedig a másik alapján is elítéltek.*” Az ungvári börtönben 1952. május 15-ig raboskodott, innen átszállították Lembergbe (Львів, ma Ukrajna), az ottani elosztó központba, börtönbe.

VREI: K. I. E. Jegyzőkönyv, kelt. 1943. november 5; Uo.: kelt, 1943. november 5; Uo.: kelt, 1943. november 12; Uo.: kelt, 1943. november 18; Uo.: kelt, 1943. november 26; Uo.: kelt, 1943. november 30; Uo.: kelt, 1943. december 3; Uo.: kelt, 1943. december 3; Uo.: kelt, 1943. december 7; Uo.: kelt, 1943. december 10; Uo.: kelt, 1943. december 14; Uo.: kelt, 1943. december 17; Uo.: kelt, 1944. január 11; Uo.: kelt, 1944. január 19.

¹⁰ Bezpekás – orosz ávós, az államvédelmi hivatal munkatársa. Ld.: *Forgon*, 1992. 9. p.; *Csernicskó István* (szerk.): *Megtart a szó. Hasznosítható ismeretek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról.* Budapest–Beregszász, 2010. 83. p.

¹¹ KGB/КГБ – Államvédelmi Bizottság, Komitet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi. Titkosszolgálati és állambiztonsági feladatokat látott el bel- és külföldön egyaránt. Ld.: DUPKA, 2014. 226. p.

¹² USZSZK/YCCP – Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság, Ukrajinszka Szovetszkaja Szocialiszticeszkaja Reszpublika. Ld.: Uo. 232. p.

¹³ Porohám, vándorlás – azt jelentette, hogy az elítélt a 25 évnyi lágerbüntetés letelte után még 5 évig nem térhetett haza, azaz vándorolni kényszerült. Ld.: *Forgon*, 1992. 13. p.

¹⁴ Sztálin Joszif Viszarionovics (1878–1953), a Szovjetunió legfőbb tábornagya, a Szovjet Népbiztosok Tanácsának 4. elnöke, a Szovjetunió Minisztertanácsának 1. elnöke, az Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottságának főtitkára, majd titkára. Ld.: *Dupka*, 2014. 213. p.

Egy héttel később – sorstársaival együtt – marhavagonokban szállították át Omszkba (Омск, ma Oroszország). Forgon 1954 májusában egy írásos kérvényt nyújtott be, melyben az ügy felülvizsgálatát, illetve büntetésének enyhítését kérte. Keresetét azonban elutasították. A lágerbüntetésből „végül” négy és fél évet töltött le, 1956. május 22-én szabadult, majd hazatért szülőföldjére.¹⁵

Szabadulását követően tovább folytatta a lelképásztori szolgálót. Korábbi lelkészi állomáshelyére – Viskre – azonban már nem térhetett vissza. Ezzel kapcsolatban a feleségének 1955-ben hazaküldött levelében a következőket írta: „*Arra gondolok, hogy Visket nem kapom vissza. Határzónába nemigen mehet elítélt pap. De ez az én leendő örömeim egy cseppet sem befolyásolja. Az Urat szolgálni mindegy bárhol.*”¹⁶ Forgon 1956 és 1994 között – legalább – kilenc kárpátaljai református gyülekezetben lelképásztorkodott.¹⁷ 1972-ben a beregi egyházmegye esperesévé választották. Az egyházmegyei tisztséget mintegy 6 éven át – 1978-ig – töltötte be. Időközben Gencsy Béla püspök¹⁸ mellett helyettes lett. Míg 1978-ban a Kárpánton-túli/Kárpátaljai Református Egyház püspökévé választották. Majd 1979-ben a Budapesti Református Teológiai Akadémia díszdoktorává avatták. Forgon Pál püspöki szolgálatait 1994. május 31-ig végezte. Szolgálati ideje alatt megindult és fellendült a kárpátaljai református lelkészképzés, valamint 1991-től megkezdődött a református hitokta-

¹⁵ Fodor, 2017. 588–589. p; Czébely, 2002. 211. p; Forgon, 1992. 11–13., 17. p.

¹⁶ Ennek kapcsán Czébely Lajos írja, hogy „[...] a közösség egyik része őt, a régi lelkészét kívánta vissza, amit a másik csoport sem ellenzett volna, de a Forgon távollétében szolgáló Csomár Géza tiszteletet sem rakhatták ki feleségével és hat gyermekével az utcára.” Ld.: Czébely, 2002. 263. p.

¹⁷ Ezek a következők: Tiszaújlak (ukránul Вилोक), Beregardó (Чепивка), Sárosoroszi (Опосієве), Mezőgecse (Геча), Csetfalva (Четфалва), Beregszász, Makkosjánosi (Яноші), Kígyós (Кідьош), Asztély (Астеї, ma Ukrajna). Ld.: Fodor, 2017. 589. p; Fodor Gusztáv egy másik munkájában Forgon Pál neve további gyülekezetek – Bene (ukránul Бене), Beregdéda, Bilke (Белки), Macsola (Мочола) és Nagymuzsaly (Мужієве, ma Ukrajna) – lelkésznévsoraiban is szerepel. Ld.: Fodor, 2016. 203., 217., 286., 407., 495. p.

¹⁸ Gencsy Béla (Botfalva, 1898. december 21. – 1982.), szürtei lelkész 1948/50 és 1978 között főesperesként a Kárpátaljai/Kárpánton-túli Református Egyház vezetője volt. Ld.: Molnár Sándor Károly: Magyar református püspökök adattára a 20. században. In: Egyháztörténeti Szemle. XX. évf. 1. szám, 2019. (továbbiakban: Molnár, 2019.) 163. p; Kárpátaljai Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: KREKL), 10. c., 1949. december 23. Gencsy Béla 1949. december 23-án kelt első főesperesi körlevele, 1-2. Közli Fodor, 2017. 22. p.

tók képzése is. Nyugdíjba vonulását követően Magyarországra költözött. 2004. május 31-én hunyt el Nyíregyházán 91 éves korában.¹⁹ Gulácsy Lajos nyugalmazott püspök Forgornól írt nekrológiának méltatása szerint: „Nagy utat járt be. Nem panaszkodó, inkább hálaadó és megelégedett ember volt [...] A nemes harcot megharcolta, futását elvégezte.”²⁰

Forgon Pál *Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak* című visszaemlékezése nyomán megismerhetjük egy kárpátaljai református lelkész meghurcoltatásának előzményeit, letartóztatásának eseménytörténetét és fogságának körülményeit. Forgon egyes szám első személyben írja le a történeteket, emellett az egyes szám harmadik személyű, valamint a többes szám első és harmadik személyű elbeszélést is használja a visszaemlékezésben. Forgon elsősorban saját – részben pedig mások – impresszióin keresztül mutatja be az ungvári börtön borzalmas realitását, a kihallgatások módszereit, a hamis tanúvallomások és a koholt vádak széleskörű tárházát. A visszaemlékezésben részletesen leírja a nyomozás és a bírósági tárgyalás menetét, bemutatja annak résztvevőit, továbbá ismerteti a börtön- és lágerélet viszontagságait.²¹ Forgon visszaemlékezése helytörténeti adatokat is tartalmaz Visk szovjet megszállásának időszakára vonatkozóan. A református lelkész – rendszerint az események központi vagy mellékszereplőjeként – egyrészt személyes tapasztalatai, másrészt közvetett és közvetlen hallomásai révén mutatja be a viski Tiszahíd részleges felrobbantását és annak előzményeit, a szovjet katonák bevonulását, a 18 és 50 év közötti református és római katolikus férfilakosság elhurcolásának eseménytörténetét, a szovjet megszállók kiszolgálóinak hatalmaskodásait, továbbá a helyi lakosságot ért atrocitásokat és a kilátásba helyezett retorziókat.²²

A visszaemlékezésben leírt események, történések ismeretében még inkább felmerül a kérdés: Forgon miért írja le, miért tárja az olvasó elé az őt ért szörnyűségeket, negatív impressziókat? A szerző kötete ajánlásában a következő választ fogalmazza meg kérdésünkre: „Isten-től mutatott céloom, hogy az 1628 nappal és éjszaka után hazatérve onnan, ahol a legszebb virágok nyílnak, elősegítsem, hogy nyíljanak idehaza is szabadító Istenünk dicsőségére, egyházunk és népünk javára a hála szép gyümölcseit megteremtve, mert sok a seb, sok a könny, sok a fájó szív.”²³ Forgon Pál a visszaemlékezésben saját tapasztalatai,

¹⁹ Fodor, 2017. 589–591. p; Czébel, 2002. 211., 263. p; Józán, 2013. Online; Molnár, 2019. 163. p.

²⁰ Eltétetett néki az igazság koronája. Búcsú Forgon Pál kárpátaljai püspöktől. In: Reformátusok Lapja. 2004. június. 20. 4. p. Közli Fodor, 2017. 597.

²¹ Forgon, 1992. 9–18., 25–27., 30–36. p.

²² Forgon, 1992. 19–25. p.

²³ Forgon, 1992. 5. p.

közvetlen megpróbáltatásain keresztül mutatja be a hit valóságos, megtartó, vigasztaló erejét. A kötetet nagy valószínűséggel útmutatásnak szánta saját kora és az utókor felnövekvő nemzedékei számára.

A visszaemlékezés részletesen mutatja be a Forgon Pál ellen felhozott vádakát, koholmányokat és a református lelkész reakcióit, leírja letartóztatásának menetét, annak közvetlen előzményeit és az ungvári börtönbe történő szállításának körülményeit. Forgon mondhatni mintegy jóslatszerűen megjövendöli az eseményeket, amelyek szinte teljes egészében beteljesülnek. Ezekkel kapcsolatban a következőket írja: „*Alig hatvan métert mentünk az utcán, amikor a kisfiam utánunk kiáltott: „Édesapám, tessék hazajönni!” Három év múlva hazajövök – kiáltottam vissza.*”²⁴ Majd így folytatja: „*Simonyák²⁵ elmondta, hogy ezen az ágyon aludt ezelőtt Szutor Jenő beregszászi lelkész,²⁶ akinek én 1937–1939-ben káplánja voltam. Őt egy évvel előttem vitték el. Mikor*

²⁴ Forgon, 1992. 9–12. p; Ahogy azt már fentebb említettük, Forgon Pál három év helyett négy és fél év múlva tért vissza a családjához.

²⁵ Simonyák Miklós hucul tanító. Forgon egyik cellatársa volt az ungvári börtönben. Ld.: Forgon, 1992. 12. p.

²⁶ Szutor Jenő (1898. március 18. – 1951. augusztus 29.) a Szatmár vármegyei Kölcсэн született Szutor Endre ref. lelkész és Zámory Jolán kilencedik gyermekeként. Szutor 3 éves korában félárva lett, miután édesapja meghalt. Elemi- és középiskolai tanulmányait a kölcsei, beregdédai református elemi iskolákban, illetve a szatmári református gimnáziumban folytatta. Teológiai tanulmányait 1908 és 1912 között a Debreceni Teológiai Akadémián végezte el, ahol lelkészképesítő bizonyítványt szerzett. Ezt követően – 1000 koronás akadémiai ösztöndíjjal – 2 félévet töltött el a Baseli Egyetemen. Hazatérését követően Nagyikindán (1913. augusztus 1.–1914. január 31.), Nagybányán (1914. február 1. – július 31.), Beregszászban (1914. augusztus. 1– 1916. május. 11), Nagylónyán (1916. május 16.–1920. január 31.), majd ismét Beregszászban (1920. február. 01–1950) szolgált segédlelképásztorként, illetve lelkészként. Szutor 1917. október 2-án Nagylónyán feleségül vette Szeniczey Emmát, Szeniczey János jószágigazgató lányát. Házasságukból három gyermekük született: István, Márta és Magdolna. A cseh hatóságok 1923 áprilisában kiutasították Szutor Jenőt, s ahogy ő írja „*[a] karhatalommal áttettek a trianoni határon.*” A nyolc hónapos kényszerű távollét után 1923 decemberében tért vissza Beregszászba. Itt 1950. december 8-án tartóztatták le. Majd 25 év javító-nevelő munkatáborra, továbbá 5 év jogvesztésre és vagyonelkobzásra ítélték. Halálát valószínűsíthetően az ungvári börtönben az egyik kihallgatás során elszenvedett erőteljes bántalmazás okozhatta. A református lelkész 1951. augusztus 29-én hunyt el. Ld.: Fodor, 2017. 565–566. p; Szabadi István (szerk.): Tiszántúli református lelkész-önéletrajzok 1942-1944. A Tiszántúli, Királyhágómelléki és Kárpátaljai Egyházkerületek lelkészeinek emlékezete. I. kötet. Debrecen–Nagyvárad, 2016. 22–23. p; Önéletrajzát szintén közli Fodor, 2017. 568–569. p.

*hallottam a hírt, megjegyeztem: utána én következem. Hát nem úgy lett!? Én voltam a 16-dik lelkész, utánam már csak egyet vittek el.*²⁷

Az ellene kreált koholmányok, vádak ismertetésénél rögtön elének tárul Forgón erős igazságérzete, amikor a következőket írja: „Szerették volna rám bizonyítani, hogy a zsidók ingóságainak elvételében²⁸ és elvitelében részt vettem. Azt kértem, hogy hívjanak be legalább egyet a már hazatértek közül, ne más, hanem zsidó ember mondja meg a szemembe. Hát ilyen nem akadt.” Majd így folytatja egy másik koholmány kapcsán: „A zsidókérdés nem került a bíróságra, de az sem, hogy én a szegény embereket kihasználtam, mert a papi és egyházi földeket felesbe adtam ki nekik. Kértem, hogy hívják a harangozót, Hecel Józsefet, Nagy Gyulát, Horváth Mártont, ők mit szólnak hozzá, kinek volt nagyobb haszna belőle. Elmondtam még, hogy a kaszálót is felesbe adtam az embereknek, a kolhoz pedig tizedibe. Mert nagy különbség, hogy minden második bukó széna a paraszté, vagy csak minden tizedik. Egyet sem hívtak be ellenem.”²⁹ Míg a népbírósi tárgyaláson – ellene – tanúskodó Rasinec György által tett vallomással kapcsolatban a következőket írja: „Ez mondott aztán egy bődületes vádat, hazugságot: „Valakitől hallottam az utcán, hogy Forgón pap azért imádkozott, hogy azok a fasiszta magyarok, akik Viskről elmentek, minél hamarább térjenek vissza.” Gyuri bácsi nem tudta megmondani, kitől hallotta ezeket, a vádat mégis elfogadták. Én arra kértem a szembesítéskor a nyomozót, hogy hívjon be néhány velem imádkozót, s azok mondják a szemembe, hogy kikért s mit imádkoztam. Mert igaz, hogy imádkoztam minden alkalommal százak előtt és százakkal azokért, akiket 1944 novemberében elvittek arra a bizonyos malenykaja robotra.”³⁰

²⁷ Forgón, 1992. 12. p.

²⁸ A viski zsidóság vagyon-/értéktárgyainak elvételével kapcsolatban Czébely Lajos a következőket írja: „Számítalan esetre emlékeznek ma is, hogy az önvédelmi reflex hiányában szenvedő viski zsidókat hogyan szedték össze, sokukat munkavégzésük idején [...] időt sem adva arra, hogy legszükségesebb holmijaikat magukhoz vegyék. Sokan baráti magyar családokra bízták megőrzésre értékeiket, mielőtt a viski zsinagógába zárták volna az elkobzott ingóságokat. [...] Az együttérzők mellett olyanok is akadtak később, akik hozzányúltak a zsidók ingóságaihoz. A jobb érzésű viskieknek később ezért is szégyenkezniük kellett.” Ld.: Czébely, 2002. 229–230. p.

²⁹ Forgón, 1992. 9–10. p.

³⁰ malenykij robot – kicsi munka, három napos munka. Köznyelvi kifejezés a magyar nyelvű irodalomban, a tudományos szakirodalomban meghonosodott terminológia, többnapos, éves munkára utal. A korabeli szovjet dokumentumokban, az orosz levéltári forrásokban ezt a kifejezést nem ismerik, a civil elhurcoltak hivatalosan „internáltként” szerepelnek, akik a GUPVI-táborrendszerében raboskodtak, illetve a munkás zászlóaljukba és

*Hogy mondhatták ezekre, hogy fasiszta magyarok? Gyuri elvtársan kívül nem hívtak be senkit kihallgatásra [...].*³¹

A fentebb szereplő idézetekben tetten érhető Forgon Pál védekező mechanizmusának két fontos, meghatározó eleme. Az első, hogy Forgon teljes mértékben ártatlannak tartja magát az ellene felhozott vádakban és meggyőződése, hogy környezete is annak tartja. Míg a második, a tényekkel alátámasztott logikus érvelés, vagyis a vád megalapozatlanságának bizonyítása. A vádakkal szembeni feddhetetlenség megerősítése – Forgon önigazolása – egy pozitív én-/önarckép formájában is megjelenik a visszaemlékezésben: „Én köztiszteletben álló lelkész voltam Visken. A néppel és a népért éltem már akkor, ökumenikus módon. *Mikor az oroszok bejöttek, én nem hagytam el a helyemet egy percre sem.*”³²

Az ungvári börtönben töltött hónapok eseményeinek leírásából kiderül, hogy kik voltak Forgon Pál cellatársai, megismerjük a nyomozás és a népbírósi tárgyalás menetét, annak résztvevőit, köztük a tanúkat is. A visszaemlékezésben részletesen ismerteti az ellene felhozott vádakot és az ezekkel kapcsolatos reakcióit. Forgon sajátos – álombeli – analógiával élve a tárgyalást egy vályúhoz, a tanúkat – vagy legalábbis azok egy részét – a disznókhoz, az ellene felhozott koholmányokat a moslékhoz, az ítéletet az etetés végéhez, míg önmagát az etető személyhez hasonlítja.³³ Forgon egy-egy tanúról személyre szabva is kifejti a véleményét. Az első besúgót, Bellovics Jenő pravoszlavizált görög katolikus papot³⁴ – sajátos módon – néembernek³⁵ nevezi. Míg a második tanúróla következőket írja: „*Jött*

századokba (ORB, RB) kerültek; GUPVI/ГУПБИ – Glavnaja Upravlenyje pogyelim vojennaplennih i internyiravánnih. Jelentése: Hadifogoly és Internáltügyi Főparancsnokság; ORB – elkülönített munkás zászlóalj, otygelnij rabocsij batalion. Állománya: civil internáltak, jóvátételi munkára mozgósított németek stb; RB – munkászászlóalj, rabocsij batalion. Állománya: civil internáltak, jóvátételi munkára mozgósított németek stb. Ld.: DUPKA, 2014. 226–229. p.

³¹ Forgon, 1992. 14–15. p.

³² Forgon, 1992. 10. p.

³³ Forgon, 1992. 12–17. p.

³⁴ Ifj. Bellovics Jenő 1941 és 1949 között – az egyház erőszakos megszüntetéséig – a viski görögkatolikus gyülekezet lelkésze volt. A görögkatolikus egyházat 1949-ben feloszlatták és az ortodoxba olvastották. Azokat a görögkatolikus lelkészeket, akik nem tagadták meg hitüket bebörtönözték, vagyonukat pedig átadták az ortodox egyháznak. A gyakori letartóztatások megfélemlítették Bellovicsot, így vehették rá a lelkészt az aposztáziára és a pravoszlavizálásra, azaz az ortodox hitre való áttérésre. Ld.: Czébelly, 2002. 211., 261–262. p.

³⁵ Néember – megvetésre méltó nőszemély, régen nő, asszony. A nő névalak-

a másik díszpéldány, Rasinec György, veterán kommunista, kosárfonó analfabéta, aki a nevét leírni is az oroszok bejövetelére tanulta meg.” Forgón Pál igazságérzete a tárgyaláson sem csillapodik, nyíltan szembe száll az egyik vádlójával. Erről a következőképpen ír: *„Bellovics mindig lesütött fejjel beszélt és csak mondta a magáét. Én pedig közbevágtam: „Ezt nem te mondtad, te?” Közben a nyomozó kétszer is megcsóválta a fejét, nemtetszését fejezve ki ezzel.”* Majd így folytatja: *„A kihallgatást követő napon pedig [a nyomozó – a szerző.] felhívott magához és azt kérdezte némi szánalommal tekintve rám: „Igaz volt az, amit tegnap Bellovics mondott?” Én azt válaszoltam, hogy részben igaz. Persze a kérdést nem tisztázták, mentiünk tovább.”*³⁶

Forgón az egyik tanúvallomás, illetve koholmány kapcsán magának a nyomozónak – Szlaszarovnak – is megkísérli logikus érvekkel alátámasztani a vád megalapozatlanságát: *„Én próbáltam magyarázni a nyomozónak: Nem azért sírtak az emberek, mert a fiúknak a bányában kell dolgozni. Ez nem sírást fakaszt, legfeljebb döbbenetet, félelmet, iszonyatot. Sírtak, mert karácsony jött, s arra gondoltak, hogy nem lesz velük a fiuk vagy testvérük. Nálunk a karácsony a család, a szeretet ünnepe, s ha együtt vannak, rossz, ha hiányzik valaki. Figyeljen ide: magának is van édesanyja valahol messze Oroszországban, s ha jön a gyidmoroz³⁷ maga is levelet ír haza, hogy jól van, előléptetésben részesült, dicséretet kapott stb. És édesanyja olvassa, hallja távolban lévő fia hangját és könnyes lesz a szeme...Könnyes! Miért? Mert gyidmorozkor nem lesz itthon rég nem látott fia.”*³⁸

A visszaemlékezésben – egyrészt utalva a júdásokká váló egyes személyekbe vetett bizalomra, mint lehetséges hibára és annak negatív következményeire – Forgón levonja a következtetést: *„Elhallgattunk olyan dolgokat, amelyekről beszélni kellett volna. Beszéltünk, pedig a hallgatás bölcsebb lett volna. Ne szólj szám, nem fáj fejem – bizony igaz a közmondás. De mostmár késő bánat. Volt akkoriban Visken egy zsidó fogorvos, aki azt tanácsolta nekem: Bátyuska,³⁹ csak a szájára vigyázzon és nem lesz semmi baja! Óh! Ha vigyáztam volna! Igaz... De Isten útjai nem a mi útjaink. Legyen meg mindig, mindenben és mindenütt az Ő akarata.”*⁴⁰

változatából és az ember szóból olvadt össze: né-ember → néember (mint jó ember → jámbor). Megvető értelme csak a 19. században alakult ki. 'néember' szócikk. In: Magyar etimológia szótár. Online: Arcanum adatbázisok: arcanum.hu / Arcanum Kézikönyvtár. Lexikonok. – 2020. november.

³⁶ Forgón, 1992. 10., 14–15. p.

³⁷ Gyidmoroz – tél- vagy fagyapó, orosz karácsony.

³⁸ Forgón, 1992. 15–17. p.

³⁹ Bátyuska – idősebb, tiszteletre méltó férfi, főleg pap.

⁴⁰ Forgón, 1992. 28. p.

A visszaemlékezésben Forgon erős igazságérzete mellett előtűnik becsületessége és férfias kiállása is. Ezek a személyiségjegyek árnyaltabban is megjelennek, amikor a szovjet megszállásról és a helyi férfilakosság deportálásáról számol be. Visk szovjet megszállására vonatkozóan a következőket írja: „1944. október 23., hétfő. Előzőleg úgy állapodtunk meg, hogy a községháza előtt reggel nyolc órakor fogjuk fogadni a „dicső felszabadítókat”. A három lelkész mellett Mándrik Pál volt írnok és az új tanácsból Rasinec hivatott erre a nemes feladatra. A megbeszélte időben csak Mándrik és én jelentünk meg.” Míg az 1944-es deportálás kapcsán ezt írja: „Már napokkal előtte rebesgették, hogy a férfiakat lágerezni fogják. [...] November 26-án, ilyen még nem volt, Visken dob szólt vasárnap délután. Kihirdették a következőt: Közhírré tétetik, holnap reggel 8 órakor jelentkezzen 18-tól 50 évesig minden református és római katolikus férfi három napi élelemmel. Munkára mennek, mert meg kell javítani a lerongált hidakat, gyárakat, utakat stb. Általában tudomásul vette a jónép és jelentkeztek becsülettel. Én is megjelentem a megadott időben, de visszaküldtek, hogy a papokra nincs szükség.”⁴¹ Az előbbiek alapján szembesülünk Forgon környezetének árulásával, ami a visszaemlékezésben a népbírói tárgyalás során tett egy-egy tanúvallomás ismertetésénél többször is elénk tárul.⁴² Az árulás biblikus alakja, Júdás közvetlenül is feltűnik Forgon egyik kihallgatásról szóló leírásában: „Ha én „jó” leszek és beszélek, akkor ők is jók lesznek és akkor kevesebb lesz a büntetés stb. [...] Menjenek maguk Viskre! Ez a dolguk. Nem mondok senkire semmit, nem akarok Júdás lenni. Ez volt a válaszom és boldog, diadalmas érzés töltött el.”⁴³

A visszaemlékezésben – nem meglepő módon – leginkább Forgon mély vallásossága érzékelhető, ami egyrészt a kötetben szereplő számos zsoltáridézet, bibliai alak és hasonlat révén mutatkozik meg. Forgon esetenként párhuzamot von egy-egy bibliai történet, alak, egyháztörténeti/történelmi esemény vagy egyházi személy és saját életeseménye, önmaga között: „Egy nyomozó, ügyész, csoportfőnök, a csikiszta, mind együtt vannak egy kihallgatáson, mint Jézus a pusztaban és előjön a Sátán és elhangzik a kísértő, megejtő, csábító HA.” Majd így folytatja: „Az Úr Jézus megkísértése állott lelki szemeim előtt. [...] Eszembe jutott Luther Márton is a wormszi birodalmi gyűlésen: „Itt állok, másképp nem tehetek, Isten úgy segítjen engem!” Míg egy másik – 1953 nyarán a lágerbüntetés letöltése során lezajló – eset kapcsán a következőket írja: „[...] a lent megoldadt kátrány forró gőze felcsapott pontosan az arcomba. [...] Milyen könnyen világtalanná lehettem volna! De az Úrnak még szüksége volt rám. Pál

⁴¹ Forgon, 1992. 20–21. p.

⁴² Forgon, 1992. 14. p.

⁴³ Forgon, 1992. 26. p.

is megmenekült még útja elején Damaszkuszban. *Azokban a napokban Néró fáklýáit*⁴⁴ láttam fényes nappallá tenni a sötét éjszakákat.⁴⁵

Forgon istenfélőségének sajátos megnyilatkozásaként és egyben markáns, férfias kiállásának feltételes, másrészt pedig csupán képletes – vallásosságát tekintve azonban talán mégis rendellenes – megnyilvánulásaként értékelhető az egyik kihallgatásról szóló beszámolójának részlete: *„A cellában aztán elmeséltem az újabb epizódot és akkor tudtam meg, hogy az oroszok miért nem káromolják az Isten nevét. Mérgében a nyomozó három szót kiabált: „Job tvoju maty.” A fiúk máris fogták a hasukat és kacagtak. Káromkodás volt ez a javából orosz módra, az anyámat szidta. Hát ez illetlenség volt, de Isten nevének káromlásáért a bicska nyílt volna a zsebemben. De az anyjáért is így érez a magyar és én is magyar vagyok.”*⁴⁶

Forgon Pál mély vallásossága legfőképp talán mégis az általa megélt történesek utólagos értékelésében fejeződik ki: *„Ha visszagondolok a múltra, a Zsoltárossal mondom: micsoda az ember, hogy gondod van reá? Azokat átélni, elhordozni, fentről való erő kellett hozzá. Kaptunk is.”*⁴⁷ Az események alakulását, illetve azok végkifejletét az isteni gondviselésnek vagy – esetlegesen – a deus ex machina-nak tulajdonítja. A visszaemlékezésben számos efféle megmenekülésről számol be. A lelkészlakon – az 1944-es szovjet megszállást követően – történt egyik esetről a következőket írja: *„Egy alkalommal két fegyveres katona jött hozzám. Megszeppentünk. Az irodából nyílt az ajtó a hálószobába. Azt is kinyitották. Ott állt a feleségem remegve, szülés előtt két héttel. Isteni szerencse, hogy nem lett rosszul. Kiderült, hogy a szomszédba irányították őket, ott lakott ugyanis boros Jörös bácsi és tévedésből hozzám tértek be. Ahogy jöttek, úgy el is mentek. Megint egy kő esett le a szívünkről. Jó az Úr!”* Forgon az előzőhöz hasonló – számára pozitív végkifejletű – esetről számol be az ungvári börtönben lezajló egyik kihallgatása kapcsán: *„Minden áron rá akart venni a nyomozó, hogy valljam be, ellene voltam a kolhozoknak. Én nem voltam ellene csak – ezt mondtam – nem úgy kellett volna csinálni, ahogy tették. Hogyan meri maga bírálni a pártot, amikor az szent és sérthetetlen, bármit mond vagy tesz. Dühöng és felugrik, jön hozzám, én meg hirtelen a gyomromra tettem a két kezem, amelyik idáig hátra volt téve. [...] Eszembe jutott, hogy Szutor Jenőt is meggyomrozták,*

⁴⁴ Néró fáklýái – Néró (i. sz. 54–68) római császár a keresztényeket válogatott kegyetlenséggel végeztette ki. Így pl. keresztre feszítette és szurokba mártva elevenen meggyújtatta őket. Ld.: Révay József: Róma és a kereszténység. In: Pauer Imre (szerk.): Athenaeum. Huszonegyedik kötet. Budapest, 1912. 133–134. p.

⁴⁵ Forgon, 1992. 26., 31–34. p.

⁴⁶ Forgon, 1992. 25–26. p.

⁴⁷ Forgon, 1992. 18. p.

de az is, hogy Szlaszarenkó elvtárs tébécés. Felsőhajtottam: „Uram, fojtsd torkára a szót!” Erre olyan köhögési roham fogta el, hogy azt hittem, most szakadt fel a tüdejé. De nem szakadt fel. Jó is volt így, mert kiszakadt lelkéből a gonoszság hanghulláma. Megfordult, asztalához ment és attól kezdve úgy beszélt velem, mint ember az emberrel, mégha százszor is rab az a másik.”⁴⁸ Majd a következő megállapítást teszi: „[...] megkezdtük a siralmas, szomorú lágeréletet, amelynek Isten 1956. május 22-én véget vetett és visszahozott szülőföldemre. Áldott legyen érte az Úr!”⁴⁹

A javító-nevelő munkatáborban/táborokban töltött évek ismertetéséből többek között megtudhatjuk, hogy hol és milyen munkákat végzett Forgon, kik voltak a rab- és munkatársai, esetenként milyen felekezetűek/nemzetiségűek voltak, vagy épp honnan származtak. Mindezek mellett az is kiderül, hogy a ref. lelkész milyen emléktárgyakat halmozott fel, gyűjtött össze a fogságban eltöltött évek alatt. Forgon számos általa megélt halál közeli lágerélményről számol be a visszaemlékezésben.⁵⁰ Ezek kapcsán – ismét egy-egy bibliai alak analógiájával élve – a következőket írja: „*Fényes példák mutatják, hogy az Úr a próbát sorozatban méri az övéire, a teljességig. Gondoljunk Józsefre, Dávidra, Illés prófétára, Jóbra, Pál apostolra. Ha az Úr nem lett volna segítségül nekem már ott lakoznék lelkem a csendességben (94. Zsoltár 17. verse). Én is csak így szólhatok teljes megadással a Zsoltárossal. [...] ...Alig egy lépés van közöttem és a halál között*”: több esettel kapcsolatban szólhatok én is Dávid királlyal.”⁵¹ A halál közeli élmények ismertetésénél – az események leírását zsoltáridézetekkel kiegészítve – még hangsúlyosabban jelenik meg Forgon mély vallásossága, az isteni kegyelem, gondviselés érvényesülésébe vetett töretlen bizalma. Az egyik szerencsés kimenetelű esetről így ír a visszaemlékezésben: „*Öten a brigádból⁵² homokkal, poronddal⁵³ dolgoztunk. Egy óriási, két keréken járó, anyagot hordó gépet vontattunk tovább a süppedékes talajon. Én a bal keréknél, egy társam a jobb keréknél nyomta, hárman meg a végénél küszködtek. Én csak az én kerekemet néztem és közben hazagondoltam. Egyszer csak nagy kiáltások hallatszottak. Hirtelen a szomszédomra néztem, s láttam, hogy az ő kereke egy nagyobb dombra ment. Fejemet felkaptam (ez az Isten gondviselése) és láttam, hogy a nagy, négy méter magas gép megbillent felém. Balra kiugrottam és elvágódtam a földön. A gép közvetlenül mellém csapódott le. Ha derékba kap, vagy csak a lábamra*

⁴⁸ Forgon, 1992. 24–25. p.

⁴⁹ Forgon, 1992. 17. p.

⁵⁰ Forgon, 1992. 28–36. p.

⁵¹ Forgon, 1992. 32. p.

⁵² Brigád – munkacsapat.

⁵³ Porond – apró kavics, fővény.

esik ...ha alá kerülök... még rágondolni is borzalom. Nem is tudtam szóhoz jutni az ijedelem miatt. Még járó erőm is elment... „Napról napra gondoskodik rólunk a mi szabadításunk Istene” (68. Zsoltár 20. verse). *Aldott legyen az Úr!*” Míg egy másik esetről a következőket írja: „Máskor meg emeletes házat építettünk. Én a földszinten voltam, s kiléptem az épületből. Abban a pillanatban az emeletről egy nagy gerendát dobtak le, előttem ért földet. Csak egy lépés kellett volna, a fejemre esik és nyakamba kerül a halotti koszorú. Bizony az az egy lépés...Kegyelem...Gondviselés...Köszönet...Hála... „Jusson elődbe a foglyok könnyörgése, karod hatalmával tartsd meg a halálnak eme fiait” (79. Zsoltár 11. verse).⁵⁴

A visszaemlékezés által valamelyest betekintést nyerünk Forgón Pál lelkivilágába, belső vívódásaiba. Megismerjük a szilárd igazságérzetű, becsületes, istenfélő férfi, a férfias kiállású lelkész mögött rejlő törekeny embert. Forgón a visszaemlékezésben az egyes események, történések vonatkozásában saját és környezete lelki állapotát sejtető kétértelmű utalásokat is tesz. Pl. a viski hidrobbantás kapcsán ezt írja: „*Jött október 22, egy szomorú, árva vasárnap.*”⁵⁵ Míg az 1944-es deportálás apropóján konstatálja, hogy: „*Szomorú tél jött ránk.*”⁵⁶

A visszaemlékezésből élénk tárul Forgón Pál változó lelkiállapotát. Forgón érzelmi ingadozásai a rabságban töltött első napokban, hónapokban a legintenzívebbek. Ezzel kapcsolatban több konkrét esetről is beszámol. Letartóztatása eseménytörténetének ismertetésében pl. ezt írja: „*Megcsókoltam feleségemet, kisfiamat, kislányomat. Isten legyen veletek. Ők zokogva sírtak. Az én szívem majdnem megszakadt.*”⁵⁷ Forgón elcsügged, majd vigaszra talál és újult erőre kap az ungvári börtönben töltött első nap végén. Erről a következőképpen számol be: „*Péntek este volt. Az első este. Előtte csütörtök. Krisztus Urunk szenvedésére és halálára gondolva nagy szomorúságomban vigasztalást nyertem. Nem vagyok egyedül, velem van az Isten.*” Néhány nappal később azonban Forgón – feltehetően a család hiányérzetének következtében – az előzőnél is mélyebb letargiába süllyed: „*Eljött a Karácsony. Addig egy könnyet nem ejtettem. Hogy megerősített az Úr! De Szentestén megeredt a könnyem, ó de szomorú, árva Karácsony volt! Attól kezdve az italom a könny, a kenyerem a keserű sóhaj lett.*”⁵⁸

Az ungvári börtönben töltött hónapokban Forgont két pozitív érzelmi hatás is éri. Az első közvetlenül az ítélethozatalt követően.

⁵⁴ Forgón, 1992. 32–33. p.

⁵⁵ Forgón, 1992. 19. p.

⁵⁶ Forgón, 1992. 22. p.

⁵⁷ Forgón, 1992. 11. p.

⁵⁸ Forgón, 1992. 13. p.

Erről így számol be: *„A bíróság kimondta az ítéletet: 25 év javító láger és utána 5 év vándorlás. A folyosón megláttam drága feleséget, boldog voltam. Visszavittek a börtönbe. [...] ahogy lefeküdtem úgy ébredtem fel hat órákor, sem addig, sem azóta nem volt olyan nyugodt álmom, kivéve egyszer Szibériában [...]”* Míg a második kapcsán a következőket írja: *„De nagyon boldog voltam, amikor a börtönben meglátogattam a feleségem! Börtönrács volt közöttünk és oldalt ült egy őr. Egymással szemben álltunk némán, néztük egymást, sírtunk... s ahogy sírva lehet, beszélgettünk. Még az arcát sem lehetett megsimogatni. De kegyetlenek is voltak...”*⁵⁹

Forgon Pál bírósági ítélethozatalt követő – némi túlzással – eufórikus, idilli állapota érthetetlen, hiszen bűnösnek találták, elítélték és 25–30 évre megfosztották a családjától. Forgon boldogsága, nyugodtsága többet sejtet a háttérben annál, mint a drága feleség jelenléte. De vajon mit? Forgon indirekt, egyben talán mégis kimerítő választ ad a kérdésünkre: *„Mikor kivittek a tízperces udvari sétára, elhaladtunk a 6-os és 7-es cellák előtt, melyeket halálkamraként emlegettek. Attól kezdve mindig borzadva és irtózva tekintettem oda. Egy alkalommal a mi 19-es cellánk négy lakóját is odavitték. Istenem... azt az érzést ne add senkinek. Nagy, tölgyfából faragott ravatal, mellette 2-3 tölgyfa székek, egy tölgyfa asztalka. S ott lenni egy óráig. De akit halálra ítélnék, az maga van ott napokon át egyedül, siralomház észbontó világa...”* Forgon tovább folytatja: *„Sokszor volt szolgálatban egy Maruszja nevű huszti nő, akinek állítólag a mellét levágták. Igen kegyetlen volt, még ránézésre is végigfutott a hideg a hátunkban. Azt mondták róla, hogy a halálraitéleteket ő lötte agyon a pincébe vezető lépcsőkön. Arra járva a fehér falakon láttuk is a vérfoltokat és a földön a vércseppeket. Irtózat! Irtózat! Nem csoda, hogy ilyen körülmények között nagyon vágytunk ki a lágerbe. Érthetetlen... a lágerből pedig vágytunk vissza a börtönbe. Ilyenek vagyunk mi emberek, mindig az a rossz, ami van és az a jó, ami nincs.”*⁶⁰ Forgon Pál megmenekül a körülötte settenkedő haláltól, átvészeli az első megpróbáltatásokat és kap egy újabb lehetőséget az életben maradásra. Túléli mindazt, amit nagyon sokan nem. *„Gulágozon lenni, élni: szorult helyzet, nyomorúság, halál árnyékában járás. Életünk: Köszönet, köszönet, köszönet... és hála, hála, hála! Itthon is nyílnak a legszebb virágok!”* – írja a visszaemlékezésben.⁶¹

⁵⁹ Forgon, 1992. 17. p.

⁶⁰ Forgon, 1992. 18. p.

⁶¹ Forgon, 1992. 36–37. p.

A kalocsai jezsuita rendház helyzete és hanyattatásai az 1919-es Tanácsköztársaság idején¹

Szabó Róbert

Bevezetés

A rövid, mindössze 133 napig (1919. március 21 – augusztus 1.) fennálló Magyarországi Tanácsköztársaság, a bolsevik ideológiának megfelelően, antiklerikális jelszavakat hangoztatva lépett fel a vallás intézményével szemben.² E támadás alapvetően érintette nem csak a történeti keresztény egyházak, de a férfi és női szerzetesrendek képviselőit (papok, lelkészek, szerzetesek, apácák) is.

-
- ¹ Szabó Róbert, PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészstudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Társadalom- és gazdaságtörténet Doktori Program. A tanulmány az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-I-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.
- ² A Tanácsköztársaság szoros értelemben vett valláspolitikájával kapcsolatosan ezideáig megjelent, legjelentősebb irodalmak a következők: *Balanyi György*: Egyház és vallás. In: A bolsevizmus Magyarországon. Szerk.: Gratz Gusztáv. Bp., 1921. 585–608. p. (továbbiakban: *Balanyi*, 1921.); *Bikfalvi Géza*: A fővárosi jezsuita központ élete a Tanácsköztársaság idején. In: „Mindent Isten nagyobb dicsőségére”: Tanulmányok a jezsuita rend történetéből. Bp., 2011.; *Fazekas Csaba*: A Fáber-Apáti per: A Tanácsköztársaság „vallásügyi likvidáló biztosainak” felelősségrevonása 1920-ban. In: Bűn és bűnhődés. Szerk.: Bana József. Győr, 2001. 17–42. p.; *Fazekas Csaba*: A Vallásügyi Likvidáló Hivatal 1919-ben. In: Múltból a jövőbe: Tanulmányok. Szerk. Pölöskei Ferenc – Stemler Gyula. Bp., 1997. 63–101. p. (továbbiakban: FAZEKAS, 1997.); *Huszár Károly*: A bolsevizmus kultúrpolitikája. In: A proletárdiktatúra Magyarországon: A bolsevista rémuralom hiteles története. Szerk. Huszár Károly. Bp., 1920. 85–96. p.; *Ladányi Sándor*: A Tanácsköztársaság és az egyházak. In: Magyarország a XX. században. Szerk. Kollega Tarsoly István. II. Szekszárd, 1996–2000. 331–337. p.; LÁSZLÓ T. LÁSZLÓ: Egyház és állam Magyarországon 1919–1945. Bp., 1995.; *Liebner János*: A kommunista egyházüldözés Magyarországon. In: A proletárdiktatúra Magyarországon: A bolsevista rémuralom hiteles története. Szerk.: Huszár Károly. Bp., 1920. 151–162. p.; Petrák Katalin – Milei György (szerk.): A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája: Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek. Bp., 1959. (továbbiakban: Petrák – Milei, 1959.); *Szakál Ádám*: A magyar piaristák és a Tanácsköztársaság. Szerk. Koltai András. Bp., 2014. (továbbiakban: Szakál, 2014.); *Tengely Adrienn*: A magyar egyházak a forradalmak korában. Eger, 2011.

A Tanácsköztársaság szerzetesrendekkel szemben folytatott küzdelmében megkülönböztetett szerep³ jutott a Jézus-Társasága elleni hadjáratnak. Ugyanis a szerzetesrendek működésének ellehetetlenítését a tanácskormány a jezsuitákkal szemben kezdte meg,⁴ miközben a Tanácsköztársaság vallás- és egyházpolitikájáért felelős legfelsőbb vezetés Bernhard Zsigmond jezsuita beszámolója szerint úgy fogalmazott, hogy a szerzetesrendek közül is „külön csemeget készít a jezsuitáknak”.⁵ A radikális *Világ* szerint a szerzetesek közül a jezsuiták budapesti rendházával járt el legkíméletlenebbül a Tanácsköztársaság.⁶

Tanulmányomban a jezsuitákkal szemben végrehajtott atrocitásokat, illetve a releváns politikai események következményeit a korábbi, mikrotörténeti kutatásaim tárgyát (is) jelentő kalocsai rendház, illetve a hozzá kapcsolódó intézet⁷ helyzetén keresztül mutatom be. A szerzetesek elleni gazdasági, illetve politikai ellehetetlenítés folyamatának részletezése után célom, hogy igazoljam hipotézisemet, miszerint a kommun helyi vezetésének valláspolitikai intézkedéseivel szemben fellépő, különböző társadalmi csoportok magatartása nem a Tanácsköztársaság által feltételezett ellenforradalmi tevékenységgel, hanem a vallásos érzület mellett alapvetően Kalocsa városa és a katolikus egyház, s így vele együtt a jezsuita szerzetesek között fennálló szim-

³ A jezsuiták pejoratív értelmű társadalmi megítélése nem volt közkeletű a Tanácsköztársaság idején, hanem már azt megelőzően is jelen volt. Nagy Töhötöm (1908–1979) jezsuita szerzetes, későbbi szabaddóműves szerint ennek oka egyrészt a rendet átfogó vasfegyelem és engedelmisség, amely sokak számára „elviselhetetlennek” tűnt, így kétes feltételezésekre adhatott okot a külsősök szemében. Másrészt, szerepet játszhatott ebben még a rend támadó, katonai jellege is, hiszen létrejöttének céljánál fogva felépítése és működése egy jól szervezett hadsereghez hasonlított. *Nagy Töhötöm: Jezuíták és szabaddóművesek*. 1. kiadás. Szeged, 1990. 14–33. p. A jezsuitákkal szembeni előítéletek XIX. századra nyúló, történeti háttérének és okainak elemzéséhez kiváló összefoglalásként lásd Geoffrey Cibitt (szerk.): *The Jesuit Myth: Conspiracy Theory and Politics in Nineteenth-Century France*. London, 1993.

⁴ *Szabó László: A bolsevizmus Magyarországon. A proletárdiktatúra okirataiból*. Bp., 1919. 53. p.

⁵ *Bernhard Zsigmond: Egy jezsuita emlékei a kommunizmus idejéből*. Bp., 1919. 23. p. (továbbiakban: *Bernhard*, 1919.)

⁶ *Világ*, 1919. szeptember 30. 4. p.

⁷ Az intézet szűkebb értelemben a Kalocsai Érseki Főgimnáziumból, valamint a Szent Istvánról elnevezett, jezsuita atyák irányítása alatt álló, bentlakásos fiú konviktsból, a Stephaneumból állt. A Jézus-Társasági Kalocsai Érseki Főgymnasium Értesítője az 1887–1888. iskolai évről. Kalocsa, 1888. 4–5. p.

biotikus összefonódás és az ennek háttérében meghúzódó társadalmi okok jelenlétével magyarázható.

Tanulmányom elsősorban primer forrásokra hagyatkozik. Utóbbiak közül a levéltári dokumentumok a *Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárból*,⁸ a *Jézus-Társasága Magyarországi Rendtartomány Levéltárból*,⁹ valamint a *Bács-Kiskun Megyei Levéltárból*¹⁰ származnak. Emellett az ugyancsak primer forrásként alkalmazott jezsuita szerzetesek korabeli naplói és visszaemlékezései – szubjektív álláspontjuk miatt a megfelelő forráskritika alkalmazása¹¹ után – kiváló kiegészítésül szolgálnak a kalocsai rendházat élvező események menetrendjének hiteles felgöngyölítésében. E munkák közül is elsőbbséget élvez Lányi Ede főgimnáziumi tanár *Vörös naplója*,¹² illetve Bernhard Zsigmond, a budapesti jezsuita provincia titkárának *Egy jezsuita emlékei a kommunizmus idejéből* című műve. Ezen túl, a *Jézus-Társasága Magyarországi Rendtartomány Levéltárának* perszonális iratai között fellelhetők még Lafranco Istvánnak, a kalo-

⁸ KFL VI. Egyéb intézmények iratai, 1. Kalocsai Érseki Főgimnázium 1766–1948. 13. doboz (1917–1920.) (a továbbiakban KFL VI.1.)

⁹ JTMRL II. Rendházak, 02. Kalocsa, 1. doboz (továbbiakban: JTMRL II.02.); 03. Budapest (továbbiakban: JTMRL II.03.); IV. Személyi hagyatékok, 55. Szittyay Dénes (továbbiakban: JTMRL IV.55.); 62. Jámbor László (továbbiakban: JTMRL IV.62.)

¹⁰ BKML VII.2.d. Kalocsai törvényszék iratai, a Párttörténeti Intézettől visszakapott iratok (PTI), 7. doboz (továbbiakban: BKML VII.2.d. PTI 7. doboz)

¹¹ A bizonyosra vehető elfogultság mellett a másik problémát az információk lehetséges bizonytalansága okozza. A *Kalocsai Néplap* számolt be róla, hogy egyes adatokban nem volt biztos Lányi Ede, mivel az események többféle változatban jártak szájról-szájra Kalocsán és vidékén. *Kalocsai Néplap*, 1919. október 16. 2. p. Hozzá hasonlóan Bernhard még művének bevezetőjében leírta, hogy az események sokszor olyan gyorsan történtek, hogy nem tudta mindig időben lejegyezni őket, ezért sokszor emlékezetből kellett megírni azokat. Ezzel együtt naplójában úgy fogalmazott, hogy az események leírása egyrészt személyes élmények, „*vagy pedig legközvetlenebb értesítés és hivatalos közlés*” segítségével valósult meg. *Bernhard*, 1919. 3. Valójában az írások hitelességét a gyakran tartalmi tévedések mellett leginkább az rongja, hogy a naplók, visszaemlékezések gyakran „álnaplók” voltak, amelyek öngazolási célból, a Tanácsköztársaság bukását követően keletkeztek, így a szerzők szereplőik valódi cselekedeit gyakran „nyelvjátékok” segítségével módosították, ezáltal manipulálva az olvasó gondolkodását. A kérdés részletesebb tárgyalásához lásd: *Csunderlik Péter*: A vörös farsangtól a vörös tatárjárásig. Bp., 2019. 16–66. p.

¹² *Lányi Ede*: Vörös naplóm. Szebb jövő 6–7. sz. Pécs, 1919. (továbbiakban: *Lányi*, 1919.)

csai konviktus felügyelőjének¹³ „naplójegyzetei” is *A kalocsai kollégium feloszlata 1919-ben a Kommunizmus idején* című írásában.¹⁴ Az említett forrásokat a bővebb témával kapcsolatos szakirodalom mellett sajtóanyag egészíti ki, amelynek két legjelentősebb példája a kalocsai jezsuita intézet által kiadott *Stefáneum* című lap, illetve a kalocsai érsekség sajtóorgánuma, a *Kalocsai Néplap*.

A kalocsai rendház likvidációja

Az egyház és a szerzetesség ellehetetlenítésének első lépését anyagi egzisztenciájuk megtörése jelentette. Anyagi javaik – ingatlanjaik és ingóságai – elkobzását a tanácskormány az egyház és állam szétválasztásának jegyében, a megszüntetett Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot felváltó Közoktatásügyi Népbiztosság keretében létrehozott szervre,¹⁵ a Fáber Oszkár középiskolai tanár, kiugrott piarista szerzetes által vezetett ún. Vallásügyi Likvidáló Hivatalra (VLH) (későbbi nevén Országos Vallásügyi Likvidáló Biztosság) bízta. E szerv felülről koordinálta az egyházi vagyon államosításának feladatát, az ún. „likvidációt”, amelynek végrehajtását a helyi likvidáló-bizottságok intézték a KN. 13. sz. rendelete (1919. április 21.) értelmében.

A rendelet szerint a rendházak vagyonát leltárba kellett venni a legcsekélyebb értékű készpénztől és értékpapírtól kezdve az ingatlan teljes felszereléséig. A likvidált vagyont a bizottságoknak a helyi tanácsoknak kellett átadniuk, akiknek gondoskodniuk kellett az átvett vagyon értékállóságáról és további hasznosíthatóságáról. A rendelet értelmében az államosítás alól kivételt csak a templomok, nyilvános kápolnák, imaházak, kálváriák, szobrok, valamint a szentmise szertartásaihoz szükséges felszerelés jelentett.¹⁶

A kalocsai jezsuita rendházban a bizottságot négy „likvidátor” jelentette: Égly Sándor premontrei lelkészt, akit, mint a KN által megbízott középiskolai vezetőtanítót, Szabó István latin-magyar szakos tanár, kiugrott piarista lelkész, illetve Szakács Albert, a Mezőtúri Református Főgimnázium hitoktatója helyettes minőségben segített.¹⁷ Ugyanakkor, az intézet likvidálásának vezetésével a KN Makoldy Viktort, a Budapesti III. Kerületi Magyar Királyi Állami Főgimná-

¹³ *Siptár Dániel*: A hónap dokumentuma: Lafranco István naplójegyzetei 1919-ből. Internetes weboldal: <https://leveltar.jezsuita.hu/?p=1045>. Utolsó letöltés dátuma: 2020. december 3.

¹⁴ JTMRL IV.55.

¹⁵ FAZEKAS, 1997. 66. p.

¹⁶ *Balanyi*, 1921. 590–593. p.

¹⁷ JTMRL II/XV/3.

zium számtan-mennyiségtan-természettan tanárát¹⁸ bízta meg.¹⁹ A likvidálás eredményeképpen az alapítványokat már az első napokban lefoglalták és a szerzetes tanárok fizetését is felfüggesztették.²⁰ Emellett egy 16800 korona értékű államkötvény került állami kézbe, amely a fővárosi rendházban volt letétbe helyezve.²¹

Ugyanakkor a rendház vagyonának leltározásával kapcsolatban szembevetendő, hogy egyetlen, 1919. május 29-én keltezett jegyzőkönyvön kívül az összes többi július folyamán került csak keltezésre, azaz lezárásra.²² Ugyancsak fontos megjegyezni, hogy a likvidálást vezető Makoldy Viktort a KN csak 1919 májusának végén küldte Kalocsára.²³ Szintén említésre méltó, hogy Szabó István június 9-én adott részletes írásbeli utasítást arra vonatkozólag, hogy az intézeti könyvtárból, szertárakból, illetve a játéktárból kikölcsönzött könyveket, eszközöket mindenki június 10-ei, 12 órai határidővel szolgáltatassa vissza, mivel a leltározás június 11-én veszi kezdetét.²⁴ Mindez arra utal, hogy az országosan már áprilisban elrendelt likvidálás végrehajtására, legalábbis befejezésére a kalocsai rendházban csak a Tanácsköztársaság fennállásának második felében került sor! Ez azzal a ténnyel van összefüggésben, hogy a feladat megvalósítása vidéken igen vontatottan haladt, miközben a fővárosban 1919. június elejére már majdnem befejezték a „munkát”.²⁵

¹⁸ Morvay Győző (szerk.): A Budapesti III. Kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium ötödik évi értesítője az 1908–1909. tanévről. Bp., 1909. 31–32. p.

¹⁹ KFL VI.1. 33/920. Dr. Morvay Győző, a Budapesti III. kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium igazgatójának levele a kalocsai intézet igazgatóságának Makoldy Viktor ügyében (1919. február 4.).

²⁰ LÁNYI, 1919. 9. p.

²¹ JTMRL II/XV/15.

²² A leltározás jegyzőkönyveihez lásd: JTMRL II/XV/12. Leltár a köztulajdonba vett egyházi, hitfelekezeti és alapítványi ingatlanokról és hozzátartozó felszerelésről. A volt Jézustársasági rendház internátusának ingóságairól (dátum nélkül); JTMRL II/XV/4. Internátus leltározási jegyzőkönyve (1919. május 29.); JTMRL II/XV/11. Leltár a volt Jézus-Társasága-rendház ingatlanairól (1919. július); JTMRL II/XV/15. Összefoglaló jelentés (1919. július 3.); JTMRL II/XV/13. Leltár a volt JT Rendház Gazdasági Berendezéseiről (1919. július 31.).

²³ KFL VI.1. 33/920. Dr. Morvay Győző, a Budapesti III. kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium igazgatójának levele a kalocsai intézet igazgatóságának Makoldy Viktor ügyében (1919. február 4.).

²⁴ KFL VI.1. 155/1919. Szabó István ideiglenes intézet-igazgató utasítása, hogy a könyvtárakba és/vagy szertárakba a tartozásokat legkésőbb június 10-ig mindenki szolgáltatassa vissza (1919. június 9.).

²⁵ *Balanyi*, 1921. 593. p.

A tapasztalat Balanyi György korabeli feltételezése alapján azzal magyarázható, hogy a vidéki likvidáció végrehajtásával megbízott egyének több esetben „nem értettek” a feladat elvégzéséhez, hiszen az április 21-ei rendelkezésig – központi utasítás hiányában – a likvidálók tevékenysége sokszor „ötletszerű”, „kapkodó” és „tehetetlen”, ennél fogva pedig gyakran önkényeskedő is volt.²⁶ A rendelkezésre álló források azonban nem támasztják alá, hogy a kalocsai rendház viszonylag lassú likvidálásának oka a hozzáértés hiánya lett volna. Bár az intézet internátusában található ingóságok leltározási jegyzőkönyvében valóban számos elírás, javítás és utólagos kiegészítés található, amely a munka gyors, kapkodó voltáról tanúskodik, a leltározási jegyzőkönyvekben fellelhető szakszavak – például az orvosi eszközökre vonatkozóan felsorolt „inhalatorium” és „stetoskop” megnevezések²⁷ – a feladatot teljesítő személyek (viszonylagos) hozzáértését igazolják.²⁸

Terror és kilakoltatás

A főként anyagi jellegű megtörést a politikai értelemben vett ellehetetlenítés követte, amely támadás több, egymástól elkülöníthető elemből épült fel. Egyrészt, a Tanácsköztársaság alkotmánya rögzítette, hogy bár a választásra jogosult személyek körét a korábbiakhoz képest kibővítették, ám megvonták szavazati jogától a kereskedők, munkanélküli-jövedelemből élők, bér munkásokat alkalmazó személyek mellett az ún. reakciós elemeket, így többek között a papokat, lelkészeket, szerzeteseket és apácákat is.²⁹ Másodsorban a kommün propagandája, agitációja igyekezett nem létezőnek beállítani a vallási tevékenységgel kapcsolatos foglalkozásokat, vagyis arra törekedett, hogy az egyházi vagy szerzetesi hivatásnak még az alternatívája is kikopjon a köztudatból. A tanácskormány állandó jelleggel azt suly-

²⁶ Balanyi, 1921. 590. p.

²⁷ JTMRL II/XV/12. Leltár a köztulajdonba vett egyházi, hitfelekezeti és alapítványi ingatlanokról és hozzátartozó felszerelésről. A volt Jézustársasági rendház internátusának ingóságairól (dátum nélkül).

²⁸ Véleményem szerint kizárható az a lehetséges magyarázat is, hogy az említett terminológiát a jezsuiták adták volna a „likvidálók” szájába, vagyis, hogy a feladatot a bizottság a szerzetesek segítségével végezte volna el. Ugyanis a szinte kaotikusan elkészített jegyzőkönyvvel szemben említhető példaként a „likvidált zeneművekről” szóló, igényes és rendezett formával rendelkező levéltári dokumentum, amelyen szerepel az összeírást végző Polcz József zenetanár neve, jelezve, hogy a leltár elkészítése az ő munkája volt. JTMRL II/XV/13. Leltár a volt JT Rendház Gazdasági Berendezéseiről (1919. július 31.).

²⁹ Romsics Ignác: A nagy háború és az 1918–1919-es magyarországi forradalmak. Bp., 2018. 141. p. (továbbiakban: Romsics, 2018.)

kolta, hogy a Tanácsköztársaságban vallási tevékenységből nem lehet megélni, vagyis azt akarta elérni, hogy az egyházak vagy a szerzetesrendek konkrét felosztása helyett az említett társadalmi csoportba tartozók önmaguktól hagyjanak fel³⁰ hivatásuk gyakorlásával, s helyette válasszanak a felajánlott polgári foglalkozások³¹ (iparosok, kerti napszámosok, utcaseprők stb.) közül.³²

A kommün tehát tudatosan törekedett arra, hogy a szerzeteseket mind gazdaságilag, mind pedig politikailag elszigetelje.³³ Ezzel párhuzamosan megkezdődött a munkahelyüktől, majd a lakhelyüktől való megfosztásuk folyamata. A Forradalmi Kormányzótanács XXIV. rendelete (1919. március 29.), mint az államosításról szóló intézkedés³⁴ egyik legfontosabb célja ugyanis az volt, hogy a tanácskormány politikai alapon bírálja felül az iskolai tanerőt. A rendelet kimondta, hogy Tanácsköztársasághoz hű, azt kiszolgáló pedagógusok (az 1919 augusztusára tervezett „szakvizsga” sikeres teljesítése esetén³⁵) tovább taníthatnak, míg a(z) oktatásban főként tevékenykedő szerzetesek és apácák csak abban az esetben, ha „világi személyekké lesznek”.³⁶ E vonatkozásban a KN 7. sz. rendelete (1919. április 12.) megfogalmazta, hogy az említett személyeknek az államosított ingatlanok és ingóságok átadását foganatosító bizottságok megalakulásától számítva tíz napjuk áll rendelkezésre,³⁷ hogy aláírják „az erre vonatkozó írásbeli nyilatkozatot, amelyben az illető kifejezetten kijelenti, hogy magát többé egyházi személynek nem tekinti”.³⁸

Abban az esetben, ha valaki visszautasította a nyilatkozat aláírását, az nem folytathatta tovább tanári munkáját³⁹ és nem részesülhetett az aláíróknak járó kedvezményekben sem.⁴⁰ Mivel a tanácskormány céljának a szerzetesrendek többsége ellenállt,⁴¹ a kilépő nyilatkozat

³⁰ A piarista tanárok közül inkább csak a fiatalabbakra volt jellemző, hogy kétkezi munka után néztek, az idősebbek – korábbi megbecsült társadalmi helyzetükre hivatkozva – elutasították azt. *Szakál*, 2014. 23. p.

³¹ *Gerencsér Miklós*: Vörös könyv. Bp., 1993. 394. p. (továbbiakban: *Gerencsér*, 1993.)

³² *Szabó*, 1919. 53. p.

³³ *Balanyi*, 1921. 604. p.

³⁴ *Petrák – Milei*, 1959. 8–9. p.

³⁵ *Petrák – Milei*, 1959. 36–37. p.

³⁶ *Petrák – Milei*, 1959. 8–9. p.

³⁷ *Balanyi*, 1921. 607. p.

³⁸ *Petrák – Milei*, 1959. 14–17. p.

³⁹ *Petrák – Milei*, 1959. 14–17. p.

⁴⁰ *Bernhard*, 1919. 65–66. p.

⁴¹ Habár a munkájukat feladó személyek száma nem volt jelentős, a sokszor reménytelen helyzetben lévő szerzetesek közül elkerülhetetlenül voltak olyanok, akik elfogadták a Tanácsköztársaság ajánlatát. A piaristák, pre-

aláírásában meg kellett „támogatni” őket. A meggyőzés eszközt (a csábítás⁴² mellett) leggyakrabban a terror jelentette, amelynek – külvilág számára talán kevésbé látható – formája az volt, hogy állami „gondnokokat”⁴³ ültettek a kolostorokba, akik állandó jelleggel ellenőrizték vagy zaklatták az apácákat, illetve szerzeteseket. Gyakran házkutatást tartottak náluk, sőt fegyverek rejtegetésével és összeesküvéssel vádolták meg őket. Ezen kívül eszközeikben a forradalmi törvénszék elé állítás és a túszként való elhurcolás sem volt ritka eset.⁴⁴

Terror a kalocsai rendház ellen

Kalocsán május 3-án szólították fel a jezsuita szerzeteseket a kilépő nyilatkozat aláírására.⁴⁵ Miután a jezsuiták erre nem voltak hajlandók, a megfélemlítés eszköze a túszként való elhurcolás volt: a szerzetesekre kifejtett közvetett nyomásként 1919. május 5-én (többek között) le tartóztatták Várady Lipót Árpád kalocsai érseket és két másik, magas rangú egyházi személyt (Horváth Győző segédpüspököt és Révay Tibor érseki irodaigazgatót), majd fegyveres örök kísérletében, éjszaka Budapestre szállították őket. Konkrét gyanú hiányában – mindössze „politikai megbízhatatlanságukat” emelték ki –, érdeklődésükre Klein Ignác városparancsnok, a Vörös Őrség parancsnoka⁴⁶ maga ismerte be, hogy nincs velük további céljuk, vagyis hogy merő formalitás az egész.⁴⁷ Az aláírásnak a jezsuita tanári kar azonban a történetek ellené-

montreiek, minoriták közül csatlakozókon kívül a szerzetesség zöme kiltartott hite mellett. *Balanyi*, 1921. 608. p. Így tettek a bencés és cisztercita, illetve jezsuita szerzetesek, kiknek ellenállását később még a pápa is levélben dicsérte meg. *Balanyi*, 1921. 661. p.

⁴² A KN. 7. sz. rendelete a „fizetés végleges rendezéséig” két hónapon keresztül havi 750 (az 50 ezer főnél több lakossal rendelkező városokban havi 1000) korona anyagi járulékot, valamint egyszeri kifizetésű, ruhavásárlásra szánt 1000 koronát helyezett kilátásba a Tanácsköztársaság szolgálatába lépő egyházi személyeknek. Ezentúl rögzítette, hogy a fizetés átvételéig az állam biztosítja az ilyen alkalmazottak elhelyezését és világi öltözékkel, élelmiszerekkel való ellátását. *Petrák – Milei*, 1959. 14–17. p.

⁴³ Gondnoknak általában volt szerzeteseket vagy „börtönből szabadult funkcionáriusokat” (azaz politikai elítélteket) neveztek ki, akik be is költöztek az új lakásukba, sőt családjukat is magukkal vitték. *Szakál*, 2014. 18. p.

⁴⁴ *Szakál*, 2014. 18–19. p.

⁴⁵ *Lányi*, 1919. 8–9. p.

⁴⁶ BKML VII.2.d. PTI 7. doboz, B.1920.2661. sz. ügy. Klein Ignác kihallgatása a Pestvidéki Államügyészségen, 1919. szeptember 7-én.

⁴⁷ *Gerencsér*, 1993. 177. p.

re is ellenszegült,⁴⁸ és kívárta az arra kiszabott tíz napot.⁴⁹

A határidő lejártával a tanácskormány máshol próbálkozott: maga Fáber Oszkár érkezett Kalocsára május 15-én,⁵⁰ majd ellátogatott az apácákhoz és felszólította őket a kilépő nyilatkozat aláírására. Miután azok ezt visszautasították, Lányi Ede szerint Fáber durva, becsmérlő szavakkal illette őket, s kijelentette, hogy kilakoltatás vár rájuk.⁵¹ Válaszul Szabó István főszékesegyházi hitszónok május 18-ai prédikációjában bíráló megjegyzéseket tett Fáber szavaira:⁵² a templomi beszéd tartalmát ellenőrző⁵³ két vöröskatoná által készített jegyzőkönyv⁵⁴ szerint Szabó azt fejtegette, hogy a Tanácsköztársaság vezetői „*hazugok, alávaló tolvajok*”, sőt „*mióta a mai kormány hatalmon van, a legnagyobb igazságtalanságok fordulnak elő.*”⁵⁵

Válaszul a hitszónok letartóztatása⁵⁶ miatt, illetve arra a hírre, hogy a direktórium „*felszámolja a keresztény rendházakat és szélnek ereszti az apácákat,*” 600–700 nő és 25–30 férfi⁵⁷ vonult⁵⁸ Kalocsa város főutcájára, majd a városháza udvarára.⁵⁹ A nők szinte szóhoz sem engedték jutni a direktórium embereit, s kijelentették, hogy „*ha nem engedi meg a kormány, hogy az összes papok, szerzetesek és apá-*

⁴⁸ Példaként a győri orsolyita zárda tanítóapácáinak, illetve irgalmas nővéreinek a helyi direktóriumhoz írt elutasító válaszaikhoz lásd: *Fiziker Róbert – Csonka Laura: A proletárdiktatúra alulnézetben.* Bp., 2019. 129–130., 134–135. p. (továbbiakban: *Fiziker – Csonka*, 2019.)

⁴⁹ *Lányi*, 1919. 8. p.

⁵⁰ *Kalocsai Néplap*, 1919. május 17. 2. p.

⁵¹ *Lányi*, 1919. 9. p.

⁵² A prédikációról készült jegyzőkönyvhöz lásd: *Romsics Ignác: Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közti történetéhez.* Kecskemét, 1976. 488–489. p. (továbbiakban: *Romsics*, 1979.)

⁵³ A helyi direktórium külön megbízottakat foglalkoztatott a papság működésének megfigyelésére, illetve a templomi prédikációk tartalmi ellenőrzésének céljaira. *Kalocsai Néplap*, 1919. október 31. 2. p.

⁵⁴ A jegyzőkönyv hitelességét támasztja alá az elmondott véleménynyilvánítás kapcsán az érsek is, aki az eset után már az ellenforradalom időszakában a *Kalocsai Néplap*ba írt visszaemlékezésében úgy fogalmazott, hogy „*Szabó István [...] célzott pár szóval Fáber Oszkár nyilatkozatára.*” *Kalocsai Néplap*, 1919. október 31. 2–3. p.

⁵⁵ *Romsics*, 1979. 488–489. p.

⁵⁶ *Kalocsai Néplap*, 1919. október 31. 2–3. p.

⁵⁷ Lányi Ede ezzel szemben 300–400 vallásos nőről, Romsics Ignác pedig a korábbi forrásgyűjteményében, a direktórium-i jegyzőkönyvben 700–800 nőről beszél. *Lányi*, 1919. 9. p.; *Romsics*, 1979. 488–490. p.

⁵⁸ Az esemény menetének részletesebb áttekintéséhez lásd: *Fiziker – Csonka*, 2019. 161–162. p.

⁵⁹ *Romsics*, 2018. 179. p.

*cák eddigi működésüket folytathatják, akkor ők erőszakkal [...] a Kormányzótanács uralma ellen fel fognak lázadni.*⁶⁰

Miután a Vörös Örség feloszlatta a tüntetést és letartóztatták a főbb hangadókat,⁶¹ újra elfogtak tizenkét egyházi személyt,⁶² mondván, hogy a tüntetés felbujtóit az érsekségen kell keresni. A rabokat a budapesti Markó utcai börtönbe szállították, „*ahol szétszórtan, hogy ne érintkezhessenek egymással, a legvisszataszítóbb gonosztevőkkel – gyilkosokkal, rablókkal, megrontókkal, nemi erőszakért lecsukottakkal – zárták össze őket.*”⁶³ Lányi Ede szerint e lépésre már a szocialisták is tiltakoztak, így másnap, május 20-án maguk a munkások üzenték meg a direktóriumnak, hogy „*hogy 48 órán belül⁶⁴ itt legyenek a papok, különben tudják ők, mit tesznek.*”⁶⁵ Kiválóan bemutatja a város hangulatát, hogy az esemény politikai következményeként a Kalocsai Szocialista Párt vezetősége lemondott, majd az ennek nyomán „*megtartott rendkívüli közgyűlésen az összmunkásság képviselői bizalmatlanságukat nyilvánították*”⁶⁶ Klein Ignáccal és Dóra Jánossal, a kalocsai direktórium vezetőjével⁶⁷ szemben.⁶⁸ A közgyűlés

⁶⁰ *Fiziker – Csonka*, 2019. 161–162. p.

⁶¹ *Romsics*, 2018. 179. p. A Kalocsai Törvényszék irataiban található meg Dóra János írásos vallomása a Tanácsköztársaság alatt betöltött szerepéről, amelyben a tüntetés kapcsán úgy fogalmazott, hogy utasítására Klein Ignác három vagy négy nőt tartóztatott le. BKML VII.2.d. Kalocsai törvényszék, PTI 7. doboz, B.1920.2658. Dóra János kihallgatása a Kalocsai Államügyészségen, 1919. december 31-én.

⁶² Az elfogott egyházi személyek a következők voltak: dr. Horváth Gyöző segédpüspök, dr. Macskovics Pál prelátus kanonok, dr. Valihora Ágoston prelátus kanonok, dr. Révay Tibor prépost kanonok – érseki irodaigazgató, dr. Gonczlik Kálmán érseki titkár, dr. Kalmár Sándor tiszteletbeli kanonok, dr. Egert Jakab, dr. Kerner István, Horváth Alajos teológiai tanárok, Tantos Ferenc nagyszemináriumi vicerektor, Szabó István és Böhm Jenő főszékes-egyházi hitszónokok. *Kalocsai Néplap*, 1919. október 31. 2–3. p.

⁶³ *Gerencsér*, 1993. 204. p.

⁶⁴ A „bünösök” meghallgatására végül kilenc nap múlva került sor, és a tizenegy büntetlent május 28-án szabadon engedték. A hitszónokot ellenben ötévi kényszermunkára ítélték, ám büntetését később szintén felfüggesztették. *Balanyi*, 1921. 610. p.

⁶⁵ *Lányi*, 1919. 10. p.

⁶⁶ *Romsics*, 1979. 497–498. p.

⁶⁷ BKML VII.2.d. PTI 7. doboz, B.1920.2658. Dóra János kihallgatása a Kalocsai Államügyészségen, 1919. december 31-én.

⁶⁸ Természetesen a *Kalocsai Néplap* nem tájékoztatta az olvasóközönséget, hogy a Kalocsai Szocialista Párt vezetősége lemondott: a május 23-ai számban is csak azt közölte, hogy május 25-én, délelőtt 10 órától a Párttitkárság helyiségében (Nagyvendéglő) rendkívüli közgyűlést tart. *Kalocsai Néplap*,

jegyzőkönyve megfogalmazta, hogy az egybegyűltek nem azonosítják magukat a történésekkel, így elítélik a direktórium vezetőjének és a pesti megbízottaknak (a kalocsai pártvezetőség megkérdezése nélküli) túszedésre vonatkozó cselekedetét. A párt elnöke, Csupó Imre⁶⁹ által vezetett közgyűlés kérte továbbá azt is, hogy engedjék szabadon az elfogott személyeket, „mert Kalocsán a túsok szedését semmi politikai okból indokoltnak nem tartja.”⁷⁰ Ugyancsak kimondták a helyi munkásréteget képviselő személyek, hogy a kalocsai pártvezetőség tudta nélkül a továbbiakban tilos túsokat szedni és azokat elszállítani.⁷¹

A kalocsai jezsuiták kilakoltatása

Mivel a szerzetesek a többszörös és közvetlen terror ellenére sem voltak hajlandók a nyilatkozat aláírására, a direktórium döntő lépésre szánta el magát: 1919. május 22-én kihirdették,⁷² hogy a tanároknak másnap délig el kell hagyniuk a kollégiumot.⁷³

A felszólítás azzal volt összefüggésben, hogy a nyilatkozat aláírásának elutasítása miatt a tanácskormány elrendelte a tanév befejezését és így az iskola működésének azonnali felfüggesztését.⁷⁴ Május

1919. május 23. 2. p.

⁶⁹ Romsics, 2018. 208. p.

⁷⁰ Romsics, 1979. 497–498. p.

⁷¹ Romsics, 1979. 497–498. p.

⁷² A tanév erőszakos befejezését megelőzően egy hónappal, 1919. április 20-án, húsvét vasárnapján Kunfi Zsigmond Kalocsára látogatott, s ott beszédet intézett a városi lakossághoz. *Lányi*, 1919. 7. p. (Az eseményről a Kalocsai Néplap számolt be részletesen. Ehhez lásd: *Kalocsai Néplap*, 1919. április 23. Különszám. 1–3.) A beszéd után a gimnázium igazgatója Kunfinál érdeklődött az intézet további sorsa felől, mire Kunfi válasz helyett inkább saját lakására rendelte az igazgatót, ahol közölte, hogy „az év végéig minden marad a régiben.” Ez Lányi Ede szerint nyugtatólag hatott a tanári karra, azok viszont csak éppen azt nem sejtették, hogy a tanácskormány értelmezésében mit jelent a tanév vége. *Lányi*, 1919. 6–7. p. Az ezen a napon megírt érettségi előkészítő értekezlet jegyzőkönyve rámutat, hogy a gimnázium vezetősége Kunfi kijelentésére biztosnak érezhette az intézet sorsát, illetve azt, hogy valódi érettségi vizsgák lebonyolítására is sor kerül, ezért összeírta az írásbeli tételek jegyzékét, valamint kiválasztotta, hogy az egyes írásbeli vizsgák mely termekben lesznek. KFL VI.1. 129/1919. Az 1918/19.-ki vizsgálatokra jelentkező tanulók névsora (1919. április 21.) és jegyzőkönyv az 1918/19.-ki érettségi vizsgálatra előkészítő értekezletről (1919. április 20.).

⁷³ *Lányi*, 1919. 11. p.

⁷⁴ *Vincze László*: A Magyar Tanácsköztársaság közoktatásügyi politikája. Bp., 1951. 37. p. (továbbiakban: *Vincze*, 1951.)

22-én, az első tanítási órát követően,⁷⁵ reggel háromnegyed 10-kor Égly Sándor értesítette az intézetet, hogy a tanításnak vége.⁷⁶ 10 órától,⁷⁷ egy osztályozó konferencia keretében⁷⁸ minden tanulónak, bárminemű vizsga lebonyolítása nélkül „meggyártották” a „megfelelt” osztály- és érettségi⁷⁹ bizonyítványokat.⁸⁰ A tanulók „bizonyítványait” május 23-án, 13 órakor kapták kézhez.⁸¹ A gimnázium átadására május 22-én, délután 5 óra 20 perckor került sor⁸² Szabó István, mint ideiglenes vezető, felügyelő kezébe⁸³: Csávossy Elemér, az intézet főfelügyelője lejegyeztette a jegyzőkönyvbe, hogy az intézmény átadása erőszakkal, az új vezetés kívánságára valósult meg.⁸⁴ Ezzel együtt az iskolában leszerelték a meteorológiai állomást is: Bernhard Zsigmond számolt be róla naplójában, hogy Angehrn Tivadar atya az utolsó pillanatig végezte a csillagászati megfigyeléseket, mígnem elvették tőle a kulcsokat, és végleg bezárt a csillagvizsgáló Haynald-obszervatórium is.⁸⁵

Mivel a Magyar Tanácsköztársaság Kalocsai Állami Főgimnáziumának⁸⁶ új vezetősége úgy határozott, hogy a szerzeteseknek néhány napon belül el kell hagynia az intézetet,⁸⁷ a rektor és a tanárok egy része⁸⁸ a városban rejtőzött el és magáncsaládoknál⁸⁹ keresett szállást.

⁷⁵ *Lányi*, 1919. 11. p.

⁷⁶ *Bernhard*, 1919. 67. p.

⁷⁷ Ezzel szemben a hivatalos jegyzőkönyv délelőtt 11 órát jelölte meg a konferencia kezdetének. JTMRL II/XV/6.

⁷⁸ *Bernhard*, 1919. 67. p.

⁷⁹ Ehhez lásd a KN osztályozás (1919. április 12.), illetve az érettségi vizsgák eltörléséről (1919. május 12.) szóló rendeletét. *Milei – Petrák*, 1959. 84–86. p.

⁸⁰ A Kalocsai Jézus-Társasági Kath. Főgimnázium Értesítője az 1918–1919 és 1919–20. tanévről. Kalocsa, 1920. 5. p. (továbbiakban: Főgimnázium Értesítője, 1920.)

⁸¹ JTMRL II/XV/6.

⁸² *Lányi*, 1919. 11. p.

⁸³ *Kalocsai Néplap*, 1919. június 14. 2.

⁸⁴ *Lányi*, 1919. 11. p.

⁸⁵ *Bernhard*, 1919. 119. p.

⁸⁶ JTMRL II/XV/7.

⁸⁷ JTMRL IV.55. 6. p.

⁸⁸ Lafranco István naplójában számolt be kalandos megmeneküléséről: miután a kijárat kapukat a Vörös Őrség lezárta, ő és 15 tanuló az ablakon keresztül oldott kereket május 23-án. JTMRL IV.55. 7. p.

⁸⁹ Sokan önszántukból döntöttek úgy, hogy kórházi, iskolai vagy lelkesítő munkavégzésük teljes ellehetetlenítése miatt – egyházi fogadalmuk feladása helyett – inkább önmaguktól hagyják el addigi lakóhelyüket és emigrációba vonulnak. Ezt – annak ellenére, hogy veszélynek (házukutatás, letartóztatás

Délután három órakor azonban újabb üzenet érkezett a direktóriumtól. Eszerint a tanároknak még sem kellett távozniuk, hanem a két kanonoki házban lettek elszállásolva.⁹⁰

A direktórium kilakoltatásra vonatkozó visszakoázása ellenére a jezsuita rendház, illetve intézet közvetlen környezetében működő intézeti (szolga)személyzet és tanulóifjúság nem volt hajlandó kiszolgálni az új vezetőséget. Lafranco István számolt be róla naplójában, hogy Égly Sándor többek között irtózatos rendetlenségről és felfordulásról panaszkodott, mivel az ezért felelős alkalmazottak nem akartak dolgozni, mondván, hogy harminc évig szolgálták a jezsuitákat. Az „öreg Jóska bácsi” példáját ugyanis a többi szolga is követte abban, hogy egész nap a ház előtt ültek és csak pipáztak.⁹¹ Ugyanezt az attitűdöt követték a tanulók közül azok, akik nem szöktek meg⁹² (ez mintegy 150 főt jelentett⁹³), hanem az intézetben maradtak.⁹⁴ A kisebb jelentőségű, csupán szimbolikusnak tekinthető ellenállás elemeit a tanulóifjúság esetében például az jelentette, hogy a *Stefáneum XVIII. száma* szerint a diákság nem köszönt Kunfi Zsigmondnak, amikor az Kalocsára érkezett (1919. április 20.); a május 1-jei intézeti ünnepségen hamisan játszotta a Marseillaise-t,⁹⁵ nemzeti színű⁹⁶ zászlót és karszalagot használt, illetve leszavazta a diákbizalmi rendszer⁹⁷

kockázata stb.) tették ki vele magukat – a hívők, rokonok áldozatkészége segítette elő. BERNHARD, 1919. 9. Sok szerzetes vagy apáca szüleikhez, rokonaihoz vagy ismerőseihez húzódott be, megint mások vidéki kolostorokat kerestek, ahová kevésbé ért el a hatalom ereje. *Balanyi*, 1921. 606. p.

⁹⁰ *Bernhard*, 1919. 67–117. p.

⁹¹ JTMRL IV.55. 13. p.

⁹² Bernhard szerint a tanulók zöme az intézetből már a Tanácsköztársaság fennállásának első heteiben megszökött és vagy szüleikhez, Kalocsára ment, vagy magáncsaládoknál keresett szállást, míg hazautazását intézte. *Bernhard*, 1919. 118–119. p.

⁹³ JTMRL IV.55. 1. p.

⁹⁴ Ez lényegében a hazautazni fizikailag képtelen, idegen katonai erők által megszállt területekről származó tanulókat jelentette. *Lányi*, 1919. 11. p.

⁹⁵ A Budapesti Munkás- és Katonatanács Közoktatási Ügyosztálya adott ki rendeletet (1919. április 10.) az iskolai énektanítás keretében az Internacionálé, illetve a Marseillaise tanításáról. *Milei – Petrák*, 1959. 13. p.

⁹⁶ Valóban tüntető jelleget kölcsönzött a nemzeti színek viselése a tanulóifjúságnak, hiszen a Tanácsköztársaság megtiltotta ennek használatát és a vörös „nemzetközi proletár-zászlót” engedte csak a mindennapokban megjeleni. *Balanyi*, 1921. 659. p.

⁹⁷ A középfokú oktatási intézményekben kettős (tanítói- és diák) bizottságokat hoztak létre. *Vincze*, 1951. 39. p. Ehhez lásd: KN. 25. sz. rendelete (1919. április 25.). Rendelet a kettős (tanítói és diák-) bizottságok iskolánkénti felállításáról. *Milei – Petrák*, 1959. 79–83. p.

megalakítását is.⁹⁸ Ugyanakkor az ellenállás jelentékenyebb formája abban merült ki, hogy a tanulók számára kötelezővé tett szociológiai előadások alkalmával azok folytonos közbekiabálással, zsivajjal illeték a „*fekete párducnak*” becézett Szabó István előadását.⁹⁹ A helyzet végül odáig fajult, hogy Szabó István már a Vörös Örség behívásával és bebörtönzéssel¹⁰⁰ fenyegette meg az intézet tanulóit.¹⁰¹ A lényegében semmilyen érdemleges tevékenységre sem „kapható”, ellenszenvesen viselkedő diákságról Lafranco István szerint később Égly Sándor úgy nyilatkozott, hogy lemond¹⁰² az intézet vezetéséről és elhagyja Kalocsát, mert nem birkózik meg a tanulók rendszabályozásával.¹⁰³

A szembenállás további eleme volt, hogy a tanulóifjúság még azt is meg merete kockáztatni, hogy aktív részt vállaljon a rendház értékeinek megmentésében. Lafranco István a diákok segítségével értékes könyvek tömegeit hordta ki a városba „jó családokhoz”. Az egyik tanuló, Wallner Oszkár VII. osztályos növendék, miután május 22-én bejelentették a tanév befejezését, „kocsisnak állt” és a 23-ai bezárássáig egy teljes napon keresztül hordta ki a tanulók kofferjeit, azokba rejtve az intézet értékeit.¹⁰⁴ Egy másik tanuló feltörte a szertárakat is és kihordta a felszerelést az iskolából.¹⁰⁵ A fiúk a játéktárból még

⁹⁸ Stefáneum. A Kalocsai J. T. Nevelőintézet lapja. XXVII. szám (1919. december). 9. p. (továbbiakban: Stefáneum, 1919.) és *Lányi*, 1919. 8. p.

⁹⁹ *Lányi*, 1919. 11–12. p.

¹⁰⁰ Ilyen jellegű beavatkozásra végül nem került sor. A legsúlyosabb eset talán az volt, amikor valamikor május 5-e és május 12-e között a helyi direktórium emberei „[el]akartak egy este vinni néhány „*mágnáskölyköt*,” e tervet azonban a rossz időre hivatkozva végül lefűjták. *Lányi*, 1919. 9. p.

¹⁰¹ *LÁNYI*, 1919. 11–12. p.

¹⁰² Minden bizonnyal ennek tudható be, hogy a rendház, illetve a hozzá kapcsolódó intézet irányítása később valóban egy új politikai megbízott kezébe került, a KN ugyanis július 9-én írt levelében Juhász Péter tanítót nevezte ki a főgimnázium és internátusának (állandó) vezetőjévé. KFL VI.1. 194/1919. A KN kinevezi Juhász Pétert a kalocsai jezsuita intézet vezetőjének (1919. július 9.).

¹⁰³ JTMRL IV.55. 14. p.

¹⁰⁴ JTMRL IV.55. 2. p.

¹⁰⁵ JTMRL IV.55. 14. p.

a gumit is levették a billiárdasztalról,¹⁰⁶ annak érdekében, hogy „*ne maradjon semmi*¹⁰⁷ *a kommunistáknak*”¹⁰⁸

A jezsuiták azonban már csak csekély ideig felügyelheték az intézet sorsát, mivel június 7-én a direktórium ismét bejelentette,¹⁰⁹ hogy a szerzeteseknek június 16-ai határidővel¹¹⁰ ki kell költözniük. Ekkor azonban Égly Sándor a „legliberálisabban” járt el, ugyanis, hozzájárult, hogy egy-két idős és beteg, munkaképtelen¹¹¹ szerzetes maradjon a rendház egy kicsiny szegletében, akiket a Tanácsköztársaság „eltart”.¹¹² Ugyancsak engedélyt kapott a maradásra egy őket gondozó és „*a kizárólag vallási célra használható templom*” lelkészi teendőinek elvégzésére megbízott¹¹³ szerzetes.¹¹⁴ Az addig foglalkoztatott házi gondnoknak¹¹⁵ sem kellett távoznia azzal a feltétellel, hogy továbbra is vállalta az intézet gazdasági ügyeinek intézését¹¹⁶ és csak

¹⁰⁶ JTMRL IV.55. 6. p.

¹⁰⁷ Ennek ellenére mégis számtalan használati eszköz, illetve értékes tárgy tűnt el az intézetből. Június elején Klein Ignác katonákat telepített be a konvik-tusi hálótermekbe, akik Lányi Ede szerint halomra hordták el a színházi ruhatárból a konviktorruhát, függönyt, sapkát stb. Emellett, a rajzteremből kosárszámra vitték el az asszonyok a gipszmintákat. *Lányi*, 1919. 12–13. p.; Stefáneum, 1919. 1. p. Ezentúl 300–400 kötetnyi könyv elvesztéséről is beszámolt az iskola 1918 és 1920 közötti tanéveinek történetét feldolgozó gimnáziumi értesítője. Főgimnázium Értesítője, 1920. 6. p.

¹⁰⁸ JTMRL IV.55. 2. p.

¹⁰⁹ *LÁNYI*, 1919. 12. p.

¹¹⁰ *LÁNYI*, 1919. 15. p.

¹¹¹ A tanácskormány állami feladatnak nyilvánította az idős és emiatt nyugdíjas, munkaképtelen egyházi személyek, papok ellátását és helyzetükről való gondoskodást a VLH hatáskörébe utalta. *BALÁNYI*, 1921. 612. p.

¹¹² *LÁNYI*, 1919. 12. p.

¹¹³ A Kalocsai Néplap június 6-ai száma említi meg Zsíros Ferenc jezsuita atya nevét, aki a júniusi vasárnapokon, illetve ünnepnapokon a szentbeszédet tartotta. Feltételezhető, hogy az említett utasításban róla van szó. *Kalocsai Néplap*, 1919. június 6. 2. p.

¹¹⁴ JTMRL II/XV/15. jegyzőkönyv (1919. július 3.)

¹¹⁵ A KN-en keresztül közvetlenül a VLH-tól érkezett felhívás (1919. június 17.) a gimnázium vezetőségéhez, hogy a jezsuiták volt gazdasági alkalmazottai kössenek ideiglenes munkaszerződést a Pest megyei munkástanács által megszabott feltételek szerint. KFL VI.1. 187/1919. Fáber Oszkár utasítása (1919. június 17.) a Magyar Tanácsköztársaság Kalocsai Állami Főgimnáziumának vezetőségéhez, hogy kössön munkaszerződést a jezsuiták korábbi alkalmazottaival.

¹¹⁶ *Lányi*, 1919. 12. p.

az új vezetéstől fogadott el utasításokat. Ezzel együtt a jezsuiták kalocsai rendháza Öregek Otthonává¹¹⁷ alakult át.¹¹⁸

A rendház és szerzeteseinek elkerülhetlenné váló szétszórását követően Csávossy Elemér és öt tanár vállalkozott arra,¹¹⁹ hogy mintegy 130 diákkal együtt, Dél-Magyarország irányában elhagyja Kalocsát. Mivel a megszálló szerb hadsereg megadta az engedélyt, Szakács Albert likvidálási megbízott közbenjárásával – aki az emigrálók számára utazási engedélyt¹²⁰ szerzett – június 30-án megtörténhetett a leutazás a megszállott vidékekre.¹²¹ Lányi Ede számolt be róla naplójában, hogy a tompai plébános és a tanárok, illetve a helyi lakosság szeretettel fogadta az érkezőket,¹²² akik másnap, július 1-jén érkeztek Szabadkára.¹²³

A társadalom ellenállásának okai

A kommün álláspontja

A tanácskormány a helyi direktórium intézkedéseivel szemben kialakult kalocsai tüntetések, valamint a (szolga)személyzet és tanulóifjúság ellenséges viselkedésének okát – amely egyértelműen lassította a rendház és a hozzá tartozó intézet ellehetetlenítésének végrehajtását –, a háttérben szervezkedő jezsuiták ellenforradalmi tevékenységében¹²⁴ látta.

A kommün már kezdettől fogva úgy vélte, hogy a szerzetesek az egyházzal karöltve a tanácskormány döntései ellen uszítanak, a

¹¹⁷ Ez azzal van összefüggésben, hogy a lefoglalt intézményekben és épületekben a kormány nagyszabású internátusokat, szeretetházakat, árvaházakat, aggok és öregek befogadására szolgáló otthonokat, csecsemőotthonokat és rokkanttelepeket akart létesíteni. *Balanyi*, 1921. 597. p.

¹¹⁸ JTMRL II/XV/15. jegyzőkönyv (1919. július 3.)

¹¹⁹ A kalocsai rendtagok mintegy fele ugyanis még így is Kalocsán maradt. LÁNYI, 1919. 19. p.

¹²⁰ Még a *Kalocsai Néplap* számolt be róla 1919. június 14-én, hogy június 13-ai hatállyal megszigorítják a vasúti utazást az ún. „belső hadműveleti területekre” (Szekszárd, Kalocsa, Kecskemét környéke és az attól délre fekvő területek), a megszállott vidékekre, illetve külföldre. *Kalocsai Néplap*, 1919. június 14. 2. p.

¹²¹ LÁNYI, 1919. 19. p.

¹²² LÁNYI, 1919. 19. p.

¹²³ LÁNYI, 1919. 19. p.

¹²⁴ Mivel az érsek útmutatásával Kalocsa papsága, a járás plébánosai és káplánjai, de még a kalocsai jezsuiták sem tették le az esküt a Károlyi Mihály nevével fémjelzett Magyar Népköztársaságra egészen március közepéig, a rendház működését már ekkor az ellenforradalmi tevékenység gyanúja lengte körül. *Romsics*, 2018. 111. p.

Tanácsköztársaság megdöntésére szervezkednek, sőt, hogy „*az ellenforradalom szálai a paplaktól ágaztak szét.*”¹²⁵ Már a „vallásszabadság” kihirdetéséről szóló rendelet (1919. április 17.) is úgy fogalmazott, hogy „*a papság egy része [...] a vallás szabad gyakorlásának ürügye alatt nyílt vagy leplezett ellenforradalmi mozgalmat szít.*”¹²⁶ Ugyancsak a papságot vádolta bűnrészességgel a tanácskormány, amikor kiderült, hogy az áprilisi tanácsválasztásokon Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében egyedül Kalocsán történt „kormányellenes izgatás”.¹²⁷

Ugyanakkor a szerzeteseken kívül a tanulóifjúságot is megvádolta a kommün ellenforradalmi ténykedéssel. Lányi Ede számolt be róla naplójában, hogy április 29-én,¹²⁸ amikor Klein Ignác a gimnázium dísztermébe szállásolta el a Vörös Örséget,¹²⁹ a tanulóifjúság cselekedetét¹³⁰ két ízben is házkutatással „bosszulta meg”. Először, amikor Csávossy Elemérnél egy papírvágó kést talált, lefoglalta, „*s azt a többi szobában mint valami tört villogtatta,*”¹³¹ majd később, május elején, amikor a kijáratokhoz szuronyos örököt állíttatott, minek következtében a tanulók még tízóraiért sem mehettek ki az ajtón, és a pék adta be számukra az ablakon a kenyeret. Ekkor, bár a vizsgálat során a fiúk asztalait, a hálóteremben azok ruháit és zsebeit is átkutatták, nem találtak semmi rendelleneset.¹³² Végül, amikor Dóra János embereivel házkutatást tartott a *Stephaneumban* és megtekintette a tanulóifjúság által szerkesztett *Stefáneum* lap korábbi lapszámait, Csávossy Elemér szerint azért, mert „*valami ellenforradalmi akciót vélt benne fölfedezni.*”¹³³

A tanácskormány említett feltételezését a rendelkezésre álló források azonban nem igazolják, Kalocsa lakossága, illetve a cselédség és tanulóifjúság uszításának vádjával szemben a jezsuiták a később valóban kitört, Duna-Tisza menti ellenforradalom (1919. június 18–24.) időszakában kifejtett tevékenysége ugyanis éppen ennek ellenkezőjéről tanúskodik. Ugyanis, bár több forrás is alátámasztja

¹²⁵ Balanyi, 1921. 611. p.

¹²⁶ Milei – Petrák, 1959. 22–23. p. A közoktatásügyi népbiztos rendelete a szabad vallásgyakorlásról és a vallásszabadság kihirdetéséről (1919. április 17.).

¹²⁷ Romsics, 2018. 147. p.

¹²⁸ Stefáneum, 1919. 7. p.

¹²⁹ Lányi, 1919. 7. p.

¹³⁰ A *Stefáneum XXVII. száma* szerint a tanulók az intézeti díszterem falára kiasztották a Tizparancsolat tábláit, utalva Klein (tévesen) feltételezett zsidó vallására. Stefáneum, 1919. 7. p.

¹³¹ Lányi, 1919. 7. p.

¹³² Bernhard, 1919. 65. p.

¹³³ Stefáneum, 1919. 1. p.

Szabó István hitszónok Fáberrel szembeni felszólalásának tényét, Várady Lipót Árpád kalocsai érsek kiemelkedő érdemnek, fegyelmezettségnek nyilvánította azt későbbi, már az ellenforradalom időszakában keletkezett írásában, hogy papjainak a kommün fennállásának első két hónapjában nem akadt konfliktusa az ellenőrzésre küldött megbízottakkal.¹³⁴ Másrészt, amikor az ellenforradalom kitörésének hírére két likvidáló tanár (Szakács Albert, Makoldy Viktor) a kalocsai rendházba menekült az őket üldöző ellenforradalmárok elől, utóbbiak hiába kérték kiadatásukat június 20-án, azt a jezsuiták megtagadták.¹³⁵ Lányi Ede szerint ennek volt köszönhető, hogy 1919. június 24-én, amikor az ellenforradalom leverését követően a rendházba behatoló vörös katonák¹³⁶ a bűnösök megnevezését követelték, Szakács Albert – hálából korábbi megmentéséért – nem mondott neveket. Egyúttal a jezsuitákról kijelentette, „*hogy a fehér napok [mármint az ellenforradalom sikere – Sz. R.] alatt a legkorrektebbül viselkedtünk, politikával, harci dolgokkal egyáltalában nem foglalkoztunk.*”¹³⁷ Segítette továbbá a szerzetesek helyzetét Lányi Ede szerint az is, hogy az ellenforradalom alatt őt, a Tanácsköztársaság oldalán harcoló fegyveres életét mentették meg, illetve ápolták azok sebesültjeit is.¹³⁸

A valódi magyarázat

A Tanácsköztársaság történetével kapcsolatos szakirodalom kiemeli, hogy a közvélemény önálló, ellenséges fellépése gyakran megváltoztatta a kommün valláspolitikai intézkedéseit, legalábbis jelentős befolyással volt rá.¹³⁹ Esetünkben a tanácskormány visszakozése a legjelentékenyebb módon a korábbiakban említett két fő intézkedés, a likvidáció és a kilakoltatás végrehajtására vonatkozóan érhető tetten. Balanyi György szerint ugyanis a likvidálást „*a lakosság izgatott állapotára való tekintet*” gyakran hosszabb-rövidebb időre lassította,¹⁴⁰ illetve a kilakoltatás végrehajtásában vidéken „*a keresztény magyar nép érzékenysége több tekintettel kellett lenni.*”¹⁴¹ Balanyi meg-

¹³⁴ *Kalocsai Néplap*, 1919. október 31. 2. p.

¹³⁵ *Lányi*, 1919. 16. p.

¹³⁶ Várady érsek számolt be már említett írásában, a *Kalocsai Néplap*ban arról, hogy az ellenforradalom leverése kapcsán Kalocsára látogató Szamuely Tibor és emberei szentül meg voltak győződve a papság és a szerzetesek bűnrészségéről, ezért „*a terroristák [...] a városban törekedtek adatot gyűjteni és találni a papság veszedelmére.*” *Kalocsai Néplap*, 1919. október 31. 2–3. p.

¹³⁷ *Lányi*, 1919. 17–18. p.

¹³⁸ *Lányi*, 1919. 17–18. p.

¹³⁹ *Balanyi*, 1921. 588. p.

¹⁴⁰ *Balanyi*, 1921. 595. p.

¹⁴¹ *Balanyi*, 1921. 561. p.

állapításait a jezsuiták kalocsai rendháza-ra vonatkozóan Lányi Ede naplója alapján lehet alátámasztani. Ugyanis, miután Lányi szerint a szerzetesek már március 28-án „csomagolni kezdtek”,¹⁴² másnap megüzente a helyi direktórium, hogy erről szó sincs,¹⁴³ elrendelve, hogy a felsőbb utasítás megérkezéséig minden maradjon a régiben.¹⁴⁴ Később, május 24-én a szerzetes azt fogalmazta meg, hogy a kilakoltatás újabb elhalasztása azzal magyarázható, miszerint „a kalocsaiak fenyegető hangulatának” hatásaként Égly Sándor tagadta a jezsuiták eltávozásának hírét a nyilvánosság előtt.¹⁴⁵ Eközben, a likvidáció végrehajtásával kapcsolatban, néhány nappal az ellenforradalom kitérésé előtt naplójában arról írt, hogy bár Szakács Albert és Szabó István vezetésével a likvidálás megindult, de a fővárosból üzentek, hogy „egyáltalában ne siessenek, igen lassú tempóban leltározzanak”.¹⁴⁶

Hipotézisem szerint az intézkedések végrehajtásának lassúságáért közvetlen felelős ellenállás a természetesen fennálló, már említett vallásosság magyarázata¹⁴⁷ mellett Kalocsa városa és a katolikus egyház, s így vele együtt a jezsuita szerzetesek között lévő szimbiotikus összefonódás és az ennek hátterében meghúzódó társadalmi okok jelenlétével magyarázható.

Romsics Ignác *A nagy háború és az 1918–1919-es magyarországi forradalmak* című monográfiája alapján ismert, hogy Kalocsa szinte minden társadalmi csoportja ezer szállal kötődött a katolicizmushoz: a tanárok és tanítók az érsek által támogatott iskolákban tanítottak, az

¹⁴² Lányi, 1919. 5. p.

¹⁴³ Sőt, ezt megerősítendő, a városban kidobolták, hogy aki rémhíreket terjeszt a szerzetesek elűzéséről, az forradalmi törvényszék elé kerül. Lányi, 1919. 5–6. p.

¹⁴⁴ Lányi, 1919. 5–6. p.

¹⁴⁵ Lányi, 1919. 11. p.

¹⁴⁶ Lányi, 1919. 12–15. p.

¹⁴⁷ A vallásos érzület fontossága a jezsuita szerzeteseket támogató attitűd vonatkozásában leginkább a *Kalocsai Érseki Főgimnáziumot* látogató tanulói ifjúság viselkedésében érhető tetten. A tanulói ifjúság őszinte, vallásos ragaszkodásáról többek között Lafranco István számolt be naplójában: például, amikor az intézet diákjai étkezés előtt és után – az új vezetőség szeme láttára – imádkoztak, igazolva, hogy keresztény életmódjuk belső elhatározottságból fakad, és nem a jezsuita tanárok kényszerének terméke! JTMRL IV.55. 13–14. p. Sőt, Lányi Ede szerint a diákság azt követelte, hogy hozassák vissza a feszületet a terembe, illetve hogy imádkozzanak az előadás végén. (Az iskolákban kifüggesztett, királyokat ábrázoló vagy vallásos tárgyú képek és szobrok leszedését és raktárba helyezését, valamint a tanítás kezdetén és végén tartott imádkozás megszüntetését a Budapesti Munkás-és Katonatanács Közoktatásügyi Ügyosztálya rendelte el 1919. április 10-én. MILEI – PETRÁK, 12–13. p.) Lányi, 1919. 11–12. p.

orvosok az egyház által fenntartott kórházban gyógyítottak, az uradalmi cselédek papi birtokon dolgoztak, a földmunkások bérletet és kertet csak az érsektől kaphattak, s a kisiparosok is tőlük remélhették a legkomolyabb megrendeléseket. Az érsekség hatalmas birtokállománya munkalehetőséget biztosított a bérlők, uradalom-intézők és a gazdatiszti kar számára is. Ezáltal nem csoda, hogy a térségben és Kalocsán is rendkívül számottevő társadalmi csoportot alkotó birtokos parasztság körében – akinek politikai megélénkülése éppen az 1918–1919-es esztendőkre tehető – a direktórium valláspolitikai intézkedései ellenálláshoz vezettek.

Az intézkedések végrehajtásának befolyásolásában rajtuk kívül részt vállalt a helyi munkásság is. Ez azzal magyarázható, hogy a (térségben amúgy igen gyengén működő) szociáldemokrácia szakszervezeteibe belépő ipari munkásoknak az érsekség nem adott munkát, az egyház támogatása tehát létérdekük volt. A munkásokból és ügyvédekből álló¹⁴⁸ Kalocsai Szocialista Párt már említett lemondása mellett e tény igazolja az is, hogy a *Stefáneum XXVII. száma* szerint a helyi munkástanács már március 30-án küldöttséget küldött fel Budapestre, „*hogy a szerzetes iskolák bezárása ügyében Kalocsára nézve felmentést adjanak*”.¹⁴⁹

Végül, az ellenállásban aktív szerepet vállalt az intézeti tanulóifjúság is, a direktórium jezsuita tanárok elleni fellépése ugyanis egyet jelentett a gimnáziumban tanuló diákokkal szembeni támadással. Ez azzal magyarázható, hogy Kalocsa városa¹⁵⁰ a „diákságból élt”:¹⁵¹ az országos hírnévvel, távoli beiskolázási rádiusszal rendelkező gimnázium nem csupán egy oktatási intézmény volt, hanem a város egyik emblematikus, jelentős értéke, amelynek alternatíva nélküli bezárása magára a Tanácsköztársaságra jelentett volna lehetséges veszélyt. Tekintve, hogy az intézet alapvető feladata az értelmiség réteg kinevelése volt, jelentős hangsúly került a nívós papi utánpótlás, vagyis az egyházi pálya mint foglalkozási lehetőség biztosítására.¹⁵²

¹⁴⁸ Romsics, 2018. 71–180. p.

¹⁴⁹ Stefáneum, 1919. 6. p.

¹⁵⁰ Már a *Stefáneum XXVII. száma* is azzal magyarázta, hogy a jezsuita rendháznak nem esett bántódása az őszirózsás forradalom idején, hogy a város lakossága felismerte a szerzetesek érdemeit a vallásosság előmozdításában és a tanulóifjúság tanításában-nevelésében. Stefáneum, 1919. 4. p. Ugyanezt a feltételezést fogalmazta meg a *Kalocsai Néplap* 1919. augusztus 23-ai száma, amikor úgy fogalmazott, hogy „*Kalocsa népe áthatva a régi tanítók, jezsuita tanárok és apáca tanítónők, tanárnők iránt való hálától és nagy szeretettől nem tűrhette [...] szó nélkül*” az említettek kilakoltatását és iskolából való kiűzését. *Kalocsai Néplap*, 1919. augusztus 23. 1. p.

¹⁵¹ *Kalocsai Néplap*, 1919. október 31. 2. p.

¹⁵² *Csiszár Klára Antónia: Megújult lendülettel – a szatmári jezsuiták története.*

A haza békessége és a nemzet egysége Tolnai (Fabricius) István prédikációjában

Erdős Zoltán

Az 1945 utáni egyháztörténeti kutatás a puritanizmus¹ egyik legmar-
kásabb sajátosságának a prédikátorok társadalmi tanítását, a feuda-
lizmus bírálataát tekintette – elegendő Révész Imre és Makkai László
máig is nagy hatású munkáira utalni.² Az egyes szerzők állásfoglalá-
sai, a kritika mélysége és a megfogalmazott alternatívák között ter-
mészetesen jelentős különbségek vannak. A puritán mozgalomhoz
kötődő Tolnai F. István radikalizmusa messze elmaradt Tolnai Dali
Jánosé vagy akár Martonfalvi Tóth Györgyé mögött, de evvel együtt
is figyelemre méltó gondolatokat fogalmazott meg a fejedelmek köte-
lességeiről és a társadalom harmonikus működéséről.

Tolnai alakja korántsem ismeretlen a kutatás előtt. Életútját –
részben egykorú halotti kartája, részben pedig Bod Péter adatai alap-
ján – Szinnyi József és Zoványi Jenő, az orvostörténész Pataki Jenő,
legutóbb Luffy Katalin foglalta össze,³ munkáit pedig számos irodal-
omtörténeti monográfia érinti. Dolgozatom ezekhez az eredmények-
hez kapcsolódva mindössze arra tesz kísérletet, hogy rekonstruálja
egyetlen, nyomtatásban is megjelent prédikációjának gondolatmenet-
ét és elhelyezze azt az 1660-as évek politikai fejleményeinek és tár-
sadalomelméleti gondolkodásának közegében.

¹ A puritanizmus korántsem egyértelmű meghatározására pl.: *Luffy Katalin*:
„Romlás építőinek fognak nevezetni”. Prédikatori szerepek és alkalmi be-
szédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején. Debreceni Egyetemi Kiadó,
2015. (Csokonai Könyvtár 56.) (továbbiakban: *Luffy*, 2015.) 54-65. p.

² *Makkai László*: A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen. Akadémiai
Kiadó, Bp., 1952.; *Révész Imre*: Társadalmi és politikai eszmék a magyar
puritanizmusban. MTA., Bp., 1948. (Értekezések a Filozófiai és Társadalmi
Tudományok Köréből, 6/3.)

³ *Luffy Katalin*: Tolnai F. István. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon,
XII. kötet. Szerk.: Tamás Zsuzsanna. Balassi Kiadó, Bp., 2011. 74-75.
p.; *Pataki Jenő*: Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből. Összeáll.: Gazda
István – Perjámosi Sándor. Neumann Kht., Bp., 2004. [<http://mek.oszk.hu/05400/05413/#>] (2020.08.17.); *Szinnyi József*: Magyar írók élete és
munkái, XIV. kötet. Honyánszky Viktor, Bp., 1914. 244-245. p.; *Zoványi
Jenő*: Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor.
Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp.,
1977. 645. p.; Halotti kartáját kiadta: *Zoványi Jenő*: Egyleveles nyomtatvá-
nyok s irodalomtörténeti adatok a kolozsvári reformátusok belső templomá-
ban. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1895. 1. sz. 84-85. p.

Tolnától Kolozsvárig

Tolnai F. István 1630-ban született Tolnán, Séllyei István bíró fiaként. Tanulmányait szülőföldjén kezdte meg, de a következő években – talán csak maga Tolnai, talán az egész család – úgy döntött, elhagyják a pusztuló mezővárost⁴ és a keleti országrészben kezdenek új életet. Az egykor kiváló iskola ugyan a századforduló háborús veszteségei miatt hanyatlásnak indult, de továbbra is meglévő erdélyi és partiumi kapcsolatai⁵ megteremthették annak intézményes feltételeit, hogy a növendék magasabb iskolában képezhesse tovább magát. Nem lehetetlen, hogy már a család új otthonában született jóval fiatalabb öccse, György, akiről először 1671-72-ben, zilahi rektorsága idején, majd 1679-ben, leydeni disputációjára kapcsán hallunk.⁶

Tolnai, miután elhagyta a Dunántúlt, a Szatmár vármegyei Nagyecsedén, majd Váradon tanult.⁷ Egy ideig Nagyszalontán rektorodott, majd 1655 májusától Patakon folytatta tanulmányait, és ennek végeztével, az év második felében seniori tiszteletet viselt. Tanárai életre szóló hatást gyakoroltak szellemi fejlődésére: Tarpai Szilágyi Andrásról úgy emlékszik meg Németal földön megjelent művében, mint aki először nyitotta meg előtte a logika útját, Buzinkai Mihályt pedig a legnagyobb pataki tudósként említi.⁸

Patakról 1657-ben Tarcalra hívták rektornak,⁹ a következő évben pedig Lorántffy Zsuzsanna támogatásával megkezdte külföldi egyetemi tanulmányait: Utrechtben, Groningenben, majd Franekerben iratkozott be – itt jelent meg két munkája, az özvegy fejedelemszszonynak, illetve Apafi fejedelemnek ajánlva¹⁰ –, 1660 végén Ang-

⁴ *Szakály Ferenc*: A mohácsi csatától a szatmári békekötésig, 1526-1700. In: Tolna mezőváros monográfiája. Szerk.: Glósz József – V. Kápolnás Mária. Tolna, 1992. 91-174. (továbbiakban: *Szakály, 1992.*) 151-159. p.

⁵ *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Akadémiai, Bp., 1974. (Humanizmus és reformáció, 4.) 19-31. p.; *Szakály, 1992.* 158. p.

⁶ RMK III. 2990.

⁷ A váradi iskolára: *Csernák Béla*: A református egyház Nagyváradon. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad, 1992. 164-170., 232-242. p.

⁸ *Bartók István*: „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630-1700 között. Akadémiai Kiadó – Universitas, Bp., 1998. (Irodalomtudomány és kritika) (továbbiakban: *Bartók, 1998.*) 89. p.

⁹ A tarcali iskolára: *Dienes Dénes*: Minthogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon, 1596-1672. Sárospatak, 2000. (Acta Patakina, IV.) 275-286. p.

¹⁰ *Λυχνος λογικος ad usum singulorum Inventionis locorum, manu quasi Tironem deducens, duplici discursu absolutus...* Franeker, 1659. (RMK

liában is megfordult. Ezekben az években latin üdvözlő verseket írt diáktársaihoz, Nadányi Jánoshoz, Szendrei Ferenchez és nem sokkal később Jászberényi Pálhoz.¹¹ Az ő *Lükhnosz logikosz* című munkájához ugyanekkor Nadányi és Szendrei mellett Martonfalvi Tóth György, Debreceni P. János, Enyedi Gáspár és Técsi Joó Miklós írt üdvözlő verset.¹²

Tolnai 1662-ben tért vissza Erdélybe, kézdivásárhelyi lelkész-ként helyezkedett el, nem sokkal később pedig a kézdi egyházmegye esperesévé választották. Ebben a minőségében mondta el a radnóti fejedelmi udvarban, Apafi és több más főrangú úr jelenlétében a *Haza Bekesege, Avagy Egyenes Ösveny* című prédikációját, ami a következő évben Szebenben nyomtatásban is megjelent.¹³

1665 júniusától kezdve Kolozsvárott működött tanárként. Népszerűségére jellemző, hogy bár a fejedelem lelkész-ként Székelyudvarhelyre akarta helyezni, a diákság kérésére – és Teleki Mihály közbenjárásával – mégis meghagyta tanári állásában.¹⁴ Tanári működéséhez két szisztematikus teológiai munka kapcsolódik. 1679-ben polemikus művet jelentetett meg *Igaz keresztyéni és apostoli tudomány s` vallás utára vezető (...)* *kalauz* címmel, melyben nem kevesebbet, mint a teljes katolikus tanrendszer bírálatát tűzte ki célul.¹⁵ A monumentális összegző mű már címében is Pázmány *Kalauz*ára utalt, arra kívánt méltó feleletet adni: az első három rész az úrvacsora-tannal foglalko-

III. 2057); *Disputatio Theol. Exegetica Ad Cap. I. Medullae Amesianae...* Franeker, 1662. (RMK III. 2160)

¹¹ RMK III. 2024, 2026, 2164.

¹² RMK III. 2057.; *Bartók*, 1998. 93. p.; A diáktársak közti kapcsolat még évekig fennmaradt, legalábbis erre utal, hogy Debreceni P. János 1663-ban megjelent logikatankönyvét Tolnainak ajánlotta. RMNy 3075a.

¹³ Az igen röviden és általánosan megfogalmazott ajánlás Apafi hat főrangú tisztviseleljének és udvari emberének, Béli Pál főgenerálisnak, Kun István hunyadi és zarándi főispánnak, Basa Tamás tanácsúrnak, Belényesi Ferenc brassói főharmincadosnak, Ghilányi Gergelynek és Csepregi Turkovits Mihálynak szól. *Tolnai F. István: Haza bekesege, avagy egyenes ösveny...* Szenci Ábrahám, Szeben, 1664. (RMK I. 1017 = RMNy 3182) (továbbiakban: *Tolnai*, 1664.) A2r-A2v. p.

¹⁴ Az ügyre és Tolnai további kolozsvári tevékenységére részletesebben: *Herepei János: Apáczai és kortársai*. Szerk.: Keserű Bálint. Bp. – Szeged, 1966. (Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, II.) (továbbiakban: *Herepei*, 1966.) 308-309. p.; *Sámuel Aladár: Búcsúztató* Bocskay István fölött. (Írta Tolnai S. István [!]). In: *Protestáns Szemle*, 1899. 10. sz. 614-623. (továbbiakban: *Sámuel*, 1899.) 615-616. p.

¹⁵ *Tolnai F. István: Igaz keresztyéni és apostoli tudomány s` vallás utára vezető és az el-tévelyedéstről jó utban hozó kalauz*. Veresgyházi Szentyel Mihály, Kolozsvár, 1679. (RMK I. 1236) (továbbiakban: *Tolnai*, 1679.)

zik, a negyedik pedig a református hit régiségét és a katolikus tanok újításait bizonyítja a rendszeres teológia kérdései (pl. a Szentírás kanonikus könyvei, a megigazulás, a szentségek és a tisztítótűz tana) kapcsán. A következő évben Tolnai egy tankönyvet adott közre, melyben a Ramus és Amesius által kidolgozott dialektika összefoglalását nyújtja.¹⁶ Tervezte, hogy könyvet ír a metafizika tudományok közötti szerepeltetése ellen, ez a mű azonban végül nem készült el.

Kisebb munkái közül meg kell említeni az 1671-ben Komáromi Csipkés György művéhez írt magyar nyelvű üdvözlő versét,¹⁷ valamint kolozsvári tanártársa, Porcsalmi András és Szatmárnémeti Mihály halálára írt gyászverseit.¹⁸ Ezek a költemények a tudóstársaknak, elhunyt kollégáknak szóló gesztusként értékelhetőek, politikai jelentősége volt viszont a Bocskai István zempléni főispán temetésére írt búcsúztatónak, mely a *Szomorú halotti pompa* című kötetben is szerepelt.¹⁹ A búcsúztatott személy a bujdosók vezetőjeként jelentős szerepet játszott a Habsburg-ellenes küzdelmekben, és a kötet hat szerzője közül is négyen az 1671-ben megerősödött felső-magyarországi ellenreformáció miatt kényszerültek menekülésre.²⁰ Maga Tolnai tehát a „testi-lelki szabadságért” hadakozó bujdosók mellett foglalt állást, a Habsburg-ellenes politikai irányvonal mellett állt ki.

Bár elsősorban tanárként dolgozott, orvosként is számon tartották: szaktudását igénybe vették a fejedelmi udvarban, ahogy Bánffy Dénes és Bethlen Miklós is hívta nagybeteg gyermekéhez.²¹ Tanári működését csak két évtized múltán, 1685-ben cserélte fel a kolozsvári lelkészséggel, majd 1689-ben a kolozskalotai egyházmegye esperesi posztjával. Ezt a pozíciót azonban nem sokáig tölthette be, 1690 már-

¹⁶ *Demonstratio Compendiosa Dialecticae verae...* Veresegyházi Szentyel Mihály, Kolozsvár, 1680. (RMK II. 1467); *Bartók*, 1998. 93-94. p.

¹⁷ Kritikai kiadása: Régi magyar költők tára, XVII. század. 10. Az 1660-as évek költészete (1661-1671). S.a.r.: *Varga Imre*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. (továbbiakban: *Varga*, 1981.) 554-555. p.

¹⁸ *Görög Ferenc*: Egyleveles nyomtatványok. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1901. 1. sz. 91-92. p.

¹⁹ *Tolnai F. István*: Búcsúztató versek. In: *Szomorú Halotti Pompa*, melyly, az Néhai Tekintetes, Méltóságos és Nagyságos Bocskai Istvannak ... meg-hidgedett Teste felett, ugyan Kolosvárt az Ház előtt és a' Reformatusok Templomában siralmason celebráltatott. Veresegyházi Szentyel Mihály, Kolozsvár, [1674.] (RMK I. 1164) (továbbiakban: *Tolnai*, 1674.) N4v-O3v.; Kéziratos változatból közzétette: *Sámuel*, 1899. 617-623. p.; Kritikai kiadása: *Varga*, 1981. 555-561. p.

²⁰ *Imre Mihály*: Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1987-88. 1-2. sz. 25-26. p.

²¹ *Herepei*, 1966. 626. p.

ciusában elhunyt. Könyveinek nagy részét, így a korszerű teológiai és filozófiai irodalmak mellett a különösen értékes orvosi könyveket is, az udvarhelyi kollégium vásárolta meg, megalapozva az intézmény könyvtárát.²²

A „haza békessége” és a „szép megegyezés”

A *Haza Békessége* címet viselő prédikáció szerkezete alapjaiban nem tér el a puritán homiletikai modelltől,²³ bár Tolnai a címlapon jelzi, hogy a szöveget bővítette az elhangzottakhoz képest. A textust és annak rövid magyarázatát a *Summaja* és a *Czellya* követi, majd a részekre osztás és a tanulság megfogalmazása következik. Ezután tér rá Tolnai a prédikáció tényleges gondolatmenetére: kiindulópontként három ok szolgál, majd a tulajdonképpeni tanítást az oktató haszonban fejti ki. Alighanem ezt a szerkezeti elemet bővítette legnagyobb mértékben, olyannyira, hogy muszáj volt két tipográfiailag is elkülönített, de valójában három további alegységet kialakítani az *Oldalunkban Lévő ösztönökről* szóló, az *Utak Es Modok* lajstromát tartalmazó, valamint a haza javának előmozdításával szemben álló akadályokat bemutató fejtegetésekből. A prédikáció egy fél mondatos, tipográfiailag nem jelölt berekesztéssel zárul.

A szöveg nagyon világos tagolású, alighanem élő beszédben is remekül követhető volt. Belső kohézióját az is erősíti, hogy két motívum bűvópatakként minden szerkezeti egységben fel-felbukkan. Egyrészt Tolnai fokozatosan bontja ki a textus magyarázatát, Nehemiás nagyon is aktuális példájának egy-egy vonatkozását. A párhuzam, amelyet avval is kiemel, hogy a bibliai szövegben szereplő helytartót következetesen fejedelemnek nevezi, egyértelműen Apafi legitimációját szolgálta.²⁴ Másrészt vissza-visszatér az organikus állam- és tár-

²² A könyvanyag összetételére, hatására: *Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Kriterion, Bukarest, 1976.*

221. p.; A könyvjegyzéket közli: Erdélyi könyvesházak, II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Szerk.: *Monok István*. Scriptum Kft., Szeged, 1991. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2.) 203-205. p.

²³ *Medgyesi Pál*: Doce nos orare, quin et praedicare etc. az az Imadkozásra és Praedicatio írásra s-tételre, és a'nak meg-tanulására való mesterséges tablak. Bártfa, 1650. (RMK I. 832) 85-93., 102-106. p.

²⁴ Míg 1663-64 folyamán még az szolgálta Apafi legitimációját, hogy a török függőség vállalhatóságát és hasznosságát támasztotta alá bibliai párhuzammal, a hangsúlyok a következő tíz év folyamán jócskán megváltoztak. Bocskai István búcsúztató versében már azt emeli ki Tolnai, hogy egyrészt a fejedelem lecsendesítette a „pogány nemzetec sokszori haragját”, másrészt pedig menedéket nyújtott az „Austriai kegyetlenkedő Sas” áldozatainak, köztük magának Bocskainak. *Tolnai*, 1674. N4v-O1v.

sadalomszemlélet, amelyet Tolnai egy-egy érv alátámasztására használ, és amelyet könnyen össze tud kapcsolni a textus kifejtésével.

A textushoz kapcsolódóan Tolnai két összefüggésre helyezte a hangsúlyt. Nehemiás a babiloni fogság vészterhes korszakának lezártával a perzsa királytól kapott engedélyt és segítséget Jeruzsálem újjáépítéséhez: „Az Ur Isten igyefogyott népén irgalmasságának gazdagsága szerint könyörülvén, Artaxerxes Királynak szívét, meg-keseredett Néhemiáshoz hajtya”.²⁵ A párhuzam világos: Apafi szintén egy zűrzavaros időszak után vette át a kormányzást, szintén egy külső, pogány hatalom jóvoltából, és kezdhette meg a reményteli újjáépítést. Ahogy Tolnai még többször kiemeli, a perzsa király – illetve Erdély jelenében a török szultán – jóindulata az isteni kegyelem eszközeként értelmezhető.

Másodszor arra utal Tolnai, hogy Nehemiás a kezdet kezdetén tanácskozást tartott a zsidókkal, és közösen határoztak Jeruzsálem újjáépítéséről. A tanácskozás részletes leírása a fejedelem és a nép egységének, közös akaratának kiemelését szolgálja: „(1) Előnkben adatik itt sok sziveknek és lelkeknek e' jo dologban eg'gyé-lételek és meg-eg'gyezések. Mondának: Kellyünk-fel és építsük-meg. (2) Egy-más nogatása, serkengetése, melly az egygyességből származott: Kellyünk-fel és építsük-meg. (3) A' czél: Epitsük-meg, tudniillik, Jerusalemet. (4) Egymás bátorítása, vigasztalása és intése, hogy jo reménységben lennének: Es meg-erössíték, ugymond, magokat e' joban.”²⁶ Tolnai itt előlegezi meg azt az organikus közösség szemléletet, ami a továbbiakban a szöveg egyik szervező elve lesz.

A társadalom és az állam organikus leírása nem ritka a kor politikai műveiben, és hasonlóan gyakoriak az organikus nemzet-metáforák is.²⁷ Medgyesi Pálnál a közösség emberi testhez hasonlítása az együttérzés és szolidaritás kihangsúlyozását szolgálja. Az 1657 júniusában elmondott prédikációjában a lengyel betörés áldozataira utalva szólította fel a hallgatóit: „Szánakodjál azért s-a' lelked annyira meg essek rajtok, hogy ugyan meg betegedjék az. () Ezt kívánja a' testnek es a'ban a' tagoknak hasonlatossága-is: Ha egyik tag szenved, ugy mond azon Apostol, egész mind a' tagok egyetemben bánkodnak. ()

²⁵ Tolnai, 1664. 5. p.

²⁶ Tolnai, 1664. 6. p.

²⁷ R. Várkonyi Ágnes: Politikai elmélet – politikai gyakorlat. In: *Irodalomtörténet*, 1981. 2. sz. 409. p.; Medgyesi Pál nemzet-metáforái: *Luffy*, 2015. 205-215. p.; A kis és a nagy világ, a mikro- és makro-szintek analógiája feltűnt Verénczi Ferencnél is: *Luffy Katalin*: „A' kik életekkel, erkölcsökkel építenek és tanítanak”: Puritán elvárások az 1660-1668 közötti alkalmi beszédekben. In: *Kegyesség, kultusz, távolítás. Irodalomtudományi tanulmányok*. Szerk.: Gábor Csilla – Selyem Zsuzsa. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2002. (Sapientia könyvek) 66. p.

*segelleni-is tartozunk nyomorodott szegény édes hununkat csontunkat...*²⁸ Czeglédi István a közjó elsőbbségét támasztja alá a test és a tagok hasonlatával: „*Minden Magános-Embernek meg-maradása, bé-rekeztetett a' közönséges joban. Az Emberben, valamely Elettartó Rész, Fű, vagy Szív, ha gonoszul vagyon, az egész Test nyögh akkor...*”²⁹ Tolnai gondolatmenetének újdonsága, hogy kortársaihoz képest jóval módszeresebben aknázza ki az organikus szemléletben rejlő mozgósító erőt és kritikai potenciált.

Ennek az organikus szemléletnek igen alapos kidolgozását az *Okaiban* végzi el Tolnai: három különböző vetületét mutatja be rész és egész, tag és test, egyes ember és haza kapcsolódásának. Ez az összefüggés először is a működést tekintve az egymás közti relációk, visszahatások révén áll fenn. Az egyéni cselekedet hatása egy kört ír le a közösség felé, majd vissza az egyénekhez és magához a cselekvőhöz: „*a' mi jot egymással cselekesznek-is, szt az egészszel-is cselekeszik, a'menyiben az a' tag az egészben vagyon, avagy az egésznek része. Es mivel magok-is az egészben, mint tagok, attyokfiaival eg'gyütt vadnak, tehát ugyan azont magokért-is mivelik.*” Ostobaság tehát a magánérdekek követése, hiszen avval az ember végső soron saját magát károsítja meg.³⁰ „*Ha azért magunkat [a haza] szolgálattyátul, és szíves mellette való forgolodástul meg-vonszuk, magános javunkat tévén fel, csak javát és csöcsit szívjuk és szopjuk, Hazánkon erőszakot tészünk, a' mi övé, az az, magunkat, tőle erőszakkal el-vévén.*”³¹ Elsősorban nem a közös hazát érő anyagi veszteségre, a javak elherdálására utal Tolnai: a legfőbb veszteség szerinte az, hogy a magánérdekek követése miatt a haza egy-egy tagját veszíti el; a lényegi mozzanat itt is az egyén és a közösség szerves kapcsolódása.

Másodsor az eredet is egységet képez egyén és közösség között: mivel közvetlenül a hazának – végső soron persze Isten kegyelmének – köszönhetjük személyünket és javainkat, adósak is vagyunk neki annak arányában, amennyit kaptunk tőle akár a belső, lelki javakból, akár a külső javakból. Ez utóbbiak némelyike – így az előkelő származás, a jó neveltetés, az uraság és méltóság – főként a nemesek

²⁸ *Medgyesi Pál: Igaz Magyar-Nep Negyedik Jajja.* In: Sok Jajjokban, s' bánatos szível ejtett könyhullatásokban merült, és feneklett, szegény igaz Magyaroknak, egy-néhány keserő Siralmi. Rosnyai János, Sárospatak, 1658. (RMK I. 934 = RMNy 2796) (továbbiakban: *Medgyesi*, 1658.) 13-15. p.

²⁹ *Czeglédi István: Ama ritka példájú, s-a pogányt természet szerént gyűlölő keresztyének között dicsőséges emlekezetet érdemlet (...)* II. Rakoci Györgynek (...) el-alvásának megh-említése, s-testének földben tétele felet lött Praedicatio. Severinus Marcus, Kassa 1661. (RMK. I. 974 = RMNy 2970) (továbbiakban: *Czeglédi*, 1661.) E3r.

³⁰ *Tolnai*, 1664. 8. p.

³¹ *Tolnai*, 1664. 8. p.

osztályrésze, így joggal hangzik el a figyelmeztetés: „*Urak és Nemessek, itt tapogatva járjatok, mivel ezek közzül némellyekben a' szegény kösségnél többet vettetek, azért náloknál arra nézve Hazátoknak többel-is tartoztok.*”³²

Harmadik vonatkozásként Tolnai a kis világ és a nagy világ analógiáját dolgozza ki: „*vagyon az emberben egész Ország*”, az egyes lelki képességek, érzékek és testrészek az állam egy-egy tisztviselőjének, a társadalom egy-egy rendjének felelnek meg. Így például fejedelem testesíti meg az akaratot, a kancellár a lelkiismeretet, két generális a szeretet és a harag, a „*Sereg vitézek*” pedig a kezek, lábak, fogak, has és gyomor. Egyik képesség vagy testrész sem cselekedhet a test egészének érdekével szemben: „*mindnyájan Fejedelmekhez hűségesek, engedelmesek; az egészséges meg-ért elméjű emberben az Akarat ellen egy tag-is meg nem már motzanni. (...) Az Akarat tanácsot gyűjt ottan, és egy szível, senki magános hasznát nem nézván, a' mit az Egésznek javára és meg-maradására szolgálni látnak, végeznek.*” A már felvetett gondolatot folytatja Tolnai: a közös akarat abszolút elsőbbséget élvez, a magánérdekek emögött teljesen háttérbe szorulnak. A társadalom organikus egységét emeli ki az is, hogy Tolnai felfogásában a hierarchia egészen súlytalanává válik – annál is inkább, hiszen itt nem az emberek egymáshoz viszonyított helyzetéről van szó, hanem az egyes embert a hazához fűző személyes viszonyról. Ebben a rendszerben a funkciók és státuszok mindegyike létfontosságú, ahogy a test, úgy a társadalom sem működhet egészségesen, ha egyiket-másikat kiemeljük vagy elnyomjuk: „*Nincsen itt semmi egymásra való irigység, nincsen háborgás, hanem szép meg-eg'gyezés: egymás előmenetelin öröm, egymás nyavalyáján szomorúság.*”³³ A tényleges hierarchiából mindössze a fejedelem megkérdőjelezhetetlen vezető szerepe, a haza több adományában részesült nemesek és a több talentummal, nagyobb tehetséggel megáldottak fokozottabb felelőssége marad meg Tolnai rendszerében.

Miután bemutatta a társadalom organikus felépítését és működését, a prédikáció legterjedelmesebb és legjobbban kidolgozott részében Tolnai az aktuális viszonyokat taglalja és a konkrét tennivalókból állít össze agendát. Ahogyan a mű kezdetén jelezte, azt az utat kívánja megmutatni, „*Mely minden igaz Haza fiát, kiváltképpen a' nagy rendeket, mind Hazájok békeségének meg-szerzésére és meg-marasztá-*

³² Tolnai, 1664. 10. p.

³³ Tolnai, 1664. 12. p.; Hasonló gondolat, az egyes hivatalok alá-fölé rendeltetésének elutasítása felbukkan Diószegi Kis István és Medgyesi Pál munkáiban is: *Molnár Attila Károly: A „protestáns etika” Magyarországon. Ethnica, Debrecen, 1994. (továbbiakban: Molnár, 1994.) 57-58. p.*

sára; mind peniglen Istennek Hazájokban le-telepedett lelki Sionának meg-romladozott és fel-égetett kőfalainak fel-építésére, vezérel.”³⁴

Mindenekelőtt az *Oldalunkban Lévő Ösztönök*, az erdélyiek körében leginkább elharapódzott emberi gyengeségek bírálataát végzi el. Mind a hamis sáfárság, azaz a lelki és testi javakkal való visszaélés, mind a test kívánságainak burjánzása elsősorban a nemesekre jellemző, ezért nem meglepő, hogy itt hangzik el velük szemben a legélesebb bírálat és figyelmeztetés: „*Ha Nemességtekkel, mellyet az Úr Hazátok oltalmazására bizott reátok, gonoszul éltek, és atyátokfainak mod nélkül kegyetlenkedtek, és csak hasatoknak szolgáltok, hallyátok-meg az Urnak példa beszédét, és bocsássátok szivetekben annak erejét, szent Luk. 12. v. 42. 45. 46.*”³⁵ A szegény községről ugyanakkor részvétellel és elismeréssel beszél: „*sokszor a' szegény műveseknek a' száraz kenyérből és közönséges ételből sokkal több gyönyörűségek származik, hogy nem efféléknek a' fris uri ételekből. (...) a' szegény embereknek nagyob részént testek egészségeseb, erőseb, álmok édeseseb, ételi kívánságok nagyob, ételek és italok job izű, és elméjek csendeseb, sőt életek-is gyakorta hosszab...*”³⁶

Ezek után, az *Utak Es Modok* című részben tér rá a tulajdonképeni kérdésre: 15 (valójában eggyel kevesebb) pontban sorolja fel, mit kell tenni a haza, a magyarság és az egyház újjáépítése érdekében. A pontok nem szigorú logikai sorrendben követik egymást, hanem – az előszóbeli előadás sajátosságait örizve – egy asszociatív láncba rendeződnek.

Elsőként – visszatérve Nehemiás példájához – (1) arra emlékezteti a fejedelmet, hogy mindenekelőtt a helyzet tényszerű feltárására van szükség. A biblikus mitizáció eszközt használva utal Apafi tatár rabságára, majd rákérdez, hogy áll a gondjaira bízott magyarság és kereszténység ügye. Maga adja meg a feleletet, hangsúlyozottan jelen időben: „*nagy nyomoruságban és gyalázatban vagyom*”, vagyis az elmúlt évek kártételei még koránt sincsenek helyreállítva.³⁷

A fejedelmet, tanácsurakat és nemeseket a népe sorsa felett síró Nehemiáshoz (Neh. 1,4) hasonlítja, és (2) arra inti őket, hogy „*ilyen forro buzgo szerelem édes Véretekhez és Istenek dicsőségéhez légyen ti bennetek-is*”.³⁸ Az uralkodóhoz és a rendekhez intézett felszólítás egészen hasonló Medgyesi Pál megfogalmazásához, amikor 1657 júniusában a szenvedők, fogságba esettek és meghaltak sorsa

³⁴ Tolnai, 1664. címlap

³⁵ Tolnai, 1664. 13. p.

³⁶ Tolnai, 1664. 14. p.

³⁷ Tolnai, 1664. 15-16. p.; Vö.: *Fazakas Gergely Tamás*: Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. (Csokonai Könyvtár, 50.) (továbbiakban: *Fazakas*, 2012.) 271-272. p.

³⁸ Tolnai, 1664. 16. p.

feletti szánakozásra és az értük való könyörgésre intett. Tolnai hasonlóképpen az „*essék-meg szívetek*” felszólítás halmozása, fokozása csúcspontján lamentációs sírást vár a hallgatóitól.³⁹ Nem elegendő azonban a megindultság, ezt (3) őszinte bűnvallásnak és könyörgésnek kell követnie.⁴⁰

A reálpolitika területére érve (4) szükség van az ország javának előmozdításához kellő eszközök megkeresésére, a kedvező alkalmak kihasználására. Nem meglepő, hogy itt elsősorban – a textus magyarázatában és részeiben felvetett gondolatot tovább vezetve – a szultán jóindulatának biztosításáról van szó, több példázattal alátámasztva a török függőség fenntartását. A hosszas fejtegetést alighanem a jócskán megemelt portai adó és a hadisarc beszolgáltatása,⁴¹ valamint a Királyság ellen készülő hadjáratban való részvétel kérdése⁴² indokolta – bár Tolnai nem nevesíti ezeket a problémákat –, amik az adott körülmények között Apafi legitimitációját is komolyan megkérdőjelezhették. Tolnai érvelése lényegében nem mutat túl a törökös párt régóta alkalmazott érvkészletén: „*ha Istenünknek tetszik, hogy ideig bűneinkért idegenek uralkodgyanak rajtunk, miért nem szenvednök-el?*”⁴³ A külpolitikánál maradván (5) Tolnai – a sorok között bírálva II. Rákóczi Györgyöt – a szomszédos nemzetekkel ápolt jó viszony fenntartása mellett foglal állást.⁴⁴ Szintén külpolitikai vonatkozásban figyelmeztet később (14) az előrelátás fontosságára: béke idején is gondolni kell a háborúra, minden eshetőségre fel kell készülni.⁴⁵

A kormányzás és a belpolitika terén Tolnai előbb (6) történeti példákkal int az önérdéküket leső, rossz tanácsadók elkerülésére,⁴⁶

³⁹ Fazakas, 2012. 185-186. p.

⁴⁰ Tolnai, 1664. 17. p.

⁴¹ Erdélyi országgyűlési emlékek. Tizenharmadik kötet (1661-1664). Szerk.: Szilágyi Sándor. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1888. (Magyar Történelmi Emlékek. Harmadik osztály: Országgyűlési emlékek) (továbbiakban: Szilágyi, 1888.) 11-37. p.

⁴² A készülő hadmozdulatokról a fejedelem már áprilisban tudomást szerzett: a Porta és a havasalföldi vajda követe is tájékoztatta arról, hogy a tatár, moldvai és havasalföldi csapatok Erdélyen keresztül vonulnak majd a császár ellen. Apafi éppen június 3-án és 8-án fogadta a havasalföldi és a moldvai vajda követét, talán a csapatok rendezett átvonulásáról is tárgyaltak ekkor. A fejedelmet hadba szólító parancs viszont csak június 17-én érkezett meg az udvarba, így arra Tolnai még nem reflektálhatott. Szilágyi, 1888. 39-40. p.; Tóth Ernő: I. és II. Apafi Mihály naplója az 1632-1694. évekről. Első közlemény. In: Erdélyi Múzeum, 1900. 2. sz. 87. p.

⁴³ Tolnai, 1664. 18. p.

⁴⁴ Tolnai, 1664. 19. p.

⁴⁵ Tolnai, 1664. 23-24. p.

⁴⁶ Tolnai, 1664. 19. p.

majd (7) az egyesség és az egységes akarat fontosságát emeli ki, (8) és – visszacsatolva a prédikáció textusára – a tanácskozás jelentőségére figyelmeztet az országos ügyekben.⁴⁷ Ehhez kapcsolódóan később (12) a hízélgéssel szemben az országos ügyekben az igazság kíméletlen kimondását javasolja.⁴⁸ Jóval konkrétabb és egyben kritikai éllel is bíró tanács, hogy (11) „*az igazságnak ki-szolgáltatása személy válogatás nélkül uralkodgyék Országokban*”. A bírálat ismét a nemességre irányul: bár Tolnai – talán pusztán retorikai célból – fenntartja a nemesség kiválóságának fikcióját, tisztában van a visszaélésekkel: „*Nem tudgyátoké hogy a' köz nép előtt tükörök vadtok, a' mint magatokat viselitek, magokat hozzátok alkalmaztatni készek (...) Jaj hát tinétek ha botránkozásokra valo életet éltek*”⁴⁹ – szól a fenyegetés a szerepüknek, kiemelt társadalmi helyzetüknek megfelelni nem tudó nemeseknek.

Az egyházi ügyekben Tolnai elsőként (9) a szabadság helyes felfogására int: „*Szabadságtoknak helybe álltatását nem a' tetején, hanem a' fundamentumán kezdjétek. (...) Fundamentumot pedig ne fővenyen, hanem kőszálon építsetek.*”⁵⁰ Ez az obskúrus tanács alighanem a világi jogrendnek a Szentírás tekintélye alá vonásáról szól, Tolnai ugyanis súlyos eltévelyedésnek és az isteni büntetés okának látta, ha a világi törvények eltérnek a Szentírástól.⁵¹ Ehhez kapcsolódóan külön pontban (10) javasolja, hogy a vallásügyekben ne a megszokás vagy az üres tekintélytisztélet legyen a meghatározó,⁵² hanem az igazság őszinte kutatása.

Végül (13) az oktatás támogatására int Tolnai, hiszen az iskolákban kinevelt értelmiség és képzett politikai elit nélkül nem működik megfelelően a társadalom. „*Hazánk békesége függ a' jo, tudos, értelmes, tanácsos Fejedelmektül, Uraktul, és körülöttök forgo bölcs szolgálktul, mint egy egy oszlopoktul. De ezek nem különben mint valami gyönyörűséges és kies veteményes kertben a' virágok, a' Scholákban*

⁴⁷ Tolnai, 1664. 19-20. p.

⁴⁸ Tolnai, 1664. 22. p.; Vö.: Báthori Mihály szerint a fejedelmek öt legnagyobb hibája a kegyetlenség, a méltatlan bosszúságtétel, a tudós tanácsosok megvetése, helyettük tudatlanok és hízélgedők felemelése, és végül az Isten tanításának, tanítóinak meg nem becsülése. *Báthori Mihály: Hangos trombita, az az Ollyan Predikaciok, mellyekben Erdely és Magyar ország romlásának és pusztulásának okait a' Szász Meggyesi Gyűlésben, az ország Harom Nemzetből valo fő fő Rendei előtt közönséges helyen predikállott es ki jelentet... Karancsi György, Debrecen, 1664. (RMK I. 1010 = RMNy 3141) (továbbiakban: Báthori, 1664.) 2-4. p.*

⁴⁹ Tolnai, 1664. 21-22. p.

⁵⁰ Tolnai, 1664. 20. p.

⁵¹ Tolnai, 1664. 26. p.

⁵² Tolnai, 1664. 21. p.

avagy Collegiumokban nevedeknek...” Az iskola az a forrás, ahonnan a négy paradicsomi folyamhoz hasonlóan a négy tudástípus, az értelmesség, a tudomány, a bölcsesség és az eszeség kiárad. Márpedig a török és tatár dúlás során az iskolák egy része elpusztult, más része hanyatlásnak indult,⁵³ így ebben a helyzetben különös gondot kell fordítani az iskolák támogatására. A gondolat szervesen illeszkedik a puritanizmus művelődési programjához. Korábban Mikolai Hegedűs János és Apáczai is élesen kikelt a tudatlanság – az anyanyelvű iskolák és a nyomdák elhanyagolása, a mesterségek meg nem becslése – ellen.⁵⁴ Báthori Mihály az Isten elleni bűnök, Miskolczi Szenczi János pedig a nemzeti hanyatlás origójának tekintette a tudatlanságot,⁵⁵ amelyből a tudomány pártolása, iskolák alapítása jelenthetné a kilábalást.

Az *Utak Es Modok* utolsó, 15. pontja valójában egy új szerkezeti egységként értelmezhető: azt a hat akadályt mutatja be, „*mellyek édes Hazátoknak javának előmozdításában meg-gátolhatnak*”.⁵⁶ Tolnai itt egy sajátos, leegyszerűsített bűnkatalógust állít össze. Técsi Jó Miklós imádságaiban három helyen is szerepel a bűnök felsorolása,⁵⁷ prédikációiban pedig Medgyesi Pál hosszasan fejtegette,⁵⁸ majd Báthori Mihály bonyolult rendszerbe foglalta a nemzeti bűnöket,⁵⁹ Tolnainál elegendőnek bizonyult a hat legfőbb bűn pusztá egymás mellé rendelése.⁶⁰

⁵³ Tolnai, 1664. 16. p.

⁵⁴ Mikolai Hegedűs János: Az mennyei igazságnak tüzes oszlopa. In: Magyar gondolkodók, 17. század. Vál., a szöveget gond., jegyz.: Tarnóc Márton. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., [1979.] (Magyar remekírók) 529-534. p.; Apáczai Csere János: A bölcsesség tanulásáról. In: *Tarnóc*, 1979. 618-619. p.

⁵⁵ Luffy, 2015. 86., 102-111. p.

⁵⁶ Tolnai, 1664. 24. p.

⁵⁷ Fazakas Gergely Tamás: Bűnös-e a fejedelem? Imádságok és versek a Rákóczi-propaganda határain. In: Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora. Szerk.: Kármán Gábor – Szabó András Péter. L’Harmattan – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2009. 438-439. p.

⁵⁸ Medgyesi, 1658. 16-21. p.

⁵⁹ Báthori, 1664. 13-20. p.; Luffy, 2015. 184-187. p.; A bűnkatalógusok tipológiája: Luffy, 2015. 75-77. p.

⁶⁰ Itt érdemes röviden utalni Tolnai némileg meglepő bűn-fogalmára: sem az „*Oldalunkban Lévo ösztönök*”, sem a boldogulás hat gátja nem teológiai értelemben vett bűnökként aposztrofálódik, hanem a természeti törvény megsértéseként, vagy – mégoly siralmas következményekkel járó – gyakorlati problémákként. Ez annál is inkább különös, hiszen későbbi teológiai munkájában Tolnai már a kálvinista bűn-fogalom szigorú értelmezése mellett tört lándzsát. Tolnai, 1679. 682-696. p.

Első akadályként, igen hangsúlyosan, három és fél oldal terjedelemben a tudatlanságot említi és bírálja Tolnai. Némileg meglepő a gondolatmenetben, hogy kortársaival ellentétben a műveletlenség kérdését ezen a ponton a vallási előírások hiányos ismeretére, valamint a Biblia és a világi törvények helytelen viszonyára szűkíti le. A tudatlanságot, ami számtalan bűn és visszasság szülő oka, a Szentírás tekintélyének helyreállításával lehet megszüntetni: „*ültessük a' felső székben a' Szent Írást, ülljön lábainak sámany széke előtt Országunk Articulusa és Decretuma, és hogy mindenekben tőle halgasson, reá szorgalmatossan vigyázzunk...*”⁶¹

Ami viszont a világi jogot illeti, a nemesség elzárkózásával, a rendi jogok védelmével és minden idegen hatás *ab ovo* elutasításával szemben a nyitás fontosságát hangsúlyozza. Hasznos lehet megismerni más népek jogrendjét, ahonnan alapelvek, bevált gyakorlatok emelhetőek át a hazai jogba. Ehhez elengedhetetlen a külföldi iskolák látogatása: „*A' ti fiaitok, mint valami méhetskék Hazátok kosarából az idegen az idegen Országoknak virágira ki-repülni, és Hazátok javára s' előmozdítására rakott erővel vissza térni, ne restelleyenek*” – tanácsolja a németalföldi és angliai egyetemekről nemrég hazatért Tolnai. „*Szép dolog Nemesi és Uri ágból születeteni, de szepeb azt virtussal meg-ékesíteni*”⁶² – a régi közhely itt új tartalommal telítődik: a *virtus* ebben a szövegösszefüggésben a tudást és a széles látókört jelenti.

A további öt akadályt a helytelen, eltúlzott önszeretet és a magánérdek követése, az önhittség, a tisztességkívánás, az irigység és a gyűlölködés jelenti. Tolnai itt alig gyarapítja új megközelítéssel, érvvel vagy példával a nemzeti karakterről és bűnökről szóló diskurzust, fontos azonban kiemelni, hogy mindvégig fel-felbukkan a rá jellemző organikus szemléletmód és a nemesség bírálata. Az irigység kapcsán például kiáll amellett, hogy a haza érdekében a nem nemesi származású értelmiségieket is érvényesüléshez kell segíteni: „*Ha Országtok javára és elő-mozdítására alkalmas tanácsot az alsob renden lévő szép ételmű személyek találának adni, avagy Hazátok őrizésében jo lélekkel fognak törekedni, ne irigyellyétek, sőt tehetségtek szerint elő-segellyétek.*”⁶³

⁶¹ Tolnai, 1664. 27. p.

⁶² Tolnai, 1664. 27-28. p.; Vö.: „*Szép dolog e' Világ előtt a' Külső Nemesség, Magyar Keresztvények! de Isten előtt im a' belső kedves...*” Czeglédi István: A jo emlékezetű; igyenes lelki-isméretű; Néhai Nemzetes Vdvarhelyi György Vramnak... Severinus Marcus, Kassa, 1662. (RMK I. 989 = RMNy 3030) C3r.

⁶³ Tolnai, 1664. 30. p.

Stílus és nyilvánosság

„No hát Haza fiaii, Urak, Nagy rendek, Nemessek, köz népek...” – szólítja meg közönségét Tolnai az oktató haszon kezdetén.⁶⁴ A prédikáció tényleges hallgatóságát a főrendek alkották, akiket a szövegben többször is közvetlenül, második személyben szólít meg a szerző. A köznép ugyanakkor inkább virtuális közönségként szerepel, róluk csak szó esik időről időre, harmadik személyben. A két réteg között elhelyezkedő nemeseket ugyan többször is megszólítja Tolnai, de jobbra csak általánosságban: hallgatóként biztosan nem sok köznemes volt jelen a radnóti udvarban, rájuk jobbra a nyomtatott változat olvasójaként számíthatott a szerző.⁶⁵

A szöveg nyelvi jellemzői arra utalnak, hogy Tolnai szándékai szerint széles közönséghez kívánt szólni. A prédikáció rendkívül jól átgondolt, világos szerkezetű, gördülékeny nyelvi megformálása pedig könnyen befogadható, sőt kimondottan élvezetes olvasmányvá teszi. A hallgatók, olvasók figyelmének fenntartását tudatosan és kimért módon alkalmazott stílári eszközök segítik.

Amellett, hogy Tolnai stílusa általában egyszerű és letisztult, kerüli a díszítményeket és többszörösen összetett mondatokat, helyenként remekül szerkesztett körmondatokkal találkozunk. A Nehemiás megindultságáról szóló tömör bibliai textust például így bővítette költői erejű képpé: „*Néhemiás halván Istene dicsőssége meg-gátolodását, s' édes vére s' Nemzete el-tapodtatását, szívében meg-indulván, Istene és Nemzete buzgo szerelme csaknem meg-emészti, semmiképpen magát meg nem tartoztathattya, hanem romlott Hazáját, gyaláztatban forgo Népet, és Istene el-romladozott Jerusalemét, le-ülvén zokogva sirattya, sok napokon és étszakákon szemei csatornákká válván, könyhullatásának zápor eszejét testének földére hullattya, éjjeli s' nappali siralmival ruháját és nyoszolyáját ásztattya, annyira hogy a' nagy keserűség és szívbéli epedség orczáját meg-hervasztya és változtattya, Nehem. 1. v. 4. és 2. v. 2, 3.*”⁶⁶ Szintén művészi igénnyel fejlesztette novellisztikus betété annak leírását, amikor Nehemiás a király társaságát keresi és hozzá folyamodik kérésével.⁶⁷

Másutt tömörségükben is nagyon plasztikus és megragadó hasonlatokra bukkanunk: „*Nem különben mint a' téj a' tűznél forrásra jutván, a' fazékban meg nem maradhat, hanem sietséggel fel-emelkedvén*

⁶⁴ Tolnai, 1664. 13. p.

⁶⁵ Vö. Báthori Mihály prédikációs-kötetének virtuális és tényleges közönségére: *Luffy Katalin*: Nemzeti propaganda és publicisztika változatai a XVII. századi Erdélyben. Báthori Mihály Hangos Trombitája. In: Devóciók, történelmek, identitások. Szerk.: Gábor Csilla. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2004. (Sapientia Könyvek, 26.) 113-121. p.

⁶⁶ Tolnai, 1664. 16. p.

⁶⁷ Tolnai, 1664. 18. p.

*fazéka száján ki-foly: így ezeknek lelki tejek, az az Jerusalemekhez valo nagy indulattyok, szerelmeknem tüzeitül forrásra jutván, testöknek föld edényében, (Másod Cor. 5. v. 1.[!]) fazékában meg nem tér; hanem hirtelenséggel meg-indulván nagy kiáltással szájokon ki-forr: Kellyünk-fel és építsük-meg.*⁷⁶⁸

A művészi megoldások mellett persze nem egyszer közhelyekkel, nagyon gyakran használt frázisokkal is találkozunk a szövegben. A haza iránti odaadásra például így int Tolnai: „Mert minket Hazánk, nem mások javára, se maga ártalmára, sőt inkább javára s’ hasznára szüle.”⁷⁶⁹ Hasonló formában bukkant fel ez a fordulat néhány évvel korábban Czeglédi Istvánnál: „Az Ember sem magának született, mert másképpen nem volna Társalkodó-Állat. Mások javára köszönt-bé e’ Világra. A’ mi Szegény Hazánk s-Edes Barátink oltalmazásokért, születünk egyikért.”⁷⁷⁰ Később Cserei Mihálynál is feltűnt ez a frázis: „nem magunknak, hanem Istennek, hazánknak, s a közönséges jónak születünk...”⁷⁷¹ Az emberek Isten előtti egyenlőségét szintén közkeletű képpel bizonyítja Tolnai: „Tud-meg, hogy mezitelen jöttél-ki anyád méhéből, földből lettél, viszont földé kell lenned.”⁷⁷² Ugyanez a fordulat így hangzik később Csúzi Cseh Jakabnál: „Szintén olyan setétségben s undokságban hever anyaméhében a nemes, mint a paraszt.”⁷⁷³

Az érvelést helyenként közkeletű szólások és szállóigék illusztrálják – így például „a’ Politicusok” mondása („azok árnyékát meg ne vessétek, a’ kiknek árnyékokban lehet kicsiny pihenéstek”) vagy egy boroszlói ház homlokzatán olvasható felirat („Felix civitas, quae tempore pacis cogitat de bello”).⁷⁷⁴ Történeti példákkal viszont – a puritán szerzők többségéhez hasonlóan – nemigen él,⁷⁷⁵ és kortörténeti utalás is mindössze egyszer fordul elő a szövegben: a hamis barátok „még magok és Hazájok kárával-is jo és szent igyekezeteteket meg-akadályoztatni képesek. Példák lehetnek erre a’ Hiberniai, Galliai, Cseh, Morva, és egyéb országi persecutiok, mellyekről azoknak le-iroi bővön irtanak, azokat olvassátok-meg.”⁷⁷⁶

⁶⁸ Tolnai, 1664. 7. p.

⁶⁹ Tolnai, 1664. 7. p.

⁷⁰ Czeglédi, 1661. E3r.

⁷¹ Cserei Mihály: *Compendium theologicum*. Id.: Molnár, 1994. 109. p.

⁷² Tolnai, 1664. 31. p.

⁷³ Csúzi Cseh Jakab: Edom ostora. Id.: *Petrőczy Éva: Fél-szentek és fél-poéták. Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*. Balassi, Bp., [2002.] (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok, 5.) 14. p.

⁷⁴ Tolnai, 1664. 18., 23. p.

⁷⁵ Tolnai, 1664. 19., 23. p.

⁷⁶ Tolnai, 1664. 19. p.

Összefoglalás

Tolnai F. István prédikációja igen összetett és képlékeny helyzetben született. Erdélynek hosszú távon rendeznie kellett a viszonyát a bécsi udvarral és a Portával, emellett nem kevésbé égető kérdés volt a fejedelmi hatalom megerősítése, a súlyos belső konfliktusok elsimítása, és nem várhatott a háborús pusztítások számba vétele, az újjáépítés és a gazdasági konszolidáció sem.

Tolnai ezekhez a kérdésekhez két, egymással szorosan összefüggő érvmenettel szolt hozzá. A textus megválasztása, valamint az *Utak Es Modok* című rész külpolitikai fejtegetései elsősorban Apafi fejedelem legitimációját támasztották alá és a török függőség vállalását indokolták. Az organikus szemlélet és a nemességgel szemben fel-felbukkanó kritika ugyanakkor a közrend helyreállítását, a társadalom békéjének biztosítását, és egy kiegyensúlyozottabb, igazságosabb rend kialakítását szolgálta az újrendezendő viszonyok között.

Talán az aktuális beszédhelyzetből, talán Tolnai habitusából és személyes meggyőződéséből adódott, hogy társadalombírálata általában a nemességhez szóló intésekben, figyelmeztetésekben merült ki, a szociális bűnök ostromozása csak közvetetten, a feudális rend megkérdőjelezése pedig egyáltalán nem került szóba. Elvi szinten ugyanakkor Tolnai következetesen a nemzet tagjainak együvé tartozását, egymásra utaltságát hangsúlyozta, és a társadalmi hierarchia értékszemlegessége mellett foglalt állást. A gondolatmenet lényege nem több és nem kevesebb, mint hogy a „haza békessége” a „szép megegyezésen”, a társadalmi és a politikai integráción áll vagy bukik.

Tolnai prédikációjának nem az érvkészlet újszerűsége, a szerzői invenció, a hangvétel vagy a kritika élessége adja meg jelentőségét. Sokkal inkább az organikus szemlélet átgondolt rendszerként való kidolgozása és kritikai használata, valamint Apafi legitimációjának alátámasztása biztosít számára fontos helyet a magyar politikai gondolkodás történetében.

Kommunikáció a 20. századi katolikus egyházban

Kovács Lajos

A modern kor egyik fontos jelszavává vált a kommunikáció, hiszen a könyvnyomtatás felfedezése óta a tömegkommunikáció új módjainak felfedezése alapvetően változtatta meg a politikát, az arról való gondolkodást, a tömegek elérésének módjait. Minderre az egyháznak is reagálnia kellett. Az egyházi kommunikáció történetének feldolgozása nem könnyű vállalkozás, szinte lehetetlen, hiszen csak a Római Katolikus Egyházban számtalan ilyen jellegű vagy témájú hivatalos közlemény született már¹. Ha még azt is hozzátesszük, hogy ezeket teológusok vagy szakemberek értelmezték², máris könyvtári irodalommal, értelmezéssel és próbálkozással találjuk szembe magunkat. És még nem is említettük azt, hogy a katolikus egyházon kívül számtalan más keresztény egyház, egyházas közösség tette meg ugyanezt.

Ebben az elemzésben azt vizsgáljuk, hogy az egyház önértelmezésében fordulópontot jelentő II. Vatikáni Zsinat (1962–65) miben változtatta meg az egyház kommunikációját. Milyen volt, mivé lett?

Hogy a kommunikáció a mai embernek ennyire a központi témája és egyik legkedveltebb szava lett, azt nemcsak a közbeszédben vesszük észre, de alig van már olyan tudományág, amely ne tette volna meg érdeklődése tárgyává. Ezért is beszélünk a kommunikációtudományról úgy, mint egy interdiszciplináris tudományterületről.

Ezek a változások a vallásokat és az egyházakat is érintették. Mert a legalapvetőbb szinten értettük meg az elmúlt 100–150 évben, hogy minden kommunikáció, még az a szándék is, ha nem szeretnénk kommunikálni. Röviden: nem tudunk nem kommunikálni. A kommunikáció érinti mindazt, amik vagyunk és amit teszünk. Embernek lenni a legmélyebb szinten jelenti azt, hogy kommunikációban vagyunk.

A kereszténység a kommunikáció vallása, „az egyház kommunikáció”³, állítja Avery Dulles bíboros. Kommunikáció minden, amit tesz, és ami az egyház. Isten beszél az emberhez, neki pedig meg kell értenie az üzenetét és tovább kell örökítenie. A teológia – az értelmet kereső hit –, amely ezt a tevékenységet elvégző tudás, tele van olyan témákkal mint: a kinyilatkoztatás (azaz Isten önfeltárása az Írások és az apostoli hagyomány által), a keresztény üzenet továbbadásának a mikéntje (a missziók inkulturációs törekvése a különféle kultúrákban), de ugyanúgy beszél a Szentháromság belső életének kapcsolatáról, kommuniójáról, nem utolsósorban a krisztushívők közösségének,

¹ *Inter Mirifica, Communio et Progressio, Aetatis Novae*

² Eilers, F. J., *Kirche und Publizistik, Dreizehn Kommentare zur Pastoralinstruktion „Communio et Progressio”*, Paderborn, 1972.

³ Dulles, A., „The Church is Communication” in *Multimedia International Booklets*, 27, szerk. S. Bamberger, J. Abela

az egyháznak ebben a kommunióban való részesedéséről a szentségek által és így tovább. Lehetetlen tehát olyan teológiai témát találni, amelynek ilyen vagy olyan formában ne lenne szoros kapcsolata a kommunikációval.⁴

A kommunikáció teológiája implicit módon jelen van már az első századok teológiai írásaiban és végigkíséri az azt követő századokat,⁵ de kétségkívül explicit módon és értelemben a 20. századi, főként a II. Vatikáni Zsinatot előkészítő teológusok írásaiban, csakhogy párat említsünk a legismertebbek közül: Yves Congar⁶, Avery Dulles⁷, Jacques Ellul⁸, Bernard Lonergan⁹, Karl Rahner¹⁰, Hans Urs von Balthasar¹¹, Edward Schillebeeckx¹².

A keresztyén kommunikáció 20. századi kimerítő bibliográfiáját állította össze¹³ a jezsuita Paul A. Soukup, a kaliforniai Santa Clara Egyetem kommunikáció professzora. Am a hivatalos egyház is elismerte és felismerte a kommunikáció fontosságát, amikor 1963-ban a II. Vatikáni Zsinaton egy egész dekrétumot, az *Inter mirifica* kezdetűt szentelte a kérdésnek, és az idők jeleit figyelembe véve, különösen is reflektált a társadalmi kommunikáció eszközeire. Igaz ugyan, hogy ezt a dokumentumot sok kritika érte, mivel túl korán lett megszövegezve, ezért még a zsinat előtti szemléletben íródott, és nem tükrözi vissza a zsinat kopernikuszi fordulását, vagyis az egyház világ felé fordulását, amely markánsan jelenik meg a *Lumen gentium*-ban (1964), a *Dei verbum*-ban (1965) vagy az *Evangelium nuntiandi*-ban (1975). Ennek az elégtelenségnek a hatására íródott meg és került kiadásra mindössze pár évre rá a katolikus egyház máig legmeghatározóbb lelkipásztori instrukciója, a *Communio et Progressio* (1971), később

⁴ Kress, R. *The Church: Communion, Sacrament, Communication*, New York, Paulist Press, 1985. pp. 17–23.

⁵ *Communio* és *communitas* olyannyira rokon fogalmak a latinban, hogy Aquinói Tamás gyakran a *communicatio* kifejezést használta a *communio* vagy *communitas* szavak helyett. Sem a *communio*, sem a *communitas* nem lehetséges kommunikáció nélkül, mert mindkettő ez utóbbi eredménye.

⁶ Congar, Y., *The Mystery of the Church*, Baltimore, Helicon, 1969.

⁷ Dulles, A., *Az egyház modelljei*, Vigilia, 2003.

⁸ Ellul, J., *La Technique ou L'Enjeu de siècle*, Armand Colin, Paris, 1954.

⁹ Lonergan, B., *Insight: A Study of Human Understanding*, University Press Toronto, 1992.

¹⁰ Rahner, K., *The Shape of the Church to Come*, London: SPCK, 1974.

¹¹ Balthasar, H. v U., „Current Trends in Catholic Theology and the Responsibility of the Christian,” *Communio* 5, 1978.

¹² Schillebeeckx, Ed., *Church, The Human Story of God*, New York, Crossroad, 1996.

¹³ Soukup, A. P., *Christian Communication: A Bibliographical Survey*, New York, Greenwood Press, 1989. pp. 63–79.

az *Aetatis novae* (1992), vagy a kommunikációnak a papnevelésbe beépített iránymutatása (1986), sőt még a Kánonjogi Kódex is a kommunikációval foglalkozik a 822–832-es kánonokban (1983). Nem utolsósorban a tömegtájékoztató világnapjára évente kiadott pápai üzenetek központi témája az elmúlt két-három évtizedben a digitális média vagy újmédia, még pontosabban a közösségi média lett.¹⁴

A II. Vatikáni Zsinat világra nyitott szellemének hála, az egyház tudomásul vette a társadalmi kommunikációs eszközök (tömegmédia) mindent átható jelenlétét és felismerte bennük „az idők jelei”-t, és azt, hogy tennie kell valamit. Az egyházmegyék és egyházközségek addig nem ismert módon kezdték lelkipásztori céllal megközelíteni és használni ezeket az eszközöket (nyomtatott sajtó, tévé és rádióműsorok). De ami ennél is fontosabb, hogy elindult egy nemzeteken átvívelő együtt gondolkodás és cselekvés a jobb és hatékonyabb reflexió és használat terén: Signis (UNDA¹⁵, OCIC¹⁶, UCIP¹⁷)¹⁸, CSCC¹⁹, WACC²⁰, ACP²¹ stb. Központilag pedig létrejött a Tömegkommunikáció Pápai Tanácsa²².

Összegzésül tehát elmondható, hogy az elmúlt 100–150 évben a társadalmi változások, a széles körben elterjedt tömegtájékoztató médiumok megjelenése és a mindent behálózó digitális lét olyan új helyzetet teremtett az egyház (egyházak!) számára, amely addig ismeretlen volt. Ezek a változások és eszközök nem csak azt változtatták meg, amilyen módon egymással kommunikálunk, hanem azt is lehetővé tették, hogy a kommunikáció ne csak felülről lefelé, jobb esetben egy irányban haladjon, hanem megadta a szabad vélemény-formálást, a plurális gondolkodást, az értékek megvitatását és az addig abszolútnak vélt dolgok relativizálását lehetőségét, annak minden előnyével

¹⁴ <https://katolikus.hu/dokumentumtar/2606> <https://katolikus.hu/dokumentumtar/2603> <https://katolikus.hu/dokumentumtar/2959>

¹⁵ UNDA, International Catholic Association for Radio and Television (<https://uia.org/s/or/en/1100018315>)

¹⁶ International Catholic Organisations for Cinema and Audiovisual

¹⁷ International Catholic Union of the Press

¹⁸ <https://en.wikipedia.org/wiki/SIGNIS>

¹⁹ <http://cscsc.scu.edu>

²⁰ https://en.wikipedia.org/wiki/World_Association_for_Christian_Communication

²¹ <https://www.theacp.org>

²² Igaz ugyan, hogy első ízben XII. Piusz pápa hozta létre 1948-ban, szerepe csak a II. Vatikáni Zsinat után, főként II. János Pál Pápa alatt teljesedett ki. Az intézményt Ferenc pápa 2015 júniusában Kommunikációs Dikasztérium néven egybeolvasztott más vatikáni kommunikációs médiumokkal, többek között a Vatikáni Sajtóirodával, a *L'Osservatore Romano*-val, a Vatikáni Rádióval és a Vatikáni Televízióval.

és hátrányával együtt. Még ha lassan is, de ez az újfajta nyilvánosság mélyen átalakította azt, ahogyan az egyház jelen van a társadalmi szintereken, és amilyen eszközökkel befelé és kifelé kommunikál.

A változás mozgató ereje, mint mindig, most is a „krízisben” jelent meg: amikor az egyház észrevette, hogy sem a kommunikációs stílusa, sem nyelvezete, sem a szimbolikus rendszere nem nyújt vallási inspirációt a modern kor emberének mindennapi életéhez. A természetfeletti imaginációja nem része a modern ember tudatosságának, még kevésbé a valóságának, döntéseinek. Ennek következtében két alternatíva mutatkozott az első időben: vagy tendenciózusan sodródni a „szekuláris, világi” szellemmel, vagy olyan alternatív, szubkultúrát teremteni meg, amely inkább ideológiai menekvés azok számára, akik ki akarnak vonulni a világból vagy így akarnak távolságot tartani tőle.

A keresztyén közösségek két módon válaszoltak erre a krízisre: egyrészt erősítették a belső kommunikációt, sürgették a hit közös megélését, másrészt olyan új szimbólumok megtalálását keresték, amelyek jobban illeszkednek az új idők kulturális és spirituális igényeihez.

Miközben a 19. század nagy kihívása az egyház számára a gyors iparosodás, a vidék tömeges migrációja volt a nagyvárosokba²³ vagy éppen a liberális politikai eszmék terjedése²⁴, addig a 20. század közepére a szabad, nyitott és a vallási intézmények iránt már nem fogékony közeggel találta magát szembe.

Az erre vonatkozó kutatások egyértelművé teszik, hogy az egyetemes egyház azzal próbálta a krízist kezelni, hogy erősítette az egyházmegyék és egyházközségek, azaz a helyi egyház szintjén történő kezdeményezéseket. Miközben a kelet-európai régióban az egyház helyzete sajátságosan alakult, és ennek minden érintett országban más és más árnyalata mutatkozott meg (az egyházat lényegében ellehetetlenítették abban a tekintetben, hogy társadalmi szereplő legyen), addig az amerikai kontinensen vagy az ún. fejlődő világ országai-ban virágzásnak indult a tömegkommunikációs eszközök használata a lelkipásztori munkában és a közösségi élet szervezésében.²⁵ Megsokszorozódtak az egyházmegyei zsinatok és a pasztorális tanácskozások, iránymutatások készültek a jó kezdeményezések támogatása és implementációja terén. Joggal mondhatjuk, hogy amire az egyház múltjából fakadóan képtelen volt a 18–19. században és „téli álmát

²³ Dolan, J., *Catholic revivalism: the American Experience 1830–1900*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1978.

²⁴ Sperber, J., *Popular Catholicism in nineteenth-century Germany*, New Jersey, Princeton University Press, 1984.

²⁵ Vallier, I., *Catholicism, social control, and modernisation in Latin America*, New Jersey, Prentice Hall Inc., 1970.

aludta”, az a 20. század közepére és utána beköszöntött, egy újjáéledés elhozta az „egyház tavaszát”.

Ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy miben áll az egyház kommunikációs stílusának és stratégiájának a változása, akkor számtalan válasz adható. Itt öt szempont szerint kerülnek felsorolásra, amelyek elsősorban történelmi-társadalmi szempontok és nem a média- és kommunikációtudomány fejlődésének, reflexiójának a perspektívájából következnek.

A változás első ismertetője, hogy átalakul az egyház kommunikatív kapcsolata a szélesebb társadalommal. A kereszténység újra és újra felismeri, hogy jelenléte a világban nem öncélú, nem a világgal szemben helyezkedik el (fölötte vagy kívül), hanem a II. Vatikáni Zsinat megfogalmazása szerint szerves része (kovásza), ennek következtében (jel) szerepe és felelőssége van. Azt senki sem vonja kétségbe, hogy az egyházi közösségeknek egyrészt jól látható evangéliumi és abból fakadó identitásúnak kell lennie, másrészt bele kell „testesülnie” (inkarnálnia) Jézus példájára az adott társadalmi-történelmi helyzetbe, és a keresztény értékekkel hozzá kell járulnia a fejlődéshez. A kommunikáció nyelvén, mind a szervezeti egyház, mind az egyes tagok cselekvése része kell hogy legyen a társadalmi alakulásoknak és ennek szimbólumokban is megjelenően nyilvánosnak kell lennie: a keresztény értékrendnek evangéliumi erővel kell bírnia a szélesebb társadalom felé.

Másodsor, megjelent a törekvés arra, hogy a vallási nyelvezet és a teológiai érvelés adaptálódjon a kulturális értelmezéshez, és megfeleljen a korszak uralkodó filozófiai, tudományos, irodalmi-művészi és/vagy társadalmi-politikai kifejezőmódjának.

Ez lényegében nem jelent mást, mint megtalálni azt a beszédmódot, amely által az evangéliumok belső logikájának a hasonlatokon alapuló ellentmondásossága megmarad, miközben képes transzcendentális értelmet adni az emberi értelemkeresésnek a különféle relativizáló világnézetek és kulturális értékek közepette. Másként: hogy a vallási szimbólumok és teológiai módszerek kerüljenek összhangba a kulturális kontextussal, és ezáltal újabb és újabb kommunikációs módok nyíljanak meg a teológia számára. Az egyház érdeklődése ugyanis a saját belső és külső kommunikációján túl a kultúra más szektoraira is kiterjed. De ez a kommunikáció több, mint pusztán technikák elsajátítása. Az egyházi kommunikáció „kiindulópontja az isteni személyek közti szeretet, és az, hogy velünk kommunikálnak”, illetve annak megértése, hogy a Szentháromság kommunikációja „az emberiséget akarja elérni: a Fiú az Ige, melyet az Atya öröktől fogva „kimond”. Jézus Krisztusban és Jézus Krisztus által, aki a megtestesült Fiú és Ige, Isten közli önmagát és megváltását az emberrel”.²⁶

²⁶ Etika a tömegkommunikációban, in: *Aetatis Novae* pápai dokumentum 3.

Harmadszor, meg kell találni a vallási kommunikáció azon újabb és újabb stílusait a széles keresztény közösségekben, amelyek ötvözni tudják az uralkodó kommunikációs formákat és kifejezőmódokat.

Itt nem csupán egyszerű médiahasználatról van szó, hanem egy szakrális vallási értelemben vett kommunikációs eseményről, amely eltekint a hétköznapi gyakorlati élettől, de amely során hívők és érdeklődő nem hívők képesek közösen keresni az élet végső értelmét, az életvitelük során felmerült problémákra pedig megtalálni a válaszokat az evangélium fényében. Ez elsősorban személyes történetünk, érzelmi életünk mélyebb megélését jelenti és annak tudatosulását, hogyan van jelen Isten a Lelke tevékenységével az életünkben. Egyszerűbben: olyan imádságos kommunikációs esemény a keresztény közösségekben, amely képes a személyes gyógyulást, életrendezést és megtérést biztosítani, miközben mélyebb egységbe kerülünk Krisztus által Istennel, és mélyebben integrálódunk a hívő közösségbe.

Maga az egyház is közösség, kommunió, személyek és eucharisztikus közösségek egysége, melyek mind a Szentháromság egységéből erednek és azt tükrözik. Ezért a kommunikáció az egyház egyik lételeme. Ez a legfontosabb ok arra, hogy „az egyház kommunikációs gyakorlatának példamutatónak kellene lennie, tükrözve a szavahihe-tőség, a megbízhatóság, az emberi jogok iránti érzékenység és más fontos alapelvek legmagasabb szintjét”.²⁷

Negyedszer, új egyházmodellek alakultak ki, különösen a helyi keresztény közösségek új formái. Az emberi interakciók újszerű szerveződése lehetővé teszi a keresztény közösség számára, hogy megújuljon a liturgikus élet, a hitoktatás korszerűbb formái, a kormányzás és a döntéshozatal részvételibb lett, ami azt jelenti, hogy immár az egyéni karizmák hozták létre a kölcsönös támogató egység harmóniáját. Ezek az újfajta kezdeményezések „csúcseményekben” jelentek meg: szervezetté váltak a többnapos missziók vagy a rendszeres találkozás új formái: ilyenek az új mozgalmakként megjelent *cursillo*, a házaspár hétvége mozgalom, elvonulások, zarándoklatok stb.

Ötödször, kialakultak a szolgálatok új formái, különösen a pap szerepében, ami abban nyilvánul meg, hogy a hagyományos felülről lefelé szervezés és kontroll csökkent, miközben a részvételi és horizontális kommunikációs stílus lépett a helyébe. A vezetés új képzései nyertek teret, mert az új kommunikációs helyzet új készségeket kíván.

Az itt felsorolt spekulatív aspektusok az egyház kommunikációjában összefüggnek egymással és együtt adják egy sajátos kulturális periódus kommunikációs karakterének általános stílusát és stratégiáját. Mivel az egyház számára a tradíció mindig is lényeges volt, ezért

paragrafus

²⁷ Etika a tömegkommunikációban, in: *Aetatis Novae* pápai dokumentum 10. paragrafus

egyértelmű, hogy a múltból is mindig átvivődik valami. Ám a lépték és a kommunikációs forma nagy változatosságot mutat, mert ma az egyház a tömegtájékoztatási eszközök révén (beleértve a hagyományos és újmédiát) soha nem ismert módon tette az egyházat nemzetközivé, multikulturálissá.²⁸ VI. Pál pápa úgy fejezte ki magát, hogy „az egyház bűnösnek érezné magát az Úr előtt”, ha nem használná a médiát evangelizálásra²⁹. II. János Pál pápa a médiát „a modern kor első Areopáguszának” nevezte, és kijelentette, hogy „nem elég a médiát arra használni, hogy egyszerűen terjesszük a keresztény üzenetet és az egyház autentikus tanításait.³⁰ Az üzenetet ugyanakkor a modern kommunikáció által alkotott „új kultúrába” kell öltöztetni”. Ez manapság egyre fontosabbá válik, hisz a média már nem csak azt befolyásolja erősen, hogy az emberek miként gondolkodnak az életről, hanem az „emberi tapasztalat nagymértékben média-tapasztalat”.³¹

A következőkben azokat a tipikus kommunikációs váltásokat tekintjük át, amelyek megtételének szükségessége a II. Vatikáni Zsinat előtt nyilvánvalóvá vált.

I. Pluralitás és tömegtájékoztatás

Az egyház a II. Vatikáni Zsinat előtti szemléletében úgy tekintett magára, mint egy tökéletes és szent szubkultúrára a felvilágosodás által és óta megromlott szekuláris világban. Ez az elképzelés pedig könnyen hihető is volt egészen a 18. század végéig és még később is, főként azokban az országokban, amelyekben az egyház tagjai a többséget alkották, és az egyház könnyen élt azzal a történelmi-politikai helyzeti előnyével, hogy kontrollálhatja az információt és a saját magáról kialakított nyilvános képet, annak a privilegizált kapcsolatrendszernek köszönhetően, amit az állammal vagy a vezető elittel kötött. Évszázadokon át ugyanis a „Cujus regio, ejus religio” volt a vezérelv, de a 18. századi liberális társadalmi elvek egyre növekvő pluralista és szekuláris nyilvánosságot teremtettek meg, főként a politikai elitben és az értelmiségi körökben, annak ellenére, hogy a vidéki kisvárosok és a falvak továbbra is zárt és hagyományos értékrend szerint éltek az életüket. A 19. században a pluralizmus és az ideák szabad piaca magával hozta, hogy a nagyobb néptömegek is magukévá tették ezeket az új értékeket. Az iparosodás millió vidéki földművest vonzott a nagyvárosokba Európában és Amerikában. Az addig önálló kis föld- és kézműveseket fegyelmezett gyári munkaerővé és formális bürok-

²⁸ O'Malley, J. W., *A pápák története. Pétertől napjainkig*, Budapest, Jezsuita Kiadó, 2020.

²⁹ *Evangelium nuntiandi* apostoli levél, 45. (kelt 1975. dec. 8.)

³⁰ *Redemptoris missio* pápai enciklika, 37 (kelt 1990 dec. 7)

³¹ *Az egyház és az Internet*, Tömegtájékoztatás Pápai Tanácsa, 2002.

ratákká alakította. A gyerekeket és fiatalokat az általános és kötelező oktatáson át a liberális és a demokratikus ipari társadalomra szocializálták. Miután pedig minden társadalmi osztály és régió egyetlen nemzeti és nemzetközi rendszerbe szerveződött, a tömegtájékoztatási eszközök úgy jelentek meg, mint egy közös, mindenki számára elérhető informális és kulturális nyilvánosság fórumai. Ennek legelső eszköze az olcsó napilapok (tabloidok) voltak, amelyek megjelenése intézményesítette a tömegtájékoztatást.³² És végül, az újabb és újabb kommunikációs technológiák megjelenésével (hangrögzítés, film, rádió és televízió), szinte azonnal ugyanaz a tömegpiaci elv érvényesült az esetükben is. Ezek az új tömegtájékoztatási eszközök nagyban meghatározták és fokozatosan átírták az egyháznak a szélesebb társadalommal folytatott kommunikációját.

A tömegtájékoztatási eszközök mindent megtettek, hogy a felhasználók minél szélesebb elérése érdekében semleges fórumnak mutatkozzanak a politikai és vallási kérdésekben. Az újságok látszólag objektivitásra törekedtek, hogy az olvasók maguk döntsék el, mi az igaz a tényekben, mi szolgálja jobban a saját érdeküket. A tudósításon túl azonban egyre nagyobb lett az igény arra, hogy ne csak tényeket közöljenek, hanem lehetőleg minden olyan eseményt ismertessenek, értékeljenek, elemezzenek, amely érdekli a nyilvánosságot, és amely az egész nemzet előtt megvitatható lehet. A média azzal legitimálta saját privilegizált szabadságát, hogy úgy tüntette fel magát, mint ami védi a nyilvános érdeket és leleplezi, kritizálja az arrogáns és hatalmaskodó arisztokrata elitet. Az „ötletek piacának” viszont az lett a várható következménye, hogy mindaz, amit „megvett” a többség, az magán tudhatta az igaz és morális elfogadás pecsétjét. Ennek következtében, ha bármiféle vallási vagy egyházi szervezet szerette volna saját gondolatát, világnézetét „eladni”, ahhoz tanulnia kellett a szabad, semleges tömegtájékoztatás társadalmi dramaturgiáját, hogy ne tűnjön nyers vagy manipulatív propagandának.

Az új médiakörnyezet egyre inkább eltért a megszokott formáló és informáló stílusától, és magára öltötte a szórakoztatás népszerű formáit: bulvár, katasztrófa, háború, gazdagok (celebek) életstílus stb. Még a hírek tartalma is nagyrészt ezek köré csoportosult. Az iparosodás elhozta a folyamatos mobilizációt, a hétvégi elutazásokat, a rendszeres szabadságot és pihenőt. A média pedig kiszolgálta a szórakozni vágyók igényeit, az élet gondterhelt napjaiból egy olyan világba vitte a fogyasztót, amely a képzelőerőt élénkítette, a szemé-

³² Egyes helyen csak azért emelték meg az árakat, pl. Nagy-Britanniában, hogy elejét vegyék a munkásosztályok forradalmi hangulatának egy-egy eszme gyors elterjesztése által. A folyamatot azonban nem lehetett megállítani, mert a reklámok megjelenése olyan olcsóvá tette, hogy a legszegényebbek is megvehették a napilapokat.

lyes élet értelmét kiszélesítette, és ezt olyan drámai (egzotikus és extatikus) fordulatokkal tette, amelyeket csak a tévé, rádió, film, zene tud szolgáltatni. És mivel ezek a médiumok lényegében történeteket mesélnek, hősökkel és antihősökkel, probléma-felismeréssel és megoldással, így sokszor magára vállalta a moralizáló-vallási értékek népszerű jelentéstulajdonításának is a szerepét, pont úgy, ahogy a vallás is mindig merített a nép mitikus történeteiből. Napjainkban sem túlzás azt állítani, hogy a populáris vallási imagináció egyaránt merít a tömegmédiá szimbolizmusából (lásd. A Gyűrűk Ura, Hobbit, Harry Potter-gyerekregények, Disney vagy Marvel szuperhős filmjei stb.).

Hagyományos minden társadalom megtalálta annak a módját, főként vallási rítusaiban, hogy megerősítse és megismételje történelmének mitikus eredetét, a közös sors érzését. Miközben ma a média szolgáltatja ezt az érzést, folyamatosan informál is más kultúrák másféle történeteiről, amelyek által új világnézet, szokatlan szubkultúrák együtt létezését kínálja, és ezáltal folyamatosan megkérdőjelezi saját közönségének a hagyományos bölcsességét, mindazt, ami magától értetődő, a hiteket és elköteleződéseket a sok alternatív életértelmezéssel szemben.

Ezekre az általános társadalmi változásokra, amelyek lassanként egy plurális és mediatisztált kultúrát teremtettek meg, és amelyek sokkolóan hatottak az egyház közel 1500 éves társadalmi státuszára, az egyház ellenségesen válaszolt.³³ Kezdetben, mivel csak a liberális értelmiségiek és politikusok eszközét látta benne, kontrollálni próbálta, majd megtiltani tagjainak a használatát³⁴. A 19. században lényegében az egyház úgy védekezett a modern társadalmi folyamatokkal szemben, hogy megteremtett egy katolikus szubkultúrát. Olyan ellenkultúrát mozdított elő az iskoláiban, a keresztyény ihlettségű politikai pártokban, az ifjúsági mozgalmakban³⁵, szakszervezetekben, amelyek „védelmet” nyújtottak ettől a liberális világtól. Ennek az lett a következménye, hogy a 20. század elejére az egyház és a „világ” között a szakadék szinte áthidalhatatlan lett. Az egyház úgy mutatkozott meg a folyton változó és felbukkanó új eszmékkel és világnézetekkel szemben, mint a hagyomány és az emberi bölcsesség időtlen megőrzője, legyen az a család intézménye vagy a közösség élete. A teológiai tudás alapja a tomizmus lett, amely totalizáló erővel értelmezte az örök igazságokat a változó hipotézisekkel, agnoszticizmussal és gyakorlati pozitívizmussal szemben³⁶. Az egyház társadalmi

³³ *Mirari Vos*, XVI. Gergely pápa, 1832. aug. 15.

³⁴ *Lamentabili sane exitu*, X. Piusz pápai sillabusz (kelt: 1907. – megerősítette a Római Inkvizíció)

³⁵ Magyarországon többek között a KALOT, KALÁSZ, Népfőiskolák.

³⁶ *Aeternis Patris* XIII. Leo pápa enciklikája (kelt: 1879. augusztus)

Pascendi Dominici Gregis X. Piusz pápa enciklikája (kelt: 1907. szept. 8.)

tanítása harmonikus és biztos válaszokat adott az emberi és ösztársadalmi problémákra, amelyek az új világnézetek következtében véget nem érő vitákba torkolltak. A katolicizmus egyre inkább az európai magas kultúrával, művészettel és irodalommal azonosította magát, miközben lenézte, elutasította és vulgárisnak találta a tömegkultúrát, és komolytalannak ahhoz, hogy foglalkozzon vele. A teológia pedig úgy értelmezte az egyházat és a katolicizmust, mint a természetfeletti megjelenését a történelemben, amelyben a világi kultúra nem más, mint a megváltatlan természet.³⁷

A II. Vatikáni Zsinat fordulata abban állt, hogy az új teológiák már nem a „világ fölött” zajló eseménynek tekintették Isten megváltó tevékenységét, hanem a társadalmi-gazdasági-politikai fejlődés folyamatain keresztül történőnek. Az egyház is belátta, hogy ennek egyik kifejeződése épp a tömegmédiá, amely folyamatosan szolgálja a kor vallási képzelőerjét.

„Az egyház a médiát azon történelmi-tudományos fejlődés egyik végtermékének látja, amely által az emberiség a teremtés egészében rejlő lehetőségek és értékek felfedezésében egyre messzebbre eljut.³⁸ Ezért az egyház többször kifejezte meggyőződését – a II. Vatikáni Zsinat szavaival –, hogy „a technika bámulatos találmányai” már most is sokat tesznek az emberi szükségletek kielégítésében, de még ennél is többet tehetnek. Az egyház tehát alapjában véve pozitívan viszonyul a médiához.”³⁹

A Zsinat arra ösztönözte a keresztényeket, hogy minél teljesebben vegyenek részt a széles társadalom emberi és közösségi fejlődésében. Az egyház elfogadta, hogy a társadalom plurális, és hogy a részvétel csak úgy sikeres, ha az más felekezetekkel és vallásokkal karöltve történik, nem utolsósorban olyan világi csoportokkal, amelyek a társadalom igazságosságán fáradoznak. Az egyház – belátva, hogy azt már nem kontrollálhatja – az evangelizáció új *Aeropaguszának* tekintette a médiát. A kivonulás és a triumfalista attitűd helyett tehát az

³⁷ Ezt az egyházi magatartást jól tükrözi az I. Vatikáni Zsinat (1869–1870) szelleme, létrejöttének apópjá. Ugyanakkor örvendetes fejlemény volt XIII. Leo pár *Rerum Novarum* (1891) kezdetű társadalmi enciklikája, mert azt sugallta, hogy az egyház észrevette, hogy elveszítette a munkások nagy tömegeit, és felismerte felelősségét értük, konstatálva azok kiszolgáltatottságát a nagy ipari vállalatokkal szemben.

³⁸ II. Vatikáni Zsinat, *Inter mirifica*, Dekrétum a tömegtájékoztatási eszközökről, 1.

³⁹ Például *Inter mirifica*, VI. Pál és II. János Pál üzenetei a tömegtájékoztatás világnapjai alkalmából, A Tömegkommunikáció Pápai Tanácsa, *Communio et progressio* c. lelkipásztori határozata, Pornográfia és erőszak a kommunikációs eszközökben: Lelkipásztori válasz, *Aetatis novae* c. lelkipásztori határozat, Etika a Reklámban, Etika a tömegkommunikációban.

egyház is részt vett a nyilvános vitában, főként amikor a szegények és kizsákmányolt csoportjainak az érdekét védte a jóléti, gazdag elittel szemben. Ebben az új helyzetben az egyház lett az emberi személy méltóságának és szabadságának a szószólója az egyre inkább eluraluló multinacionális vállalatokkal szemben, amelyek a személytelenséget és a hatékonyságot célozzák bürokratikus rendszereik által. Katolikusnak vagy kereszténynek lenni már nem egy szubkultúrában való „védett” létet jelentett ebből fakadóan, hanem olyan kihívást (kovásznak lenni), amely áthatja, átalakítja azt a társadalmat, amelyben él. A tömegtájékoztató világában, amelyben a propaganda, a reklám és a PR tevékenység a hatékonyság eszköze, az egyház paradox módon az önzetlen, önérdék nélküli felebaráti szeretettel tudta leginkább megjeleníteni önmagát (Teréz anya, Oscar Romero és sokan mások). Az egyház felismerte, hogy jelenléte a médiában nem a médium birtoklásában, kontrollálásában vagy éppen a tartalomgyártásban van, hanem annak a ténynek a kiaknázásában, hogy a hit továbbra is benne él a modernkori narratívákban, az aktuális társadalmi diskurzusokban, a szórakoztató médiumok reprodukciós mítoszaiban és kulturális értékeiben. Fontos ugyan az egyház explicit vallási üzeneteinek a megfogalmazása, de annak nagyon szűk a közönsége, inkább úgy kell szólnia és tennie, hogy az az osztársadalom számára, hívőnek és hitetlennek egyaránt mondanivalóval bírjon.

„A médiával kapcsolatban kettős célja van az egyháznak. Az egyik, hogy támogassa a helyes irányba való fejlesztését és a helyes használatát az emberi haladás, az igazságosság és a béke szolgálatában, a társadalom felépítéséért – helyi, nemzeti és közösségi szinten – a közös jó fényében és a szolidaritás szellemében... tekintettel a tömegkommunikáció nagy jelentőségére, az egyház törekszik az ’összinte és tiszteletteljes párbeszédre azokkal, akik felelősek a médiáért’ – elsősorban a médiapolitika kialakításával kapcsolatban. Ez a párbeszéd magával hozza azt a törekvést, hogy az egyház jobban értse a médiát – céljait, belső szerkezetét, eljárásait, műfajait, és formáit, és hogy támogassa, bátorítsa a médiában dolgozókat. Egy ilyen fogékony és megértő megközelítés alapján lehetővé válik, hogy az emberi haladás és az evangélium hirdetése útját álló akadályok semlegesítésére is tegyenek értelmes javaslatokat”⁴⁰ – szerepel az *Aetatis Novae* kezdetű tömegkommunikációs eszközökről szóló pápai megnyilatkozásban.

Másként: az egyház modern korban felismert új feladata, hogy meglássa Isten tevékenységét az emberi cselekvésben és fejlődésben, és azt artikulálni tudja. Vagyis feladata annak a megválaszolása, hogy mit tenne Krisztus az adott helyzetben. „Jó katolikusnak” lenni már nem egy elszigetelt szubkultúrához való ragaszkodást vagy bizonyos

⁴⁰ *Aetatis Novae*, 8.

jámborsági rítusok betartását jelenti (noha jelentheti azt is!), sokkal inkább az evangélium széles társadalmi kultúrában történő megélését.

II. Inkulturáció

A II. Vatikáni Zsinat előtti egyház kommunikációja szerint az egyház egyetemes és tekintélyes tanító. A világ fölött álló és magasztos egyház, amelynek tekintélyét Krisztus alapozta meg, és arra hivatott, hogy az apostoli idők óta az isteni igazságokat képviselje. Az emberek a maguk értelme által is eljuthatnak a végső igazságra, de az teljességében és tévedhetetlenségében csak az egyház tanításában van jelen. Ezt a tudást pedig szavak és formulák által közvetíti, a képzelőerőnek és az érzelmeknek nem ad teret.⁴¹ Az isteni kinyilatkoztatásokat hallás által lehet befogadni, azok pedig felette állnak a történelem és kultúra mindennemű kontextusának, következésképpen egyetemesen és magától értetődően iránymutatásként szolgálnak a hit és erkölcs dolgában bárhol a világon. Ez a magatartásában kizárólagos kommunikáció nem tűrt meg kételyt és kérdezést, csak lojalitást az egyház dokumentumaihoz és a mögötte álló tanítói tekintélyhez. És mivel „*az egyházon kívül nincs üdvösség*”-elv érvényesült, az egyháznak erős motivációja volt az ige hirdetés, a tanítás és a média instrumentalizálása e célból, nem utolsósorban misszionáriusok küldése a világ minden részére. Végeredményben egy szakrális elit informált, formált, és diktálta a jó ízlést.

A váltás oka és folyamata természetesen nagyon komplex, de a társadalmi átalakulások mellett a központi fordulópontot mégiscsak az adta, hogy a bibliatudományok, a történelmi-társadalmi új tudományos vizsgálódások rámutattak arra, hogy a szakrális szövegek is egy bizonyos kor termékei, annak minden kontextualitásával (beleértve az irodalmi műfaj sajátosságait: metaforák, szimbólumok, hasonlatok, mítoszok), de az újraértelmezés fontosabb, mint a szövegekben foglaltak szó szerinti elfogadása és mindenáron való megvédése. Meglepetésszerűen hatott, hogy az intuíciónak és a hétköznapi élet kínálat képzelőerőnek nagyobb (szervező) szerepe van a vallási szimbólumok kialakulásában, különösen a vallási nyelvezetben, mint azt addig gondolták, az emberi (közös, kölcsönös) tudásnak széles spektruma van, lehet analitikus és filozofikus, de terjedhet az irodalmi képzelőerőtől áthatottól egészen a tudattalan hétköznapi tapasztalatig. Ezek megjelennek az emberiség istentiszteleteiben, a vallási művészetben és a zenében egyaránt. Ezek felfejtése segítette megérteni, hogy a mai ember vallási képzelőereje szintén benne rejlik a jelenkori költészetben, a filmben, még a legnézettebb televíziós műfajokban is. Ez az

⁴¹ Gánóczy, S., *Bevezetés a katolikus szentségtanba*, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2006., pp. 62–84.

újfajta tudás tette lehetővé, hogy lassanként híd képződjön a teológia és a tömegmédia kultúrája között.

Az egyház észrevette, hogy nem elég a katolikusoknak a hit igazságait kérdés nélkül befogadni és memorizálni, sokkal inkább az kell, hogy a bibliai történetek és a liturgikus cselekmények megérintsék és áthassák őket. A lelkipásztorkodásban ez a különféle csoportbeszélgetésekben nyilvánult meg, amelynek módszerét a „látni-megfontolni-cselekedni”⁴² hármasa adta, segítve, hogy Krisztus evangéliumi példáját átültessék a hétköznapi kontextusába. A II. Vatikáni Zsinat bátorította a világi hívők nagyobb részvételét és evangelizáló tevékenységét a szekuláris világban. Az 50–60-as évek globális politikai fordulatai, főként az ún. harmadik világ (Afrika, Latin-Amerika) országainak függetlenedési törekvései az európai gyarmatosító országoktól lehetővé tette, hogy a helyi egyház egy egészen új formában, nyelvi és szimbolikus eszköztárban nyilvánuljon meg, vagyis az új teológiák kiindulópontjai és a lelkipásztori tervezések alapjai a helyi vallási közösségek szimbólumrendszerei legyenek (Missa Luba⁴³, Missa Criolla stb.).

III. Expresszivitás és participáció

Az 1830 és 1950 közötti egyházi megújulást nagyrészt a plébániai missziók megtérési tapasztalata adta. A hatékony kommunikáció feltételei a nagy szónoki beszédek voltak, a missziót vezető személy drámai, retorikai eszközökkel élt, amellyel mély érzelmeket váltott ki és erősítette a meggyőződést. Ezeknek a misszióknak nagy része a Szent Ignác-i lelkiségben gyökerezett, témáit a Lelkigyakorlatok első hete inspirálta: az erkölcsi élet, a gyónás, az áldozás, az egyház tekintélyének fenntartások nélküli elfogadása és a jámborsági gyakorlatok végzése.

Am a második világháború utáni időben ezek az addig jól működő kommunikációs stratégiák csődöt mondtak. Az idősebb generáció számára jelentett még valamiféle folytonosságot, de a fiatal, új tömegkultúrába született generációnak idegen volt.

A katolikus egyház azóta is keresi a megoldást erre a korszakváltásra, hol sikeresen, hol sikertelenül, de mára már kimutatható, hogy manapság igazi vallási megújulással főként a kisközösségek és élmény-csoportok szintjén találkozunk, ahol az uralkodó kommunikációs formák segítségével a részvétel és az egyenértékű kifejezőmód az alap. Ez olyan kezdeményezésekben mutatkozik meg, mint az imacsoportok, a karizmatikus megújulás, bibliacsoportok, szociális tevékenység és egyéb bázisközösségek: a már említett *cursillo*, házasság hétvége, házassági felkészítő, ifjúsági csoportok, függőséggel küzdők

⁴² „guardare - giudicare - agire”

⁴³ https://en.wikipedia.org/wiki/Missa_Luba

közösségei, az egyre népszerűbb zárandoklatok stb.⁴⁴ Ezen megújulási mozgalmak közös eleme a nyitott, meghitt személyes tapasztalat megosztása, az affektív ima gyakorlata, a gyógyulás előmozdítása, a felhatalmazó vezetési stílus, az aktív részvétel, a paraliturgia (pl. igeliturgia) megjelenése, az egység megélése stb. A csoportbeszélgetések bátorítólag hatnak a résztvevőkre, érzékenyebbek lesznek a különbségekre, a kulturális kontextusokra, egymás történeteire.

A helyi egyházaknak ezek a tapasztalatai lassanként beszivárogtak az egyház nagyobb és hivatalosabb színtereire is, ahol elfogadásra és gyakran bátorításra találtak, nem utolsósorban ott is előidézve a párbeszéd típusú, horizontális kommunikációt, szemben a megszozott, felülről lefelé irányulótól. Az új ekkleziológia modellje már nem a tökéletes hierarchikus társadalom, hanem a misztikus kommunió, amelyben a közös megértés, az elfogadás és a szeretet uralkodik. Az egyház tagjainak a kölcsönös összetartozása pedig a Szentlélek ajándékainak a részesedésében nyilvánul meg. Ha ezt a helyi közösségek egymáshoz kapcsoltságát kommunikációs terminológiában akarjuk kifejezni, akkor a számtalan modell közül talán a rituális kommunió a találó, mely szerint egy társadalom kommunikációja akkor működik jól, ha tagjai együtt alkotnak, ünnepelnek, és így formálnak kollektív identitást.⁴⁵

A jelenkori katolikus tudatosságban és gyakorlatban az látszik, hogy az egyház Krisztus megváltó jelenlétének és cselekvésének a helye, de csak akkor, ha a fent megnevezett kölcsönös megértés és elfogadás élő tapasztalatként van jelen. Ebből az is következik, hogy a keresztény közösségek szeretetkapcsolata (kommuniója) a leghatékonyabb evangelizáló eszköz, szemben az agresszív térítői szándékkal vagy intellektuális érveléssel. Az emberek akkor vonzódnak az egyházhoz (vagy térnek oda vissza), ha megtapasztalják a személyes gyógyulást, az őszinte emberi szeretetet és támogatást, amit a személytelen (tömeg)társadalom nem tud megadni. Nem csoda, hogy sokan bizalmatlanok az olyan típusú vallási tömegtájékoztatási eszközökkel szemben, amelyek a térítést hangsúlyozzák, mert a mai ember tudatában van annak, hogy a média manipulál, miközben a kis közösségek kommunikációja sokkal hitelesebben tükrözi az evangélium lelkületét.

A II. Vatikáni Zsinat hangsúlyozta, hogy az egyház nem azért van a világban, hogy szolgálják, hanem hogy szolgáljon, egészen pontosan.

⁴⁴ Korpics, M., *A késő modern vallásosság közösségi mintázatai*, KRE-L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2020.

⁴⁵ A média mint rituális tevékenység J. Carey nevéhez fűződik, amely szerint az üzenet nem az átadáson, hanem a közös tapasztalaton és értelmezésben van.

san a közjót és az egész emberi fejlődést. Avery Dulles a „szolgáló egyház” modelljét így jellemzi:

„... világi, mert az egyház a világot valódi teológiai locusként kezeli, és igyekszik felismerni az idők jeleit; dialogikus, mert a kortárs világ és a keresztény hagyomány (beleértve a Bibliát is) határmezsgyéjén igyekszik tevékenykedni, ahelyett, hogy az utóbbit egyszerűen az előbbi mércéjeként alkalmazná.”⁴⁶

Ebben az egyházmodellben a kommunikáció két dimenziójával találkozunk: egyrészt a folyamatos kollektív keresztényi megkülönböztetéssel (megfontolás, mérlegelés) a kulturális értékeknek és társadalmi projekteknek egy állandóan változó történelmi kontextusában (erre szolgálnak pl. a püspökkarok körlevelei), másrészt az egyház folyamatos párbeszédre való készséggel alkalmas jelenlétével a szekuláris világban, amely plurális és kultúrája mediatizált. Dulles szerint „az egyház kommunikáció”, és ez a típusú egyházmodell különösen megfelel a tömegmédiával átszőtt társadalomnak. Az egyház intézményi dimenzióját a szervezeti kommunikáció alapjai adják, de a problémák is épp ebből a szervezeti struktúrából adódnak, mert ebben erőteljesen jelenik meg a nyilvános vita vagy a szabadság- és véleménynyilvánítás magától értetődősége, a modern ember alapvető igénye.

V. Új papi identitás

Az új vallási kommunikációs formák és a (szolgáló) egyház-szervezeti modell ellenére a pap szerepe központi kérdés marad mind a keresztény közösség, mind az egyház kommunikációja szempontjából. A pap egyrészt arra hivatott, hogy megjelenítse Krisztust a közösség számára az igehirdetésben, a szentségek kiszolgáltatásában és a felebaráti cselekedetek gyakorlásában, másrészt a kommunikációs stílus összefügg a jelenkori vallási kommunikációs formákkal. A zsinat előtt a pap fő szerepe a tanítói (és adminisztrációs) volt, hogy hit és erkölcs dolgában a helyes válaszokat adja a híveknek, a papnevelő intézetben erre készítették fel.

A zsinat után a pap szerepe nagyban átalakult: előtérbe került a kommunikátoré. Az előbb említett általános egyházi felfogásnak megfelelően tehát már nem a fentről beszélő és kioktatóé, hanem a szolgálóé, aki érzékeny az emberek problémáira és velük együtt keresi a megoldás új útjait. A formális képzés és a lelkipásztori tapasztalat azonban sok félreértés oka lett. A hagyományos kultikus és tanító szerep ugyanis nem tűnt el, de hozzáadódott számtalan olyan tanácsadói, szociális és koordináló feladat, amely túllép az egyén formális felkészültségén, miközben sokan vélik úgy, hogy legfőbb feladata a közösség lelki víziója kellene hogy legyen, vagyis annak a képessége,

⁴⁶ Dulles, A., *Az egyház modelljei*, Vigília Kiadó, Budapest, 2003., p. 106.

hogy itt és most felmutassa közössége tagjai számára a remény jeleit. Az értékek és értelem túlkínálatában a mai ember gyakran találja magát krízisekben, amelyek megingatják a hétköznapi élet alapjait, és ilyenkor olyan motiváló szimbólumokra vágyik, amelyek segítenek fókuszálni és eligazodást találni. Ezt, természetesen, nem a papnak kell kitalálni, hanem közösen kell keresni, hogy a történetek mind az egyén, mind a közösség számára értelmezhetőek legyenek. Másként: ha egykor a pap felkészültsége alapos doktrinális és formális iránymutatást jelentett, ma sokkal fontosabb a személyes élménye Isten megváltó tevékenységéről, amelyet vallási és spirituális értelemben is artikulálni tud saját maga és közössége számára. Ez akkor lesz sikeres egy modern mediatizált kultúrában, ha érzékeny azokra a tömegmédiával kreált szimbólumokra, mítoszokra és történetekre, amelyek a ma embere vallási képzelőerejének a forrásai.

Összegzésként elmondható, hogy a II. Vatikáni Zsinattal elindult kezdeményezés nem ért véget, és a folyamatosan érkező kihívások, valamint a külső-belső ellenállások⁴⁷ a változásra egy felgyorsult világban még inkább megnehezítik az egyház helyzetét, amely történelménél és földrajzi méreténél fogva is a mérlegelésre és a diplomatikus, lassú lépésekre volt berendezkedve.

A modern kor információs és médiakommunikációs közege, amelyet – leegyszerűsítve – az egyidejűség és a közvetlen elérhetőség jellemez, az egyház hagyományos magatartása egyszerre előny és hátrány, esettől és kontextustól függően. Nincs általános válasz arra, hogy mi a helyes vagy helytelen, sikeres vagy sikertelen kommunikáció. Tény, hogy ezek az új stílusok és stratégiák ritkán vagy sohasem szakemberek kis csoportjának a tervezései szerint alakulnak, hanem a keresztények válasza alapján világszerte, amely sohasem teszi fölöslegessé az elemzést és a reflexiót, főként a konszenzuskeresést.

⁴⁷ A II. Vatikáni Zsinattal elindult folyamat állandó külső-belső bojkottálás tárgya volt. A zsinati dokumentumokban megfogalmazott újítások nagy része nehézkesen vagy egyáltalán nem került implementálásra. Az ún. „maradi” és „haladó” teológusok közötti szakadék egyre nagyobb lett, az ideológiák szintjén egyesek a *Communio*, míg mások a *Konzilium* folyóiratok mögé sorakoztak fel. A viták lezárására 1985-ben, húsz évvel a II. Vatikáni Zsinat után egy visszatekintő és összegző püspöki szinódusra került sor a Vatikánban, amelynek eredményét 1992-ben tette közzé a Hittani Kongregáció: „*Communio Notio: Some Aspects of the Church Understood as a Communion*” címmel. Ez lényegében figyelmen kívül hagyja az ún. „haladó” teológusok (H. Küng, L. Boff) nézeteit, és egy többdimenziós, eszmei kommunió-ekkléziológia mellett teszi le voksát. (Bővebben lásd.: Kovács Lajos SJ, *Az Egyház mint kommunikáció*, Jezsuita Kiadó, Budapest, 2016, pp. 122-130)

Bicskei Gergely választott esztergomi érsek (1298–1303)

Hunyadi Sándor

Bicskei Gergely pályája a hazai kutatás előtt nem ismeretlen, lassan 140 éve annak, hogy Knauz Nándor megírta Bicskei Gergely első, az akkor elérhető források teljességét felhasználó biográfiáját,¹ és már annak is másfél évtizede, hogy Szende László jóvoltából megszületett az első modern életrajz is a választott esztergomi érsekről.² Az uralkodóval valamikor 1298 első felében szakító választott esztergomi érsek pályájának egy-egy vonulatával pedig számos medievista foglalkozott az említett két életrajzon túl. Ennélfogva óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy érdemes-e ismételtelen feltárni az élettörténetét, ha már korábban született olyan munka, amely annak számos kérdését – származását, tanulmányait, egyházi karrierjének esetleges mozgatórugóit – körbejárta. Jelen tanulmány megírását az alábbi okokból határoztam el.

Először is, nem sokkal Szende László által írt tanulmányt követően Thoroczkay Gábor az esztergomi érsekség kormányzatáról írt tanulmányában Bicskei Gergellyel kapcsolatban tárgyalta az adminisztrátori kinevezés mibenlétét,³ legújabban pedig Kiss Gergely vizsgálta VIII. Bonifác és a Magyar Királyság kapcsolatát,⁴ valamint nagyobb távlatokban a pápai–magyar kapcsolatokat.⁵ A második ok, ami miatt érdemes az esztergomi érsek életútját megvizsgálni, hogy a Szende tanulmánya óta megszületett egyházi és világi archontológiáknak⁶ köszönhetően számos a szakirodalomban korábban meglévő

¹ *Ferdinandus Knauz*: Magister Gregorius de genere Katpán. Electus. In: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–IV. Coll. et edd. Ferdinandus Knauz et alii. Strigonii, 1874–1999. (továbbiakban: MES) II. 433–451. p.

² *Szende László*: Bicskei Gergely. In: Esztergomi érsekek (1001–2003). Szerk. Beke Margit. Bp., 2003. (továbbiakban: *Szende*, 2003.) 134–142. p.

³ *Thoroczkay Gábor*: Az esztergomi érsekség kormányzata a XIII–XIV. század fordulóján. A XIV. századi krónikakompozíció 188. fejezetének kritikájához. In: Uő: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. Bp., 2009. (TDI Könyvek 9.) (továbbiakban: *Thoroczkay*, 2009.) 143–149. p.

⁴ *Kiss Gergely*: VIII. Bonifác és Magyarország (1290–1303). A pápai hatalmi legitimációs elképzelések és kormányzat összefüggései. In: Századok 2018. 6. sz. (továbbiakban: KISS, 2018.) 1353–1376. p.

⁵ Varietas delectat. A pápai–magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században. Szerk. Kiss Gergely. Pécs, 2019. (DeLegatOnline Könyvek 1.)

⁶ Jelen tanulmány elkészítése során használt archontológiákat lásd a 30., 32., 42., 99. jegyzetknél.

tévedést korrigálhatunk. Az archontológiák mellett az sem elhanyagolható, hogy Kelényi Borbála és Haraszti Szabó Péter egyetem-történeti kutatásainak köszönhetően, immáron az Árpád-kort illetően is könnyebben vizsgálhatjuk az egyháziak egyetemi tanulmányaival kapcsolatos kérdéseket.⁷ Mindezeket túl már csak azért is érdemes Bicskei Gergely életútját újratárgyalni, mert annak összeállítása során számos új kérdés fogalmazódott meg a választott esztergomi érsekkel kapcsolatos ismereteinket illetően, különös tekintettel az 1298. évi eseményekre és a választott esztergomi érsek hazai elszigetelődésére.

Származása és egyházi karrierjének kezdetei

Gergely származásával kapcsolatban sokáig Pray György álláspontja volt a mérvadó, aki a Katapán nemzetség tagjának tekintette,⁸ egy évszázaddal később ezt a nézetet vette át és fejtette ki Knauz Nándor,⁹ végül származását Pór Antal tisztázta.¹⁰ Gergelyt, mind a Pozsonyi Krónikában,¹¹ mind XI. Benedek pápa Bő nembeli Mihálynak írt levelében¹² Botond fiának nevezik. Elsősorban erre és egy 1274. szeptember 11-én kelt okleveles adatra alapozva tekinti Pór Antal és nyomában a szakirodalom Gergelyt a *genus Bycchey* tagjának. Az említett oklevél szerint Csapoli Kázmér fia János örökösök híján Csapdi nevű birtokának 25 márka értékű részét feleségének, Botond ispán nővérének hitbér címén átadta, aki azt az említett Botond ispán fiainak, Péter és János ispánoknak és Gergely mesternek rokoni szeretetből eladományozta. Ők a csapdi birtok egyéb részeit is megvették Csapoli Jánostól, azzal a feltétellel, hogy őt és nejét halálukig minden szükségessel ellátják.¹³ 1291. augusztus 2-i és szeptember 23-i keltezésű oklevelek adatai alapján megismétlődik a fenti adás-vétel, Csapoli János összes birtoka a Bicskei testvérek kezére került, de Gergelyt ekkor már nem a szerződő felek között, hanem a fehérvári

⁷ *Haraszti Szabó Péter – Kelényi Borbála: Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban. 1100–1526. Bp., 2019. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 3.) (továbbiakban: Haraszti Szabó – Kelényi, 2019.).*

⁸ *Georgius Pray: Specimen Hierarchiae Hungaricae archiepiscoporum et episcoporum I–II. Posoni et Cassoviae, 1776–1777. I. 164. p. d.*

⁹ MES II. 433–435. p.

¹⁰ *Pór Antal: Genealógiai kérdések. Turul 1892. 3. sz. 121–125. p. (továbbiakban: Pór, 1892.), különösen 121–122. p.*

¹¹ *Chronicon Poseniense. In: Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ed. Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini, 1937–1938. (továbbiakban: SRH) II. 47. p.*

¹² MES II. 535. p.

¹³ *Hazai Okmánytár I–VIII. Kiadják Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső. Bp., 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VI. 198–199.*

káptalan örkanonoki méltóságában találjuk.¹⁴

Származásánál kevésbé látjuk tisztán egyházi karrierjének kezdeit. Az említett 1274. évi oklevélben már *magister*-ként¹⁵ szerepelt. 1271 tavaszán Fülöp választott aquileiai patriarcha és Friaul főkapitánya fellépett a görzi grófok ellen, a vitás ügyeket választott bíróság segítségével igyekeztek rendezni. Az egyik választott bíró Ottó bajor herceg volt, a másik V. István király, akit Gergely fehérvári kanonok képviselt.¹⁶ Bár a Gergely keresztnévből önmagában veszélyes lenne Bicskei korai fehérvári kanonokságára következtetnünk, mégis, 1274. évi *magister*-ként való említése, családjának Fehér megyei birtokai és az, hogy a későbbiekben is a fehérvári káptalan tagja, elképzelhetővé teszi, hogy Bicskei Gergely székesfehérvári kanonokságát 1271. évi adattól számítsuk.¹⁷ A fehérvári örkanonoki tisztség betöltését illetően már biztosabb lábakon állunk. IV. Miklós pápa 1289. február 23-án megbízottakat kért Gergelytől, mint örkanonoktól, Pál olvasókanonoktól és Ézsau éneklőkanonoktól a kompromisszum útján megválasztott fehérvári prépost megerősítésére.¹⁸ Az előző fehérvári örkanonok, Mike 1287. március végétől eltűnt a forrásokból (minden bizonnyal meghalt). Figyelembe véve, hogy az örkanonokság betöltésének joga a fehérvári prépostot illette,¹⁹ Tengerdi Miklós fia Tivadar

¹⁴ HO. VI. 369–370., VII. 223.; Bicskei Gergely családjára lásd: PÓR, 1892. 122. p.; *Baán Kálmán*: A Bikcei utóbb Zerdahelyi család (1274–1526). In: Magyar Családtörténeti Szemle 1937. 10. sz. 59–70. p.

¹⁵ A magister cím értelmezési problémájának áttekintésére és újbóli átgondolására lásd *C. Tóth Norbert*: A „mályuszi modell” érvényessége: vissza az alapokhoz? In: Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 17.) Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs 2017. 11–34. p, különösen 18–23. p.

¹⁶ *Gerics József*: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp., 1987. (továbbiakban: *Gerics*, 1987.) 320. p.

¹⁷ A fehérvári káptalanból ebből az időszakból nem ismert Gergely nevű egyszerű kanonok, de Bicskei Gergelyen kívül a 13. század második feléből ismert egy Gergely éneklőkanonok 1257. máj. 5-től (Árpád-kori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. 1860–1874. [továbbiakban: ÁÚO] VII. 469–471.) 1265. jún. 4-ig (Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár [továbbiakban: DL] 49 220.). A Gergely éneklőkanonokra vonatkozó adatokért ezúton is szeretnék köszönetet mondani Kertész Baláznak (Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár), hogy a rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁸ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Ed. Georgius Fejér. 1829–1844. VII./5. 479.; *Sörös Pongrácz*: A székesfehérvári örkanonokság története 1543-ig. In: Századok 1916. 9–10. sz. 565–584. p., különösen 570–571. p.

¹⁹ *Thoroczky Gábor*: A székesfehérvári prépostság és bazilika az Árpád-

(Tódor) korábbi szebeni prépost 1287. évi préposttá választása után,²⁰ 1287 áprilisa és 1289 februárja között nevezhette ki Gergelyt fehérvári örkanonokká.

Egyházi karrier és tanulmányok

A fentebbi adatok alapján Bicskei Gergely egyházi karrierjének kezdetét és fehérvári örkanonokságát forrásainkban teljes biztonsággal 1289. február 23-tól tudjuk nyomon követni. A már említett 1291. évi, a családjára is vonatkozó adatokon túl Lodomér érsek és esztergomi örökös ispán 1295. május 21-i, Háb váci püspöknek írt levele említi Bicskei Gergelyt, mint fehérvári örkanonokot az 1290-es években egymással tizedvitába keveredett dömösi prépostság és a veszprémi püspökség ügyében. Eszerint Benedek veszprémi püspök, királynéi kancellár, valamint a dömösi prépost és káptalanja között már négy éve per folyt a Marót nevezetű három falu (ma Pilismarót) tizede miatt. Lodomér megparancsolta a veszprémi püspök által kijelölt Gergely fehérvári örkanonoknak, a dömösieket képviselő Háb püspöknek és az esztergomi érsek által kijelölt Imre honti főesperesnek, hogy augusztus 27-én Budán üljenek össze. Az említett határnapon és az azt követő hat napon Háb püspök, Sol dömösi prépost és Bicskei Gergely megjelentek, a hatodik napon a veszprémi püspök nevében megjelenő Gál kanonok és Péter ispán, püspöki tisztartó bemutatották Fenenna királyné augusztus 21-i levelét Háb püspöknek. Eszerint Benedek püspök nem tud megjelenni augusztus 27-én, a pert pedig szeptember 11-re halasztották, amikor is a veszprémi főpap már meg tud jelenni. Háb püspök 1295. szeptember 2-án az ügyet az esztergomi érsek elé utalta.²¹ Egy keltezetlen oklevélben Lodomér a tizedügyet a veszprémi püspök és dömösi prépost által delegált képviselők kérésére saját zsinatára halasztotta, hogy ott döntsék el a tizedvitát,²² mindenesetre két oklevél tanúsága alapján a per még 1302–1303 táján is tarthatott a veszprémi és dömösi egyházak között.²³

korban. In: Uő: Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. Bp., 2016. 141–183. p. (továbbiakban: *Thoroczkay*, 2016.) különösen 170. p.

²⁰ Uo. 175. p.; Tivadar személyére lásd: *Bán János – Házi Jenő – Erőss István: A győri püspökök sora*. In: Győregyházmegyei almanach. Szerk. Bánk József. Győr, 1968. 21–73. p., különösen 32–34. p.

²¹ Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény 200 054.; Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk.: Szentpétery Imre – Zsoldos Attila. Bp., 2008. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 45.) 273. sz.; *Thoroczkay Gábor: A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodása végéig*. In: Fons 2012. 4. sz. 409–433. p.; különösen 429–430. p.

²² MES II. 425. p.

²³ HO IV. 101–102. p.; Anjou-kori Oklevéltár. I–. (1301–). Főszerk. Kristó

Miben módosítja a fenti eseménysor a Bicskeiről eddig kialakított képet? Mindeddig a szakirodalom úgy tartotta, hogy Bicskei Gergelyt 1295-ben, valamikor április 24. és 28. között választották meg fehérvári prépostnak.²⁴ Ezt a véleményt erősítette Lodomér érsek VIII. Bonifác pápához írt levele, amelyben hangsúlyozza Gergely származásának előkelőségét, a szent kánonokban való jártasságát, valamint hogy az egyház szegénysége és rokonainak áskálódása miatt nincs lehetősége személyesen Rómába utazni, hogy ott egyhangúlag és közös akaratból történt préposttá választását a pápa megerősítse. A helyzet tisztázásáig az esztergomi érsek arra kérte a pápát, hogy Gergely mint adminisztrátor kormányozhassa a fehérvári egyházat.²⁵ A fenti oklevél június 29-én kelt, azt azonban nem tudjuk biztosan, hogy melyik évből való.

Az 1295. évi datálás Bónis Györgytől származik,²⁶ aki arra hivatkozik, hogy a fenti oklevelet életrajzi adatok alapján Knauz keltezte 1295-re, csakhogy utóbbi azt az 1297. évnél közölte.²⁷ Véleményem szerint az 1295. évi datálás azonban félrevezető, és az események rekonstrukcióját hibás irányba tolhatja el. Először is Tengerdi Tivadar, a korábbi fehérvári prépost győri püspökké választásából nem következik, hogy Bicskei Gergelyt a következő négy nap során – tehát április 24. és 28. között – azonnal préposttá választották volna, ebben az esetben már Tivadar váci püspökké választásakor, amely tisztségben IV. Miklós pápa nem erősítette meg, új prépostot kellett volna választania a fehérvári káptalannak. Tivadar 1295 június–júliusában már győri püspökként (és nem választott győri püspökként) szerepel az oklevelekben,²⁸ így 1295. májusában még ő töltötte be a fehérvári prépostságot. Ebben erősít meg minket a fenti, Lodomér által 1295. május 21-én kiadott oklevél is, hiszen Gergely majdnem egy hónappal a győri püspökválasztást követően még mindig fehérvári örkanonokként szerepel, azt pedig joggal feltételezhetjük, hogy Lodomér érsek tisztában volt a hazai egyházi viszonyokkal. A válaszhoz, hogy Lodomér VIII. Bonifác pápához szóló levele melyik évben kelt, Bicskei Gergely egyetemi tanulmányairól szóló adat vihet minket közelebb.

Gyula – Almási Tibor. Budapest–Szeged, 1990-. (továbbiakban: Anjou-oklt.) I. 308., 362. sz.

²⁴ Szende, 2003. 134. p.

²⁵ MES II. 423–425. p.

²⁶ *Bónis György*: Petrus de Vineá leveleskönyve Magyarországon. II. In: Filológiai Közölny 4. (1958) 173–193. p., különösen 174. p.

²⁷ Lásd 25. jegyz.

²⁸ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (továbbiakban: RA) 4022–4023. sz.

Adataink szerint Bicskei Gergely 1296. február 7-én a padovai egyetemen tartózkodott, egyes adatok szerint mint padovai kanonok,²⁹ a későbbi István erdélyi főesperessel,³⁰ valamint Stephanus Catatanival, előtte pedig II. Jakab aragóniai királynál jártak.³¹ Érdekes, hogy sem préposti, sem pedig választott préposti címét nem említi az adatunk, holott a jóval szerényebb társaskáptalan élén álló Tamás esztergom-szenttamási prépostnál, Lodomér unokaöccsénél is feltüntették prépostságát.³² A fentiek tükrében, figyelembe véve az 1290-es évek magyarországi főpapi karának jogi tanulmányait és műveltségét – elég, ha csak Lodomér esztergomi vagy János kalocsai érsekre gondolunk –, könnyen elképzelhető, hogy Bicskei Gergely fehérvári préposttá választására vagy annak elismerésére idehaza addig nem kerülhetett sor, amíg egyetemi tanulmányait nem kezdte meg vagy fejezte be. Ebben két adatunk erősíthet meg bennünket. Az egyik az említett Tamás prépost tanulmánya Padovában, akit 1291. június 3-án említenek, mint *scolaris Paduanus*-t, 1292. november 8-án pedig mint esztergomi főkáptalani prépostot.³³ Ha utóbbi időpontot követően már nem járt egyetemre és ténylegesen ellátta préposti feladatait, megállapítható: olykor megfelelő hazai előtanulmányokat követően (azaz egy-egy káptalan iskolájában megszerzett tudással) egy-két év egyetemre járás elegendő volt ahhoz, hogy az illető egyházi személy tanulmányait idehaza elismerjék, nem feltétlenül volt szükség egyetemi fokozatszerzésre.

A másik az Gergelynek a királyi kancelláriában vitt szereplése. Ha Gergelyt 1295 tavaszán ténylegesen megválasztották volna fehérvári prépostnak, egyetemi tanulmányai megkezdése előtt elláthatta volna a királyi alkancellári teendőit, hiszen 1295 augusztusában még a Magyar Királyság területén tartózkodott.³⁴ Erre azonban nem került

²⁹ *Haraszti Szabó – Kelényi*, 2019. 190. p.; *Fontes Rerum Hungaricarum I. Matricula et Acta Hungarorum in Universitatibus Italiae Studentium*. I. Coll. et ed. Andreas Veress Bp., 1915. 1. p.

³⁰ István gyulafehérvári főesperes, később királyi alkancellár – *Hegyi Géza*: Az erdélyi káptalan Árpád- és Anjou-kori archontológiája (1199–1387). In: *Turul* 2019. 2. sz. 69–94. p., 76. p.; *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Bp. 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) (továbbiakban: *Zsoldos*, 2011a.) 113. p.

³¹ *Haraszti Szabó – Kelényi*, 2019. 190–191. p.

³² *C. Tóth Norbert*: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája. 1100–1543. Bp., 2019. (Subsidia ad historiam mediæ aevi Hungariae inquirendam 9.) (továbbiakban: *C. Tóth* 2019.a) 21., 62. p.

³³ Uo. 21. p.; MES II. 335. p.

³⁴ Felmerülhet a kérdés, hogy Bicskei tanulmányait megelőzően mennyi értelme lett volna körülbelül mintegy fél évre kezébe adni az alkancellári tisztséget, azonban Bicskei és III. András szakítása után Antal csanádi püspök és

sor, a királyi kancellária élén 1297 közepéig Tivadar győri püspök állt. Ezt követően Bicskei Gergely valamikor 1296. február 6. előtt megfordult II. Jakab aragóniai király udvarában, majd elkezdte Padovában egyetemi tanulmányait. Mindezt választott préposti címének bármiféle feltüntetése nélkül.

A III. András uralkodása elején hozott 1290. évi törvény 9. cikkelye elrendelte, hogy a királyi alkancellária élén a fehérvári prépost álljon.³⁵ A szakirodalom szerint ez nem érvényesült következetesen,³⁶ de a vélt következetlenség III. András uralkodása alatt minden esetben megmagyarázható Bicskei Gergely személyével, a király halálát követő interregnum évei alatt pedig nehezen várhatnánk el bármiféle következetességet, amikor az uralkodó személye is vitatott. Tivadar győri püspökké választását követően, 1295 júniusától nem a fehérvári prépost állt a kancellária élén. Ha azonban Bicskeit ekkor még nem tekintjük fehérvári prépostnak – amire, úgy vélem, egyre több okunk van –, akkor adódik a megoldás, hogy az új prépost megválasztásáig az előző látta el az alkancellári teendőket. Miután Gergely nagyjából egy-másfél évet járt a padovai egyetemre, a hazai klérus nem láthatta további akadályát préposttá választásának. Erre valamikor 1297. június 29. előtt került sor, talán 1297. május 10. és 1297. június 29., Lodomér említett, VIII. Bonifáchoz intézett levelének kelte között. Előbbi dátumot azért érdemes figyelembe venni, mivel az esztergomi érsek az említett időpontban személyesen *ad limina* látogatást tett a pápánál,³⁷ tehát ha ezt megelőzően választották volna meg fehérvári prépostnak Gergelyt, akkor minden bizonnyal Lodomér érsek szemé-

Aba nembeli Sándor fia László titeli prépost is kimutathatóan, váltás nélkül nem viselték fél évnél tovább az alkancellári tisztséget. Hivatalviselésük idejére lásd: Zsoldos, 2011a. 113. p.

³⁵ „*Item palatinum, magistrum tavernicorum nostrorum, vicecancellarium, iudicem curie ex consilio nobilium regni nostri ex antiqua consuetudine regni nostri faciemus, salvo tamen iure Albensis ecclesie et privilegio, quod Albensis ecclesia nostra in ipsa vicecancellaria habet et habere dignoscitur ab antiquo.*” – Bak M. János: Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. All Complete Monographs. 4. H. n., 2019. [továbbiakban: Online DRMH] 193. p. – Magyar fordítása: Magyar történeti szöveggyűjtemény (1000–1526). Szerk. Bertényi Iván. Bp., 2000. (továbbiakban: MTSz) 285. p.

³⁶ Ludmila Sulitková: Az utolsó Árpád-házi uralkodó III. András kancelláriájának működése és személyzete. In: Levéltári Közlemények 1982. 1. sz. 35–78. p., különösen 62–63. p.

³⁷ Fedeles Tamás: Ad limina beatorum Petri et Pauli apostolorum. Magyar prelátusok szentszéki látogatásai a középkorban. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. Kincses Katalin Mária. H.n., [Bp.] 2018. 117–132. p., különösen 120–121. p.

lyesen járhatott volna közben érdekében, és nem lett volna szükség a június 29. keltezésű levélre. Lodomér levelének 1297. évi kelte mellett szólhat még az is, hogy ha a levél 1295. évi lenne, akkor még abban az évben találkozhattunk volna Bicskei Gergely nevével a kancelláriában, választott préposti címének feltüntetésével.

Az eddigieket összefoglalva tehát: Gergelyt bizonyosan valamikor 1297. június 29. előtt választhatták meg fehérvári prépostnak, egyetemi tanulmányait követően, mivel azonban a székesfehérvári Boldogasszony-egyház és káptalanja közvetlenül a Szentszék alá tartozott,³⁸ annak jóváhagyására is szükség volt. Így Lodomér érsek 1297. június 29-én írhatott levelet VIII. Bonifáchoz a fehérvári prépostság betöltésének ügyében. Gergely kánonjogi műveltségének hangsúlyozására tanulmányainak rövid volta miatt lehetett szükség. Már az 1270-es évek során, amikor Péter veszprémi püspök és Miklós erdélyi prépost pereskedett az esztergomi érseki címért, utóbbival szemben ellenfele tanultságának hiányát hozta fel.³⁹ Az 1290-es években Gergely esetében is számolhatunk a tanulmányok iránti elvárásokkal, ráadásul fehérvári prépost személyét a pápának kellett jóváhagynia. Talán Bicskei tanulmányainak rövid volta magyarázza azt, hogy Lodomér levelében miért ír a fehérvári egyház szegénységéről (és így az egyetemi tanulmányok finanszírozásának nehézségéről), amely az 1289. évi tűzvész következménye volt.⁴⁰ Ha Lodomérnak a pápánál tett közbenjárásának teljes sikerét nem is, de Gergely fehérvári (választott) prépostként való elfogadását mutatja, hogy Tengerdi Tivadar alkancellári tevékenységére 1297. július 28-át követően nincs adatunk, és Bicskei Gergely mint választott fehérvári prépost irányítja már a kancelláriát 1297. október 18-tól.⁴¹ Az 1297. évi préposttá választás mellett szól az is, hogy ekkor tűnik fel új örkanonok a székesfehérvári káptalanban Andronikusz veszprémi prépost személyében.⁴²

Karrierjében a következő lépcsőfokot az esztergomi érseki szék megüresedése jelentette. Lodomér érsek valamikor 1298 januárjában

³⁸ *Kiss Gergely*: A székesfehérvári prépostság egyházz jogi helyzete a középkorban. In: *Századok* 2007. 2. sz. 271–297., különösen 283. p.

³⁹ *Békefi Remig*: Árpádkori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése. *Századok* 1896. 5. sz. 413–428. p., különösen 426. p. – Itt jegyezném meg, hogy tanulmányában Békefi is 1297-re datálja Lodomér érsek levelét (Uo. 425. p.).

⁴⁰ *Thoroczkay*, 2016. 155. p.

⁴¹ *Zsoldos*, 2011. a 113. p.

⁴² HO VII. 373., 375., 376.; *Karlinszky Balázs*: A veszprémi nagyprépostok archontológiája, 1079–1543. Három prépost portréjával. *Turul* 2014. 3. sz. 93–103. p., 95. p.

halhatott meg.⁴³ Gergelyt 1298. január 18. és február 12. között választották meg a legfontosabb hazai egyházi méltóságba, a jelöltet III. András is támogatta.⁴⁴ Kettejük viszonyában rövidesen gyökeres változások figyelhetőek meg. Mindeközben Gergely nevével február 24-én találkozunk utoljára a kancellárián, márciusban már Antal csanádi püspök látta el az alkancellári teendőket.⁴⁵ Az alkancellári tisztségből való távozása bizonyosan összefügghet esztergomi érsekké választásával, mivel pedig a fehérvári préposti javadalom nem volt betöltve (sőt, a pápa magát Gergelyt sem erősítette meg eme tisztségben), másnak kellett ellátnia az alkancellári teendőket. Sajnos, új adatok híján továbbra sem tudjuk, hogy a választott érsek és III. András konfliktusának mennyi köze lehetett a személycseréhez, ugyanakkor kettejük konfliktusa nem múlt el nyomtalanul. Innentől kezdve III. András uralkodásának hátralévő részében csak a kalocsai érseki tartományból kerültek ki alkancellárok,⁴⁶ Antal csanádi püspök mellett, Aba nembeli Sándor fia László titeli prépost, valamint István gyulafehérvári főesperes. Minden bizonnyal János kalocsai érsek kancellárként csak olyan emberekkel akarta betölteni az alkancellárságot, akiket jól ismert és megbízhatott bennük.

Ami Bicskei Gergely egyházi karrierjét illeti, a hazai viszonyokat tekintve az uralkodóval való szakítás folyamatos elszigetelődéséhez vezetett. Györffy György szerint az 1298. évi országgyűlést megelőzően már május 18-án összegyűltek a magyar főpapok küldöttei az óbudai ferences kolostorban, majd július 3-án és 12-én maga Bicskei Gergely is megjelent.⁴⁷ Egy hónappal később a szakítás jelei már az 1298. évi törvényekben is jelentkeztek, hiszen augusztus 5-én az esztergomi érsek szerepét gondosan megkerülték a törvényben, különösen a 23. törvénycikkelyben. A király mellé felállított négytagú tanácsról rendelkező törvény nem csak megkerüli az esztergomi érseket, hanem a két egyháztartományból egy-egy püspököt rendelték a kisebb tanács tagjai közé, ráadásul vétójoggal, így a két főpap szava súlyosabb volt az esztergomi érsek akaratánál.⁴⁸ A választott esztergomi érsek elszigetelődése tovább folytatódott, a pápa ugyanis

⁴³ MES II. 431. p.

⁴⁴ *Fraknoi Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-Székkal I. 1000–1417. Bp., 1901. (továbbiakban: *Fraknoi*, 1901.) 102. p.; *Gerics*, 1987. 293. p.; *Rác György*: Az Anjou-ház és a Szentszék (1301–1387). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. Bp., 1996. 55–82. p., különösen 57. p.

⁴⁵ *Szende*, 2003. 135. p.

⁴⁶ *Zsoldos*, 2011.a 113. p.

⁴⁷ *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1963–1998. IV. 685. p.

⁴⁸ *Gerics*, 1987. 292–293. p.

nem erősítette meg esztergomi érsekségében, mivel az esztergomi székeskáptalan egy része ellentmondott Bicskei megválasztásánál.⁴⁹ Erre hivatkozva VIII. Bonifác az esztergomi érsekség és a fehérvári prépostság lelkiekben és világiakban való kormányzójává nevezte ki, így láncolva saját politikájához Bicskei Gergelyt. Kinevezéséről hasonló tartalmú levél ment az esztergomi egyházmegye klérusához, híveihez, vazallusaihoz, valamint – ami már figyelemreméltóbb – az esztergomi érsekség alá tartozó püspökökhöz.⁵⁰

Gergely adminisztrátori kinevezése nem volt szokatlan eljárás a korszakban. Záh nembeli Jób pécsi püspök⁵¹ halála (1280) után a pécsi püspökség tizenhárom évig betöltetlen volt. 1287-ben Lodomer érseknek komoly eredményt sikerült elérnie, amikor megbízta Balog nembeli Pál esztergomi prépostot, hogy mint adminisztrátor irányítsa a pécsi egyházmegyét, s csak hat évvel később, 1293 tavaszán szentelték pécsi püspökké.⁵² Thoroczkay az esztergomi érsekség kormányzatáról írt tanulmányában számos példát gyűjtött arra, hogy áthelyezett püspök kapott megbízást korábbi egyházának irányítására. 1299-ben ez történt a padovai püspökségben, amelynek a Bolognába átkerült korábbi főpásztor viselte gondját pápai megbízásból.⁵³ Lényegében – leszámítva a püspöki cím meglétének, illetve préposti megerősítésének hiányát – ez történt Bicskei Gergellyel is, az esztergomi egyházmegye éléről „viselte gondját” korábbi egyházának, a fehérvári prépostságnak. Arra is akad további példa, hogy nem csak püspökök kaphatták meg egy egyházmegye irányítását, 1265-ben IV. Kelemen egy kanonokra bízta a piacenzai egyház kormányzatát,⁵⁴ 1301-ben pedig egy minorita barát állt adminisztrátorként a genovai érsekség élén,⁵⁵ így nem is volt szükség Bicskei Gergely püspökké szentelésére.

VIII. Bonifác 1298-ban adta ki a *Liber sextus* című kánoni gyűjteményt, amelyben két helyen is találunk rendelkezéseket az

⁴⁹ *Augustinus Theiner*: Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia. I–II. Romae, 1859–1860. (továbbiakban: *Theiner*) I. 383. p.; MES II. 456–457. p.

⁵⁰ *Theiner* I. 383–384. p.

⁵¹ *Zsoldos*, 2011. a 95. p.

⁵² *Kosztai László*: Püspökök és városuk. A 14. század közepéig. In: A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs, 2009. 57–108. p., különösen 83–86. p.

⁵³ *Augustus Potthast*: Regesta pontificum Romanorum inde ab anno post Christum natum MCXCVIII. ad annum MCCCIV. I–II. Berlin 1874–1875. II. 24762. sz.

⁵⁴ Uo. 19183. sz.

⁵⁵ Uo. 25063. sz.

egyháznak a kormányzók általi irányításáról. Esetünkben az I. könyv 6. címének 42. fejezete az érdekes, amelyben a püspöki egyházak *in spiritualibus et temporalibus procuratio seu administratio*-járól esik szó. Ez kizárólag a pápa megbízásából volt végezhető, az ilyen megbízással rendelkező főpapok az ingatlanjavak elidegenítését leszámítva minden püspöki joghatósághoz tartozó tevékenységet szabadon gyakorolhattak. Ha nem voltak püspökké szentelve, akkor a püspöki ordóhoz kötött cselekményeket más püspökökkel kellett elvégeztetniük.⁵⁶ Ez a szabályozás az apostoli kormányzók előfutárait helyezte el az egyházi hierarchiában. Ők sohasem a saját nevükben, hanem a pápa nevében kormányoznak egyes egyházakat, tehát helyettesi hivatali hatalmuk van. Ezt a kánonjogi felfogást követve esetünkben nem egy adott püspöki vagy érseki szék betöltése, hanem annak helyettes általi pápai kormányzása történik meg. Eszerint Bicskei Gergely 1299-től széküresedés alatti ideiglenes adminisztrálást folytatott, kormányzói tisztsége nem követelte meg püspökké szentelését, ami minden bizonnyal el is maradt.⁵⁷ Mivel Bicskei kinevezése a pápa tetszése tartalmára szolgált, így VIII. Bonifác a IV. László halálát követő eseményeket is megelőzhette. Elődje, IV. Miklós pápa ugyanis hiába várta 1290-ben Lodomér érsek jelentését a magyarországi helyzetről, hogy dönthesse a magyar trón ügyében, Lodomér és a főpapi kar a pápai döntést megelőzve önállóan lépett fel, figyelmen kívül hagyva a pápai politikát. Bicskei Gergely ideiglenes kinevezésével, legalábbis az esztergomi érsekség tekintetében VIII. Bonifácnak nem kellett hasonlótól tartania.

A pápa iránti engedelmség lenyomatát láthatjuk 1299 tavaszán, amikor Kőszegi Iván (János) azzal a kéréssel fordult VIII. Bonifáchoz, hogy oldozza fel őt a Lodomér esztergomi érsek által rá rótt kiközösítés alól. A pápa 1299. március 13-án utasította Gergelyt, hogy a nyiltan III. András ellen lázadó oligarchát oldozza fel a kiközösítés alól, amit az esztergomi adminisztrátor március 19-én végre is hajtott.⁵⁸ 1299 nyarán pedig nyíltan szembefordult a magyar klérussal, amikor a főpapok, a bárók és a nemesek Rákoson gyűlést tartottak az ország békéjének és az egyház kiváltságainak helyreállítására.⁵⁹ Gergely nem csak semmibe vette ezt az ülést, hanem magát az esztergomi és fehérvári egyházak adminisztrátorának, illetve az apostoli szék követének nevezve gyűlést hívott össze Veszprémbe, a távolmaradókat pedig kiátkozással fenyegette. Erre válaszul a magyar egyháziak és világiak Imre váradi püspökön keresztül 1299. július 6-án appellációt

⁵⁶ Thoroczkay, 2009. 147. p.

⁵⁷ Uo. 147–148. p.

⁵⁸ MES II. 458. p.; *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp., 2002. (História Könyvtár. Monográfiák 1.) (továbbiakban: *Szűcs*, 2002.) 472. p.

⁵⁹ *Gerics*, 1987. 292. p.; *Szűcs*, 2002. 466. p.

nyújtottak be VIII. Bonifáchoz, hogy előre is tiltakozzanak Gergely esetleges eljárása ellen.⁶⁰

Később sem javult Bicskei hazai helyzete. Bonzanói Péter 1300 őszén kelt levele alapján III. András arra tett kísérletet, hogy kijárja VIII. Bonifác pápánál Bicskei Gergely leváltását, siker esetén Antal csanádi püspök került volna a helyére.⁶¹ Mivel Bonzanói Péter egy másik levelében szereplő magyarországi információk 1300 májusára tehetők,⁶² megállapítható, hogy már 1300 tavaszán felmerült Bicskei Gergelynek a Szentszék közbenjárásával való leváltása, és Antal csanádi püspök is „érsekjelölt” lehetett már ekkor. Bár VIII. Bonifácnak minden bizonnyal kedvére való volt III. András közeledése, nem tartom valószínűnek, hogy egykönnyen lemondott volna arról a kedvező helyzetről, amit Bicskei adminisztrátori kinevezése garantált a számára. III. András halálával pedig immáron a magyar főpapi kar-
nak akadt nagyobb gondja, minthogy a pápa segítségével leváltásák Bicskei Gergelyt.

A választott érsek elszigetelődését jól mutatja, hogy bár VIII. Bonifác pápa 1301. május 13-án utasította, hogy Miklós ostiai és velletri püspök-legátust támogassa megbízásának teljesítésében,⁶³ forrásainkban mégsem találjuk egyszer sem annak környezetében. Gergely tisztában lehetett vele, hogy a magyar püspöki kar javarésze nem bocsátotta meg neki az András halálát megelőző néhány év történéseit, így jobbnak vélhette végig I. Károly környezetében maradni. Nincs adat arra vonatkozólag, hogy részt vett volna a legátus által 1301. október 25-re összehívott budai zsinaton. Ezt követően Boccasini Miklós jelentést tett a pápának. A legátus a magyar prelátusokkal folytatott tárgyalások és a budai zsinat után úgy látta, hogyha a két érseki széket alkalmas főpapokkal töltenék be, az ország állapotának javítása könnyen foganatosítható lenne, Bicskei Gergely személye azonban inkább árt I. Károly ügyének, semmint segítette azt. VIII. Bonifác helyeselte Miklós legátus javaslatait, meghagyta neki, hogy keressen alkalmas személyeket az esztergomi és a kalocsai érsekség élére, ugyanakkor figyelmeztette, hogy ne avatkozzon bele Bicskei

⁶⁰ MES II. 462–465. p.; *Fraknoi*, 1901. 105. p.

⁶¹ Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. S. a. r. Makkai László és Mezey László. Bp. 1960. (továbbiakban: *ÁAL*) 217. p.; *ÁÚO* V. 262–263. p.

⁶² *ÁÚO* V. 260–261. p. A levélben szereplő magyar vonatkozású adatok datálására lásd *Homonnai Sarolta*: III. András hatalmának stabilitása és politikai szándékai Bonzano Péter jelentéseinek tükrében. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 2003. 117. sz. 63–74. p., különösen 64. p.

⁶³ DeLegatOnline adatbázis személyi adatlapok – Bicskei Gergely (Kézirat) – Köszönet illeti Kiss Gergelyt (Pécsi Tudományegyetem), aki a rendelkezésre bocsátotta az adatlap online még nem elérhető verzióját.

Gergely ügyébe, aki kapcsán a rendelkezést a pápa magának tartotta fent.⁶⁴

Szende László szerint Bicskei ügyének pápai kézben tartása annak a jele, hogy VIII. Bonifác a választott érsek személyét kikezdetlennek tartotta.⁶⁵ Kiss Gergely értelmezésében azonban a pápa tudatosan törekedett az esztergomi adminisztrátor távol tartására, ezért engedélyezte Miklós legátusnak, hogy alkalmas személyt keresen mindkét érseki szék élére.⁶⁶ Véleményem szerint utóbbi nézetet erősíti az a tény is, hogy Bicskei Gergely végleges beiktatására sosem került sor. Ez még magyarázható lenne az Anagninban bekövetkező halálával, de az már kevésbé, hogy amikor VIII. Bonifác maga elé idézte a Magyar Királyságért versengő Vencelt és I. Károlyt 1303-ban, Gergelynek semmilyen szerep nem jutott királya képviselőként. A magyar egyháziak közül István kalocsai érsek, Mihály zágrábi, Tivadar győri és Benedek veszprémi püspökök, valamint Tamás esztergomi, Domokos váci és Miklós vasvári prépostok és István erdélyi esperes voltak jelen a pápai döntés meghozatalánál, minden bizonynyal, mint Károly ügyének hazai egyházi támaszai. Ami leginkább mutatja VIII. Bonifác Bicskeivel szembeni távolságtartását, hogy döntésének kihirdetésével István kalocsai érseket és Mihály zágrábi püspököt bízta meg, pápai döntést kihirdető oklevelüket a császári, boszniai, bácsi és a székesfehérvári káptalan is átírta 1303. július 30. és augusztus 12. között. Ennek ismeretében azonban feltűnő az az

⁶⁴ Anjou-oklt. I. 103. sz.; *Fraknoi*, 1901. 110–111. p.; Boccasini jelentésére VIII. Bonifác 1301. november 8-i keltű, Miklós legátust újabb utasításokkal ellátó levele utal: „*Misse nobis nuper tue littere per Nuntium tuum, latorem presentium, inter cetera continebant, quod Prelati Regni Ungarie quasi omnes communiter Strigoniensi adversabantur Electo, et quod quondam ... Archiepiscopus Colocensis viam erat universe carnis ingressus, quodque in ipso Regno vox erat et fama communis, quod si Strigoniensis et Colocensis ecclesie forent melius ordinate, ac de personis ydoneis eis esset bene provisum, Regnum prefatum, cuius status et conditio ab ecclesiis ipsius noscuntur plurimum dependere, posset melius et facilius reformari.*” – Theiner I. 390. p.; VIII. Bonifác parancsa Bicskeivel kapcsolatban: „*Super facto vero predicti Strigoniensis Electi, Administratoris Strigoniensis ecclesie, sicut ante recessum tuum a nobis te duximus presentaliter informandum, videlicet ut de preficiendo eidem Strigoniensi ecclesie prefato Electo vel alio, si ad eam alium eligi vel postulari contingeret, te intrmittere non deberes, sic et presentibus litteris informamus ac volumus, ut ad id sine nostra licentia speciali non apponas ulla tenus manum tuam, et si secus feceris, irritum decernimus et inane.*” – Uo. 391. p.

⁶⁵ Szende, 2003. 139. p.

⁶⁶ Kiss, 2018. 1360. p.

oklevél, amely szerint a pápa döntését Bicskei Gergelynek és István kalocsai érseknek kell kihirdetni az ország számára.⁶⁷

Kiss Gergely szedte össze az oklevél hitelessége elleni érveket. Eszerint a pápai ítéletével Bicskei koronázási akcióját név nélkül említette, jöllehet a kétséges hitelű oklevél ezt teszi a pápai döntés eredőjévé. A pápai regisztrumkönyvben is István kalocsai érsek és Mihály zágrábi püspök felhatalmazása szerepel, Bicskei ilyen jellegű feladatának nem maradt nyoma. A fentiek tükrében igen meggyőző Kiss Gergely azon feltételezése, amely szerint az említett oklevél Bicskei önálló akciója lehetett, hogy szalonképeesebb tegye magát a magyarországi főpapok körében,⁶⁸ ami egyúttal egyértelművé teszi, hogy mennyire elszigetelt lehetett a hazai klérus körében a választott esztergomi érsek. Jómagam ezt csak egy további észrevétellel egészíteném ki: ha Bicskeinek bármi érdemi köze lett volna a pápai döntés kihirdetéséhez, akkor azt a székesfehérvári káptalan is átírta volna, hiszen egyházának élén Bicskei állt, és nem István kalocsai érseknek és Mihály zágrábi püspöknek kellett volna ott kihirdetni Bonifác pápa ítéletét. Ennek a hazai elszigeteltségnek lehetett az az eredménye, hogy Bicskei Gergely 1303 nyárutóján elutazott Anagniba a pápához, feltehetően azért, hogy közbenjárjon érseki címének megerősítése érdekében. Itt érte a halál 1303. szeptember 7-én, így Bicskei Gergely egyházi karrierje tárgyalásának végére értünk.

Politikai szerepvállalása

Bicskei Gergely első politikai szerepvállalására 1296-ból van adatunk. Egyházi tanulmányainál már említettük, hogy 1296. február 7-én a padovai egyetemen tartózkodott, ezt megelőzően pedig II. Jakab aragóniai király udvarában járt. Bicskei ekkor feltételezhetően uralkodói megbízatást teljesített⁶⁹ az aragón udvarban, követsége pontos oka ismeretlen, ugyanakkor tekintve a korszak viszonyait, talán határozottan állást foglalhatunk azzal kapcsolatban. Nem ez volt az első eset ugyanis, hogy III. András kapcsolatba lépett Aragónia uralkodójával. Nem sokkal magyar királlyá választását követően írt levelet III. Alfonzknak, amelyben tájékoztatta a magyar trónra kerüléséről.⁷⁰ Az aragón kapcsolatkeresés oka 1290-ben igen egyértelmű

⁶⁷ MES II. 524. p.

⁶⁸ Kiss, 2018. 1360. p.

⁶⁹ A 13. század elejétől a magyarországi egyházi társadalom középső rétegéből a fehérvári káptalan tagjai számos alkalommal teljesítettek delegációt, ez is mutatja jelentőségüket. Minderre lásd *Barabás Gábor*: A Pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét. Pécs, 2015. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 5.) 59., 336–337. p.

⁷⁰ ÁAL 216. p.; *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Collegit Albinus

volt, az aragón udvarban ugyanis elismerték András vitatott származású apját, Utószülött Istvánt az Árpád-ház tagjának.⁷¹ Ez kétségtelenül kapóra jött András számára, ráadásul a szicíliai vecsernye eseményeit követően az aragón udvar ekkor még ellenséges viszonyt ápolt a nápolyi Anjoukkal. Véleményem szerint az 1295 végén, 1296 elején útjára indított követségnek is egy Anjoukkal szembeni szövetség létrehozása lett volna a feladata. András törekvése, s így Bicskei követsége azonban nem járhatott sikerrel, 1295. június 12-én ugyanis II. Jakab kiegyezett VIII. Bonifác pápával és II. Károly nápolyi királlyal, és a Sziciliáról való lemondás fejében megkapta Szardíniát.⁷²

Az Anjou-ellenes szövetség tető alá hozatala nem sikerült III. Andrásnak, így kénytelen volt országon belüli ellenfelei ellen szövetségeket kötni. Ezt a célt szolgálhatta 1296. február 7. előtt megkötött házassága Habsburg Albert lányával, Ágnessel,⁷³ hiszen az osztrák hercegnek is többször meggyűlt már a baja a Kőszegiekkel, elsősorban Kőszegi Ivánnal. A következő dinasztikus, feltételezhetően oligarchaellenes lépésre Bécsben, 1298. február 12-én került sor, III. András első házasságából származó lányát jegyezték el Vencel cseh király fiával, a később magyar királlyá koronázott Vencellel. Ennek a szövetségnek az egyik oka minden bizonnyal az 1297-ben az uralkodóval szembeforduló Csák nembeli Máté sakkban tartása volt. Az említett időpontban még az uralkodó kíséretében találjuk Bicskei Gergelyt, akit ekkor említenek először forrásaink választott esztergomi érsekként.⁷⁴ Ezt követően, ahogy azt már Gergely egyházi pályájánál említettük, február 24-én még találkozunk az érsek nevével a kancelláriában, majd a következő fél év során, de legkésőbb az 1298. évi országgyűlés határozatainak megszövegezéséig sor került a szakításra Gergely és III. András között.

A szakítás pontos oka nem ismert, a szakirodalomban elterjedt nézet szerint Gergely Anjou-párt melletti döntésében VIII. Bonifác pápa játszott szerepet. Átállásának oka az volt, hogy végső megerősítését a Szentszéktől elnyerje, ezért elő akarta készíteni a gyermek Anjou Károly magyarországi uralmát. Röviden tekintsük át azokat a véleményeket, amelyek ezt a képet kifomálták. Knauz szerint mivel

Franciscus Gombos. I–IV. Bp., 1937–1943. I. 178. sz.

⁷¹ *Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila*: Szent István és III. András. Bp., 2003. (továbbiakban: *Lenkey-Zsoldos*, 2003.) 123–124. p.

⁷² *Steven Runciman*: A szicíliai vecsernye. Bp., 1999. (továbbiakban *Runciman*, 1999.) 289–290. p.

⁷³ *Skorka Renáta*: Előjáték egy házasságkötéshez. A Habsburgok útja az első magyar házassághoz. In: Királynék a középkori Magyarországon és Európában. Szerk. Szovák Kornél – Zsoldos Attila. Székesfehérvár 2019. 59–77. p., különösen 76. p.

⁷⁴ *Szende*, 2003. 135. p.

Gergely csak választott érsek volt, és székesfehérvári prépostsága sem volt még megerősítve, mindenáron iparkodott a pápai megerősítést elnyerni. Mivel III. András Rómában ekkor sem volt szalonképes, saját hasznát keresve Magyarország összes főpapjától elvált és Károly pártjára szegődött.⁷⁵ Pór Antal írásában azt vitatta, vajon szüksége volt-e a szentszéki megerősítés elnyerésére, hogy Gergely pártot üssön királya ellen. Jómaga nemleges választ fogalmazott meg, hiszen a Szentszék 1295-ben megerősítette Gergely fehérvári prépost elődjét, Tivadart a győri püspöki székben. A Gergely „haszonlesége” melletti érveket pedig azzal vitatta, hogy mi haszna a szentszéki megerősítésnek, ha elúzik Esztergomból, az érseki birtokokat a király elfoglalja, érseki joghatóságát pedig oly mértékben nem ismeri el a magyar püspöki kar, hogy azt még törvényileg is megkerülték.⁷⁶ Pauler Gyula Gergelyt szigorú, kemény embernek tartotta, Lodomér ereje és tapintata nélkül. Azokhoz a papokhoz sorolja, akik csak a pápára néznek és tőle várják a parancsot. Véleménye szerint Gergely vágyakozott az esztergomi érseki székre, de azt csak a pápaság kezéből akarta elfogadni.⁷⁷ Manapság már finomabb megfogalmazások születnek Rómával kapcsolatban. Szende hangsúlyozza, hogy nem ennyire egyértelmű a Szentszék szerepvállalása, annak részéről nem fogalmazható meg egyértelmű állásfoglalás Károly mellett,⁷⁸ azonban alternatívát ezidáig nem adott a kutatás.

Véleményem szerint az 1298. évi események során VIII. Bonifác még nem játszott meghatározó szerepet, az év első felének meghatározó eleme Bicskei Gergely és III. András szakítása volt. Ugyanakkor tudjuk, hogy az 1298. évi országgyűlést megelőzően Bicskei Gergely július 3-án és július 12-én Óbudán még tárgyalta a magyar főpapi klérussal.⁷⁹ Ez alapján ekkor még nem kerülhetett sor egy minden szempontból végleges törésre egyrészt a főpapi kar királyhű részével, másrészt az uralkodóval. Ennek ellenére a szakítás ekkor már bekövetkezett, ellenkező esetben a 1298. évi 23. cikkely a két érseket ültette volna a négytagú királyi tanácsba. Az 1298. évi törvények megfogalmazásából az is nyilvánvaló, hogy egyrészt az Andráshoz hű réteg sem volt maradéktalanul elégedett uralkodójával. A törvények bevezetőjében annak „lanyhaságáról” (*tepiditate*) esik szó, másrészt „Magyarország minden részében ingadozni kezdett” (*regnum Hungarie in omni sui parte fluctuare fecit*), míg a válság mély-

⁷⁵ MES II. 439. p.

⁷⁶ Pór Antal: Miklós ostiai püspök követsége Magyarországon 1301–1302. Új Magyar Sion 1885. 6. sz. 321–327. p., különösen 326–327. p.

⁷⁷ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp. 1899. II. 450. p.

⁷⁸ Szende, 2003. 137. p.

⁷⁹ Lásd 47. jegyz.

segét az 1. törvénycikkely sejteti, hiszen külön le kellett szögezni, hogy az országnak András a törvényes királya.⁸⁰ Valamiféle Anjou-párti megmozdulással azonban 1298–1299 során mindenféleképpen számolni kell, ugyanis felmerült IV. László özvegyének, Izabellának hazautazása Nápolyba,⁸¹ holott az 1290-es évek ezt megelőző részében ez nem került szóba. Annak sincs semmi nyoma, hogy III. Andrással bármiféle konfliktusa lett volna, a magyar uralkodó még az elé sem gördített akadályt, hogy Izabella kapcsolatot tartson Nápolyval és onnan támogatást kapjon. Hazatérésére mindazonáltal csak 1300-ban került sor.⁸²

Felmerül a kérdés, hogy számolhatunk-e komolyabb Anjou-mozgósítással ebben az időszakban a magyar trón megszerzése érdekében. Véleményem szerint nem, ugyanis 1298 ősztől egészen 1302 nyaráig a Szicíliában uralkodó Frigyes egymás után verte vissza az Anjou–pápai–aragón szövetség támadásait.⁸³ Az Anjou-mozgósítás lehetőségeinek figyelembevételénél Csukovits Enikő azon észrevétele sem elhanyagolható, hogy Károly Magyarországra érkezését ma már elsősorban nagybátyjának, Róbertnek kell tulajdonítani. II. Károly harmadik fia, az említett Róbert ugyanis egyre nagyobb befolyással rendelkezett, miután bátyjai eltűntek a politikai porondról. Martell Károly 1295 augusztusában elhunyt, Lajos pedig az aragón fogságból való szabadulást követően egyházi pályára lépett. Ezt követően már csak Martell Károly elsőszülött örökösét kellett félreállítania, erre pedig az Anjouk magyarországi törekvései nyújtottak kiváló lehetőséget. 1300 május–júniusában II. Károly felszerelt három gályát, gondoskodott a költségekről és a kíséretéről, majd nyár végén útnak indította unokáját, lényegében hathatósabb támogatás nélkül, politikailag ésszerűtlen időben.⁸⁴ Bonzanói Péter fentebb említett, 1300. szeptem-

⁸⁰ „*Ut dominum Andream ex regalis stirpe descendentem revereamur tamquam dominum regni naturalem.*” – Online DRMH 207. p. – Magyar fordítása: MTSz 290. p.

⁸¹ Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. I–III. Szerk. Wenzel Gusztáv Bp. 1874–1876. I. 132–133., 138. p.

⁸² *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp., 2005. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) 14. p.

⁸³ *Molnár Péter*: Császárság, pápaság és az itáliai nagypolitika. In: *Európa ezer éve: a középkor. I–II.* Szerk. Klaniczay Gábor. Bp., 2004. II. 87. p.; *Runciman*, 1999. 291–294. p.

⁸⁴ *Csukovits Enikő*: Az Anjouk Magyarországon I. rész. I. Károly és uralkodása (1301–1342). Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) (továbbiakban: *Csukovits*, 2012.) 56. p.; Vö. *Samantha Kelly*: The new Solomon. Robert of Naples (1309–1343) and Fourteenth-Century Kingship. Leiden–Boston, 2003. 275–283. p.

ber 18-án kelt levelében szintén arról számolt be, hogy VIII. Bonifác nem hagyta jóvá a gyermek Károly Magyarországra küldését.⁸⁵ Ha azonban 1300-ban hiányzott a pápai jóváhagyás az akcióhoz, akkor feltehetően 1298-ban sem kérték az Anjouk a pápa engedélyét, és figyelembe véve, hogy politikájukat ekkor elsősorban Szicília visszaszerzése határozta meg, az 1298. évi törvény által említett „válságos helyzet” gyökereit a Magyar Királyság határain belül kell keresnünk.

Érdeemes figyelembe vennünk Pór Antal kérdésfeltevéseit, vajon mi bírhatta rá Gergelyt az Anjouk támogatására? Sem II. Károlytól, sem VIII. Bonifáctól nem számíthatott hathatós támogatásra, a pápa csak 1299-ben nevezte ki adminisztrátorrá. A választott esztergomi érseknek is több sütnivalója lehetett annál, minthogy egymaga szembeforduljon királyával. Ha megnézzük az 1298. évi hazai belpolitikai viszonyokat, kijelenthetjük, hogy Gergely nem volt egyedül királyellenes magatartásával. 1298 második felében III. András magánjogi szerződést kötött öt bárójával, azaz Ákos nembeli István országbíróval, Balassa nembeli Demeter zólyomi és pozsonyi ispánnal, Rátót nembeli Domokos tárnokmesterrel, Aba nembeli Amadéval, valamint Szécs nembeli Pál mosoni, győri és komáromi ispánnal. Ezenkívül két nádort nevezett ki a király 1298 második felében, Péc nembéli Apor a „Dunán inneni” (mai fogalmaink szerint dunántúli), Rátót nembéli Roland pedig a „Dunán túli” (azaz a Dunától keletre illetékes) nádor volt.⁸⁶ Bár III. András uralma alatt nem ez volt az első eset, hogy két nádor volt egyszerre hivatalban, ez volt az első olyan alkalom, amikor nem az aktuális nádor lázadása miatt osztották meg a nádori tisztséget.⁸⁷ Ezek alapján azonban felmerül a kérdés, miért pont 1298-ban kerül sor az országgyűlésre, a magánjogi szerződésekre, valamint a nádori méltóság megosztásának fenntartására. Feltételezhetjük: 1298 közepén a „lagymatag” III. András hatalma mélyponton volt és korántsem csak a választott esztergomi érsek jelentette problémával kellett szembenéznie.

Az 1298. évi püspöki karból három püspök maradt távol az országgyűléstől: Bicskei Gergely, a Csák nembeli Mátétól függő nyitrai püspök – vagy halála esetén a nyitrai káptalan egy képviselője (talán a későbbi János nyitrai püspök) – és a Csák nembeli Ugrin territóriumán illetékességgel rendelkező szerémi püspök. Csák nembeli Máté és III. András között 1297 végén került sor a szakításra, így nem meglepő, hogy esetlegesen hatalmát kihasználva visszatartotta a nyitrai püspököt az országgyűlésen való részvételtől.

⁸⁵ ÁAL 217. p.; ÁÚO V. 262–263. p.

⁸⁶ *Szűcs*, 2002. 462–468. p.

⁸⁷ *Zsoldos Attila*: III. András nádorai. In: *Történelmi Szemle* 2010. 3. sz. 303–327. p., különösen 324–326. p.

Más kérdés Csák nembeli Ugrin pártállása. II. Károly nápolyi uralkodó 1300. február 10-én kelt oklevele szerint a magyarországi főemberek közül a Babonicsok, a Kőszegiek, a Frangepánok, Csák nembeli Ugrin, Csák nembeli Máté és fivére, valamint unokafivére, továbbá Borsa nembeli Roland, valamint Bicskei Gergely tanácsára indult el Anjou Károly Magyarországra.⁸⁸ Így 1300 februárjában Csák nembeli Ugrint joggal kereshetjük III. András ellentáborának sorában, hogy azonban ennek már 1298-ban is láthatjuk jeleit, arra Galambosi Péter világított rá. Ő ugyanis felhívja a figyelmet, hogy Thomasina, majd halála után fivére, Albertino Morosini által irányított dukátus sértette Ugrin érdekeit, elsősorban területi befolyása kiterjesztésében. Albertino hercegsége a Duna vonalától az Adriáig terjedt, továbbá a pozsegai ispáni címet is megkapta, így gátolva Ugrint a nyugati irányú terjeszkedésben. III. Andrással való szakítása 1298. július 13. után volt esedékes, ekkortól ugyanis nincs információnk Ugrin és az uralkodó közötti kapcsolatáról. Az 1298. évi dekrétumot sem pecsételte meg, így joggal kereshetjük azon bárók sorában, akiket az 1298. évi dekrétum diszkriminálni kívánt.⁸⁹ Véleményem szerint nem kockáztatunk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy amennyiben a szerémi püspökség be volt töltve, Csák nembeli Ugrin tarthatta távol az országgyűléstől a püspököt.⁹⁰

A magyar krónikák szerint 1299-ben Kőszegi Iván, testvére Henrik, Henrik fiai, Csák nembeli Ugrin és sokan mások VIII. Bonifác pápához fordultak, hogy adjon új királyt az országnak.⁹¹ A „sokan mások” mögött az 1300. február 10-én kelt oklevélben felsorolt személyeket láthatjuk.⁹² A Frangepánok és Babonicsok szereplése nem meglepő, az 1290-es évek folyamán III. András és II. Károly mindig kisebb-nagyobb adományokkal édesgette őket vissza saját táborába.⁹³ A Kőszegiek régóta szemben álltak III. Andrással,⁹⁴ így II. Károly lis-

⁸⁸ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Coll. Tadeusz Smiçiklas. II–XVIII. Zagrabiae 1904–1990. VII. 367. p.

⁸⁹ Galambosi Péter: Csák Ugrin, a hűséges tartományúr. In: Fons 2017. 3. sz. 289–322, különösen 302–304. p.

⁹⁰ A szerémi püspökökre lásd: *Ternovác Bálint*: A szerémi püspökök életrajza, valamint a köi, illetve a szenternyei székeskáptalan archontológiája a 14. század közepéig. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2011. 1–2. sz. 33–47. p., különösen 37–38. p.

⁹¹ SRH I. 477. p.

⁹² *Zsoldos Attila*: III. András hat nádora. In: Erősségénél fogva várépítésre való: Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerk. Juan Cabello – C. Tóth Norbert. Nyíregyháza, 2011. 289–299. p. (továbbiakban: *Zsoldos*, 2011.b) 294.

⁹³ Ennek áttekintésére lásd *Csukovits*, 2012. 41–59. p.

⁹⁴ A Kőszegiekre lásd *Kristó Gyula*: A Kőszegiek kiskirálysága. In: Uő:

tájébról már csak Borsa nembeli Roland személyére szükséges kitérünk. Ha figyelembe vesszük III. András 1298-ban kötött magánjogi szerződéseit és a listán szereplő neveket, akkor – Borsa nembeli Roland kivételével – a listán szereplő oligarchák területei az ország nyugati részén helyezkedtek el. Ha III. András részben Szlavónia biztosítására, részben Csák nembeli Ugrin ellenében tette meg a dukátus vezetőjévé Albertino Morosinit, valamint a Csákok és a Kőszegiek ellen kötött magánjogi szerződéseket Balassa nembeli Demeterrel és Szécs nembeli Pállal, azaz az oligarchák közvetlen területi szomszédával, akkor – véleményem szerint – a nádori méltóság hasonló időben bekövetkező megosztása sem lehet véletlen. Nem kizárható, hogy a „Dunán túli” nádor, azaz Rátót nembeli Roland, valamint Ákos nembeli István és Aba nembeli Amadé szövetségkötése az uralkodóval Borsa nembeli Roland tartományának elszigetelésére szolgálhatott.

Hogyan módosítja mindez az 1298. évről és Bicskeiről formált ismereteinket? 1297 második felében III. András osztrák segítséggel indult a Kőszegiek megfékezésére, azonban a fegyveres küzdelmeknek véget vetett a tél, anélkül, hogy András és Albert döntő győzelmet tudtak volna kivívni.⁹⁵ Kőszegi Iván tarthatott egy újabb támadástól, így a régi, jól bevált fegyveréhez nyúlt, s egy trónkövetelőt állított III. Andrással szemben, ehhez pedig megnyerte a III. Andrással szemben álló erőket, valamint 1298 során Bicskei Gergelyt. Kőszegi Iván – ha ügyét egyáltalán igazolni kellett – még példát is tudott állítani Bicskei számára, hiszen 1290-ben Lodomér esztergomi érsekkel egyetértésben hívták be III. Andrást az országba, miután a „közvélemény” teljesen elfordult IV. Lászlótól.⁹⁶ Ilyen szempontból pedig III. András mérlege sem állt jól 1298-ban, hiszen saját támogatói is „lagymatagnak” titulálták a magyar uralkodót. Ha ezzel az erővel számolunk III. András ellenében, akkor az megmagyarázza, miért is került sor az országgyűlésre, miért kellett az uralkodónak továbbra is megosztania a nádori címet, valamint magánjogi szerződést kötnie más hűséges báróival és azt is, hogy erre mind miért pont 1298 közepén kerül sor.

Minden bizonnyal erről VIII. Bonifác is tudomást szerzett, hiszen még valamikor 1298 során az esztergomi káptalan fellebbezést nyújtott be Bicskei megválasztásával szemben. A lehetőséget kihasználva, Bicskeinek csak adminisztrátori kinevezést adott, hogy szükség ese-

Tanulmányok az Árpád-korról. Bp., 1983. (Nemzet és emlékezet) 241–268. p., a hozzá tartozó jegyzetek 528–542. p.; *Zsoldos Attila*: A Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története”. In: *Uő: Vitézek, ispánok, oligarchák. Tanulmányok a társadalom- és hadtörténetírás határvidékéről*. Bp., 2016. 215–226. p.

⁹⁵ *Hóman Bálint – Szekfü Gyula*: Magyar történet. I–V. Bp., 1935–1936. I. 621. p.

⁹⁶ *Szűcs*, 2002. 444. p.

tén befolyása lehessen a magyarországi ügyekre. Az mindenesetre bizonyos, hogy Bicskei kapcsolatban állt a Kőszegiekkel, hiszen egyrészt 1299. március 19-én VIII. Bonifác felhatalmazásával feloldja a Kőszegieket a még Lodomér által foganatosított kiközösítés alól,⁹⁷ másrészt az uralkodóval való végleges szakítást követően a Dráván túli Keresztúrnál, a Kőszegiek és fegyvereseik fennhatósága alatt tartózkodott.⁹⁸

Véleményem szerint a Bicskei Gergely és III. András közti szakítás sem volt visszafordíthatatlan, hiszen 1298 júliusában Bicskei még tárgyalt a főpapi karral, valamint 1299-ben, miután Bicskei sikertelenül próbálta szabotálni a Rákos mezei gyűlést az általa Veszprémben összehívott gyűléssel, Pál kalocsai prépost⁹⁹ és Hontpázmány nembeli Henrik¹⁰⁰ személyében követséget menesztettek hozzá, minden bizonnyal a békítés szándékával. Bicskei azonban hajthatatlan volt, ellenben – úgy tűnik – András helyzete megszilárdult 1299 nyarára.

1299 júliusában országgyűlés ült össze, célja a felek kibékítése volt. Szűcs Jenő értelmezésében ez az előző évben kettészakadt rendi szerkezet, valamint a feudális pártok viszonylatára értendő, ahol nem csak a királyhoz hűségeseik köre volt jelen, hanem Kőszegi Henrik és Borsa nembeli Roland is.¹⁰¹ A tárgyalások sikerességét mutatja, hogy ezt követően ismét egyetlen személy – Aba nembeli Amadé – töltötte be a nádori tisztséget,¹⁰² Borsa nembeli Roland és az uralkodó kibékülésével pedig az ország keleti felében kellőképpen megszilárdulhatott a királyi hatalom. 1299. augusztus 1-jén pedig a Babonicsok is meghódoltak III. András királynak.¹⁰³

Bicskei Gergely azonban kitarzott az Anjouk ügye mellett. III. András már 1298 második felétől kezdve nem ismerte el esztergomi érseknek, de a békülés lehetőségének kapuja csak András helyzetének megerősödésével zárult be véglegesen Gergely számára. 1300. január 29. előtt az esztergomi várat és ispánságot visszavette tőle a magyar uralkodó,¹⁰⁴ erre 1299 augusztusa után, a Csák nembeli Máté ellen

⁹⁷ MES II. 458. p.

⁹⁸ Szende, 2003. 137. p.; Szűcs, 2002. 473. p.

⁹⁹ A szakirodalomban Pál esztergomi prépost szerepel, azonban az esztergomi székeskáptalanban ekkor nincs Pál nevű prépost vagy kisprépost (lásd C. Tóth Norbert 2019.a 23., 52. 62.), ellenben a kalocsai prépost Pál királynéi alkancellár volt (C. Tóth Norbert: A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontológiája. Kalocsa 2019. [Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 11.] 82. p.).

¹⁰⁰ Gerics, 1987. 292. p.

¹⁰¹ Szűcs, 2002. 473. p.

¹⁰² Zsoldos, 2011.a 25. p.

¹⁰³ Lenkey – Zsoldos, 2003. 233. p.

¹⁰⁴ HO VI. 454. p.

indított hadjárat előtt vagy azt követően kerülhetett sor. Az esztergomi vár megszerzését követően a Csák nembeli Mátéval szembenálló Bosányiakat – Barleust és Irizlaust – bízta meg III. András az esztergomi vár és az ispánság igazgatásával, az érsekséghez tartozó összes néppel egyetemben.¹⁰⁵ Miután pedig III. András 1300 tavaszán kibékült összes jelentős ellenfelével, Bonzanói Péter segítségével megpróbálta kijárni a pápánál Bicskei Gergely leváltását. A választott érsek és az Anjoukat támogató oligarchák szövetségének gyenge pontja volt, hogy amíg az előbbi – akár pápai, akár belső indíttatásból – őszinte híve lehetett az Anjouk ügyének, addig az oligarchák csupán csak tárgyalási alapnak használták azt Andrással szemben. Utóbbiak ráadásul saját területi hatalmukra alapozva – Bicskei Gergellyel ellentétben – könnyedén kiegyezhettek az uralkodóval. Ennek a kiegyezésnek az ára pedig a nádori méltóság volt,¹⁰⁶ kivéve Borsa nembeli Roland esetében, aki még korábban megegyezésre jutott III. Andrással és királynéi tárnokmester lett.¹⁰⁷ A királlyal megegyezők listájáról csak Csák nembeli Ugrin hiányzik, aki Bicskeihez hasonlóan minden bizonnyal továbbra is kitartott az Anjouk mellett.

Bicskei Gergely III. András halálát követően jutott ismét szerephez. Anjou Károly herceg 1300 augusztusában szállt partra Dalmáciában, de ott és akkor csak néhány híve fogadta. Az ifjú trónaspiráns III. András halálhíre után Gergely a koronázások megszokott városához, Székesfehérvárhoz kíserte, csakhogy a város nem nyitotta meg előtük kapuit. Ennek következtében nem juthattak hozzá a koronához, ráadásul a koronázáshoz is új helyszínt kellett találniuk. Gergely egyházi tilalmat mondott ki a városra, majd ezt követően Esztergomban egy alkalmi koronával kerülhetett sor I. Károly koronázására valamikor 1301 április-májusában.¹⁰⁸ Károly első koronázásának jogosságát nemcsak a Szent Korona hiánya és a színhely nem megfelelő volta kérdőjelezte meg, hanem Gergely nem teljes jogú esztergomi érseksége is.

Ezt követően végig I. Károly környezetében találjuk, 1302-ben részt vett Buda sikertelen ostromában, majd valamikor ezt követően róttá ki a városra azt a kiközösítést, amelyre az udvardi zsinat határozatai tesznek utalást.¹⁰⁹ 1302. szeptember 10-én, mint udvari alkancell-

¹⁰⁵ *Kristó Gyula*: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973. 48–50. p.

¹⁰⁶ *Zsoldos*, 2011. b 295. p.

¹⁰⁷ *Zsoldos*, 2011. a 349. p.

¹⁰⁸ A koronázás datálására és részleteire lásd: *Zsoldos Attila*: Anjou Károly első koronázása. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő* Bertényi Iván tiszteletére. Szerk. Körmendi Tamás – Thoroczky Gábor. Bp. 2009. 405–413. p.

¹⁰⁹ Budai események részleteire, a város vezetőinek pártállására lásd *Galambosi Péter*: A budai eretnekmozgalom (1304–1307). In: *Veretek, utak, katonák*.

lár állított ki oklevelet, ebben János nyitrai püspök kapta meg a nyitrai ispánságot a király Magyarországra hozatala körüli érdemeiért.¹¹⁰ Bár az uralkodói adománylevelet Gergely mellett István kalocsai érsek, Mihály zágrábi, Pál pécsi és Miklós boszniai püspökök is átírták,¹¹¹ ezt követően nem ismert bárminemű komolyabb politikai szerepvállalása. Ahogy azt már egyházi karrierjénél említettük, egyrészt nem volt benne az I. Károlyt képviselő követségben, másrészt VIII. Bonifác Károly melletti állásfoglalásának kihirdetéséből is kimaradt. 1303 nyárutóján utazott Anagniba, ahol szeptember 7-én Sciarra Colonna katonáinak áldozata lett.¹¹²

Minden bizonnyal Bicskei Gergely nem volt jelentős résztvevője az Anagniban törtéteknek. Az általam ismert források közül csupán a következő pápa, XI. Benedek levele említi az esztergomi adminisztrátor halálát (de annak részletes körülményeit nem említi),¹¹³ valamint Madius krónikája tesz egy rövid említést a törtétekről („Ebben az időben Bonifác pápát a francia király familiárisai és a Colonnák Anagniban elfogták és a Gergely nevezetű választott esztergomi [érsek] urat Niccolo Colonna fiai megölték.”),¹¹⁴ de egyik sem részletezi a törtéteket. A külföldi szakirodalom sem ír részletesebben halálának körülményeiről, csak arról tesznek említést, hogy amikor a Colonna-katonák a tárgyalásokat követően délután 3 óra után betörték a pápai kúriába, akkor egy rövid összecsapást követően esett el Bicskei Gergely.¹¹⁵

Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kadas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka. Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Értékezők) 223–246. p., különösen 235., 239–244. p.

¹¹⁰ Anjou-oklt. I. 278. sz.

¹¹¹ Anjou-oklt. I. 279. sz.

¹¹² MES II. 527. p.; Szende, 2003. 140. p.

¹¹³ „*Cumque prelibatus Gregorius ... pro nonnullis expediendis negotiis accessisset, ibique moram contraheret, debitum nature persolvit.*” – Theiner I. 406. p.

¹¹⁴ „*Per idem tempus dominus Papa Bonifacius Ananiae a familia Regis Franciae et Columnensibus fuit captus, et Dominus electus Strigoniensis, Gregorius nomine, occiditur a filiis Nicolai de Columna.*” – Scriptorum rerum Hungaricarum veteres ac genui I–III. Ed. Iohannes Georgius Schwandtner. Viennae 1746–1748. III. 636–653. p., különösen 638. p., magyar fordítása: *Csige Mónika*: Micha Madius történeti műve az Anjou-korról. Kéziratot egyetemi szakdolgozat. Szeged, 1999., különösen 17–18. p.

¹¹⁵ Az Anagni-beli eseményekre Bicskei említésével lásd *Robert Holtzmann*: Wilhelm von Nogaret. Rat und Grosssiegelbewahrer Philipps des Schönen von Frankreich. Freiburg, 1898. 66–110. p., különösen 83. p.; *Richard A. Newhall*: The Affair of Anagni. The Catholic Historical Review 1921. No. 3. 277–295. p., különösen 289. p.

Bicskei Gergely és kora egyházi társadalma

Bicskei Gergely pályájának cezúrája 1298. Ezt megelőzően a hazai klérus nagyreményű tagja lehetett, általunk ismert pályáján Tengerdi Tivadar fehérvári prépost, majd győri püspök indította el fehérvári örökanonokká való kinevezésével 1288–1289 fordulóján. Talán jó kapcsolatot ápolt Rád nembeli Benedek veszprémi püspökkel is,¹¹⁶ hiszen az ő képviselőjében járt el annak a dömösi egyházzal való pereskedése során. Székesfehérvári préposttá választását követően Lodomér érsek vette pártfogásba és a királynak is kedves embere volt. XI. Benedek Gergely haláláról beszámoló oklevele szerint megválasztásakor esztergomi kanonok is volt, ezt hosszú érseksége miatt kétségtelenül Lodomérnak köszönhetette, ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy esztergomi káptalani tagságáról ez az egyetlen adatunk.¹¹⁷

1298-at követően megváltozott a helyzet, fokozatosan eltávolodhatott a hazai főpapságtól, ennek talán legérdekesebb következménye, hogy János kalocsai érsek Gergely kancelláriáról való távozását követően csak saját tartományából származó egyháziakkal töltötte be a királyi hivatalokat. Bár még 1299-ben is voltak béketapogatózások Gergely irányába, 1299 nyarát követően elfordultak az egyháziak Gergelytől, sőt Imre váradi püspökön keresztül már előre is fellebbeztek a pápához egy esetleges kiközösítés ellen.¹¹⁸ Választott esztergomi érsekként saját székeskáptalanával sem ápolhatott jó kapcsolatot sokáig, hiszen azok egy része 1298 második felében VIII. Bonifáchoz fellebbeztek Gergely érsekké választásának körülményei miatt. Ugyanakkor az 1298. évből János nógrádi főesperest mint Gergely érseki kancellárját említik.¹¹⁹ Bicskei I. Károly alatti alkancellárságához köthető 1302. szeptember 10-i oklevél szerint János nyitrai püspök tevékeny szerepet vállalt a választott esztergomi érsek oldalán az Anjou-herceg Dalmáciába érkezésének előkészítésében. Minden bizonnyal János is ott volt I. Károly koronázásánál. 1302 januárjában

¹¹⁶ Zsoldos, 2011.a. 101. p.

¹¹⁷ C. Tóth 2019.a. 153. p.

¹¹⁸ Szende, 2003. 137. p.

¹¹⁹ C. Tóth 2019.a. 89. p.; DL 47 767.; Újabban János nógrádi főesperest a későbbi nyitrai püspökkel azonosítják, aki 1298. nov. 4. és 1299. máj. 14. között bizonyosan a nyitrai préposti címet használta. Minderre lásd: *Kurecskó Mihály: A nyitrai káptalan hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-kor végén (1270–1300)*. In: *Loca credibilia. Hiteleshelyek a középkori Magyarországon*. Szerk. Fedeles Tamás – Bilkei Irén. Pécs, 2009. (Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye Történetéből IV.) 11–28. p., különösen 20. p.; a pályakép és a Bicskeihez fűződő viszony alapján biztos azonosítás melletti állásfoglalásra lásd *Rácz György: Az egyházi elit változásai*. In: *Az Anjou-kor hatalmi elitje*. Szerk. Csukovits Enikő. Bp., 2020. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 133–162. p., különösen 139–140. p.

azonban Jánost, Bicskeivel ellentétben, már Miklós püspök-legátus oldalán találjuk, Pál pécsi és Antal csanádi püspökökkel együtt.¹²⁰ 1301-ben I. Károly oldalán bizonyosan ott találjuk Gergely és János mellett Pál pécsi püspököt, Mihály zágrábi püspököt és Tamás esztergomi prépostot.

Gergely helyzetét azonban az sem javította, hogy a Károlyt támogatók pártja egyre inkább növekedett, hiszen a budai zsinaton, vagy azt megelőzően a magyar klérus utalást tett Miklós legátusnak, hogy az ország állapota könnyen javítható lenne, ha a két érsekség alkalmas személlyel lenne betöltve,¹²¹ azaz még a Károly-párti egyháziak sem tekintettek úgy Bicskei Gergelyre, mint megfelelő esztergomi érsekre. Mindez nem változott 1303-ra sem, hiszen Gergelyt semmilyen politikai vagy egyházi megbízatásnál nem találjuk forrásainkban, az Anjouk melletti korai állásfoglalásának egyfajta hazai belső száműzetés lett a következménye, az új uralkodó is csak alkancellárja vezetését bízta a választott esztergomi érsekre.

Konklúzió

Bicskei Gergellyel kapcsolatos vizsgálatom zárásaképpen szeretném röviden összegezni írásom eredményeit. Több helyen sikerült pontosítani a Bicskei Gergely pályájáról kialakult képet, különösen az esztergomi érsekséget megelőzően. A szakirodalomban Szende László írása nyomán elterjedt 1291. évi fehérvári örkanonokság helyett már bizonyíthatóan 1289 elejétől fehérvári örkanonoknak tekinthetjük, amely tisztséget 1297 tavaszáig tölthette be. Ennek nyomán Lodomér VIII. Bonifáchoz írt levelének keltét is 1297-re tehetjük 1295 helyett. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy bár Bicskei Gergely 1298-tól részt vett az Anjouk uralmának hazai előkészítésében, de az 1298. évet illetően VIII. Bonifác szerepét, mint az események mozgatóját kizárnám, inkább a III. András és hazai ellenzéke közötti feszült viszony határozta meg az adott év történéseit. Az a tény ugyanakkor vitathatatlan, hogy Bicskei Gergely 1299. január 28-i adminisztrátori kinevezésével a pápa saját érdekeihez láncolta az esztergomi érseket. Kevésbé hangsúlyos volt a szakirodalomban, hogy ez egyrészt az esztergomi székeskáptalan fellebbezésén múlt, de Gergely adminisztrátori kinevezése már VIII. Bonifác pápa döntése volt, amelyet a pápa a későbbiek során sem változtatott meg, így utóbbi szerepe vitathatatlan abban, hogy Gergely sosem lett tényleges esztergomi érsek.

Végezetül a Bicskei Gergelyről kialakult képet két pontban tartom fontosnak módosítani. Az első, hogy az uralkodóval való

¹²⁰ János nyitrai püspökre lásd *Kádár Tamás*: (III.) János nyitrai püspök (1302–1328) életútja. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2017. 1–2. sz. 5–21. p., különösen 7–8. p.

¹²¹ Lásd 64. jegyz.

szakítása és az ezt követő elszigetelődés nem az 1298. év első felének egy gyors történése volt, hanem egy hosszabb folyamat, amelyet nagyban meghatározott III. András kormányzatának aktuális stabilitása, a hatalom és az oligarchák viszonya. Így 1299 nyarán András ellenzékének gyengülésével, valamint az egyháziak részéről kezdeményezett hiábavaló béküléssel a választott esztergomi érsek 1300 elejére végképp eltávolodott az uralkodótól, aki érsek-ségétől, annak birtokaitól és az örökös ispáni címtől is megfosztotta Bicskeit. A másik hangsúlyozandó pont, hogy történetírásunkban Bicskei Gergely egyrészt azért játszott a bűnbak szerepét, mert nem állt mögötte olyan fegyveres hatalom, mint egy-egy oligarcha mögött, így csökkent az uralkodóval való bármikori kiegyezés lehetősége. Másrészt pedig mindvégig kitartott az Anjouk oldalán vagy legalábbis III. Andrással szemben foglalt állást. A vele kapcsolatos ellenszenvet fokozhatta, hogy abból a rétegből vált ki, amelyik az 1290-es években III. András hazai hatalmának mindvégig szilárd támaszát jelentette. Így az sem meglepő, hogy dacára a Károly uralmának korai szakaszában tett erőfeszítéseivel az Anjou-herceg hatalmának legitimálására, Károly hatalmának fokozatos megszilárdulásával Gergelynek már nem volt visszaút a hazai főpapság soraiba.

Protestáns papi nősülési szokások a 16–17. században

Bátoriné Misák Marianna

A 16–17. században, amikor a protestáns egyházak kialakultak, illetve rendezték soraikat, sok minden másként működött, mint napjainkban. A zsinatokon hozott kánonok az egyházi élet legszükségesebb alapjait, területeit igyekeztek megfogalmazni és közös alapokra fektetni. Egy korábbi tanulmányunkban¹ arra kerestük a választ, hogy a 16. században mi vezetett el a cölibátus gyakorlatának megkérdőjelezéséhez, majd a prédikátorok nősüléséhez, és ezeknek eredményeképpen a papnéi szerepkör kialakulásához. Ezek megfogalmazásában a protestáns zsinatokon hozott kánonainkat vettük alapul, amelyek szinte ugyanazokat a körvonalakat fogalmazzák meg a korabeli papok házasságával és feleségeik magatartásával, életvitelével kapcsolatban.

Jelen tanulmányunkban arra a keressük a választ, hogy milyen szempontok játszottak szerepet a protestáns papok nősülésében a 16–17. században, illetve hogy általában kiket, milyen műveltséggel rendelkező, mely társadalmi réteghez tartozó, és milyen státusban lévő nőket választottak ebben az időben prédikátoraink. Továbbá, mennyire igazodtak nősülési, párválasztási szokásaikban az általában kialakultakhoz, illetve a nem klerikusok szokásaihoz. Mi határozta vagy inkább indokolta az újra (és újra) házasságukat.

Mint sok korabeli témával, az általunk választott, illetve kutatottal is a legnagyobb probléma az, hogy kevés az erre vonatkozó forrás. Mindez azonban nem akadályozta annak, hogy a meglévő források, feljegyzések alapján megkíséreljünk egy általános képet alkotni.

A magyarországi reformációra s ezzel együtt a reformátorainkra, prédikátorainkra nagy hatással voltak a nyugati reformátorok és teológusok, akik nemcsak papírra vetették a házassággal kapcsolatos gondolataikat, hanem példával is előljártak. Általában a házassággal kapcsolatos nézeteikben hasonló gondolatokat fogalmaztak meg, de természetesen a lelkészek házassága terén más elvárások születtek, mint az átlag gyülekezeti tag esetében. Ezt azért fontos hangsúlyoznunk, mert a házasság fogalmának és gyakorlatának körvonalazását elvégezték, nem hagyhatták figyelmen kívül azt a tényt, hogy egy házasság válással is végződhet. Ezért erre is kitértek. Luther a következőkben fogalmazta meg általában a házassággal kapcsolatos nézeteit: „*A házasság ezekből a részekből áll: 1. az egyik természetlől fogva kívánja a másikat; 2. gyermekek nemzése; 3. az együttélés*

¹ Bátoriné Misák Marianna: A papnéi szerepkör kialakulása, különös tekintettel a Tiszán inneni egyházvidékre, in: Egyháztörténeti Szemle, 2019/1. 43–58.

és hűség, vagyis az egyik megtartja a másiknak fogadott hitét.”² A boldog földi élet feltétele szerinte: „az egészség, asszony és gyermekek, illetve a békesség”, valamint az „étel és ital, azaz a házasság”.³ Vagyis nézetei szerint a házasság alapvető céljai: a gyermeknemzés és nevelés, testi-lelki boldogság és ragaszkodás, kölcsönös-tisztes hűség és támogatás, a közös háztartás illendő vezetése, szívbeli és tartós vonzalom-szeretet. Ez utóbbit fontosnak tartotta kihangsúlyozni, hiszen ez véleménye alapján orvosszer a paráználkodás ellen. A válással kapcsolatban Luther időnként nem adott egészen egyenes választ. A következő esetekben tartotta igazolhatónak azt: házasságtörés, testi alkalmatlanság, a házastársi kötelességek nem teljesítése, valamint kibékíthetetlen ellentét. Azt azonban, hogy a házassági elválás objektív, azaz általános értelemben megengedhető volna, saját bevallása szerint, nem volt bátorsága kijelenteni.⁴ Kálvin gondolatai és tanításai szintén kitérnek az életnek erre a területére. 1546-ban elkészítette *Házassági szabályrendeletét*, amiben körvonalazva a házasság gyakorlatát, szövetségnek és egy olyan elválaszthatatlan köteléknek nevezte azt, mely szorosabb a szülő és gyermek vérségi kapcsolatnál. A válásra nagyon szubjektív megoldásként tekintett, amit bizonyos jogkeletkeztető tények fennállása esetén ő is elfogadhatónak vélt. Ilyenek voltak a házasságtörés, a hűtlen elhagyás, illetve valláskülönbség. Az ő olvasatában a válás orvosszer az Isten által bölcsen megállapított házassági együttélés megcsúfolása ellen. Ez természetesen nem azt jelentette, hogy Kálvin támogatta volna a válást, mi több igyekezett, és szívügyének tekintette azok számát a minimálisra csökkenteni. Mivel a házasságra mint szövetségre tekintett, ez az Istennel való szövetséget is jelentette, amit az ember nem vehetett és nem vehet félvállról. Egyik prédikációjában saját házasságát hozta fel erre példának, amikor így szólt: „*Én a feleségemhez tartozom*” ... „*azonban a házasságban nem csak a feleségemhez, de magához az Úr Jézus Krisztushoz is kötöttem*”. Fontosnak vélte hangsúlyozni, hogy úgy kell a férjnek és feleségnek együtt élni házasságban, mint az angyalok a paradicsomban, azt is bevallotta és tisztán látta, kevés olyan férfi van, aki hálát ad a házasságért. S bár jól tudják a férfiek, hogy feleségeik nélkül csupán fél emberek, mégis „*nap, mint nap korholják feleségüket ... pedig Isten az embert társas lénynek teremtette*”.⁵

A reformáció szellemiségének kibontakozása és terjedése csakhamar Magyarországon is megmutatkozott. Tomisa Ilona írja, hogy az új

² Magyar Balázs Dávid: Luther és Kálvin felfogása a házasságról és a családi életéről, in: *Confessio*, 2017/4. 80.

³ *Confessio*, 2017/4. 80.

⁴ *Confessio*, 2017/4. 80.

⁵ *Confessio*, 2017/4. 81–82.

hit terjedése megzavarta a katolikus papságot is, ami abban mutatkozott meg, hogy bár a lelkészek ugyan még a katolikus egyház szervezeti keretei között éltek, a szertartások végzésében, a sákramentumok kiszolgáltatásában, a hittételek tagadásában már protestáns gyakorlatot követtek.⁶ Mindezeket túl azonban azt is elmondhatjuk, hogy az életvitelükben is változást mutattak. Ennek a változásnak egyik eredménye mindenképpen a nősülés volt. Tomisa Ilona példákat is említ, miszerint Szepetneki Gáspár mester, veszprémi örkanonok 1554-ben végzett vizitációja alkalmával a zalai szentadorjáni plébánosról azt írta, hogy titkos lutheránus. A söjtöri papról pedig szószerint a következőket: „András plébános, titokban lutheránus, nyilvános gyónást végez, mindenben paraszti szokás szerint él, két szín alatt áldoztat, emberek előtt megtagadja a főtisztelendő püspök urat.”⁷ Majd hasonlóképpen a récsei lelkészről ezeket jegyzi meg: „Ünnepélyesen a parasztok módjára kötött házasságot. Sok éve nincs tonzúrája, mint a parasztnak. Megnyírtam, elrendeltem, hogy viselje, és elfogadtam érte 1 ft-ot tanulságul.”⁸ Mint láthatjuk, ezek a források a 16. század második feléből származnak. De már a 16. század első feléből is találunk nyomokban adatokat arra nézve, hogy az új gondolkodás és életvitel elsődleges velejárója a papok nősülése. Tomisa Ilona Johannes Kresling⁹ esetét említi, akit 1525-ben házassága miatt jelentettek fel Szalkay László esztergomi érseknél.¹⁰

A lelkipásztorok házassági szokása némileg más elbírálás alá esett, mint az átlagemberé. Így nyilvánvaló, hogy számukra a válás nem igazán jöhetett szóba, már csak hivatásuknál fogva is. De más tekintetben is igyekeztek meghúzni a határokat. A svájci reformátorok és teológusok ugyan támogatták a lelkészek házasságát, újrászervezésüket azonban, ha nem is tiltották, de ellenezték.¹¹ Ezt min-

⁶ Tomisa Ilona: A reformáció hatása a 16–17. századi egyházi források tükrében, 372. <https://nti.btk.mta.hu/images/evkonyv/2012/tomisailona.pdf>, 2020.04.01.

⁷ Tomisa, 372–373., 2020.04.01.

⁸ Tomisa, 373., 2020.04.01.

⁹ Tüskés Anna: Magyarországi klerikusok a bécsi egyetemen a 16. században, in: Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században, 211–231. <http://real.mtak.hu/65539/1/2.099.pdf>, 2020.04.01.

¹⁰ További példákért lásd bővebben Bátoriné Misák Marianna: A papné szerepkör kialakulása, különös tekintettel a Tiszán inneni egyházvidékre, in: Egyháztörténeti Szemle 20/1., 2019. 43–58. <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/szemle-19-1-43-58.pdf>

¹¹ Erdélyi Gabriella: „Nem leszen mostoha anya...” Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjában, in: Történelmi Szemle 2018/2. http://real.mtak.hu/92226/1/erdelyi_gabriella_Alb.pdf 2020.01.21.

den bizonyos elviekben igyekeztek is hangsúlyozni, de a gyakorlat és a szükség sokszor cáfolt erre rá, hiszen köztudott, hogy a svájci teológusok és reformátorok között is voltak olyanok, akik feleségük elvesztése után újraházasodtak.¹² Továbbá mivel Kálvin János fontosnak tartotta, hogy a házasodó felek minél inkább hasonlóak legyenek korban és társadalmi állásban egyaránt, ezért a genfi egyházban házassági akadálynak számított a házasulandók közötti nagy különbség is.¹³ Természetesen ez sem jelentette azt, hogy nem is volt ilyen, hiszen arról is tudunk, hogy e tekintetben is akadtak kivételek. A lutheri tanokat hirdető prédikátor, Johannes Oecolampadius (1482–1531) 22 évvel idősebb volt, amikor feleségül vette az özvegy Wibrandis Rosenblattot (1504–1564). Wolfgang Capito (1478–1541) strassburgi prédikátor 26 évvel volt idősebb, amikor Oecolampadius halála után feleségül vette az újra megözvegyült Wibrandist. Miután a pestisjárvány Strassburgot is utolérte, meghalt Capito, és ugyanekkor vesztette el feleségét Martin Bucer (1491–1551) is. Hogy gyermekeiknek ne kelljen nélkülözniük, rövid özvegység után Bucer feleségül vette Wibrandist.¹⁴

Hazánkban a prédikátorok, lelkészek sajátos helyzete nem engedte meg, hogy minden tekintetben a genfi mintát és javaslatot kövessék. Általában jellemző az újraházasodás – egyes esetekben többször is –, de az is, hogy időnként nagy különbség volt a férfi és a nő között. A többszöri házasság hátterében több gyakorlati szempont húzódott meg. A vagyon átörökítésén, a gyermekek felnevelésén, a társadalmi státusz megőrzésén, a mindennapok megszervezésén és az ember lelki egyensúlyának megtartásán túl, az első és leglényegesebb szempont, hogy árván, anya nélkül maradt gyermekek számára új és gondoskodó anyát adhassanak. Hogy a gondoskodó jelző mennyire vált be egy-egy újraházasodással, az időnként csupán az együttélés során vált nyilvánvalóvá. Egyébként Magyarországon az özvegy férfiak gyors újraházasodása elfogadott és gyakori jelenségnek számított.¹⁵ Míg a világi gyakorlatban inkább az volt a jellemző, hogy az újraházasodó férfiak inkább fiatalabb, először házasodó nőket választottak, addig a protestáns lelkészek jellemző gyakorisággal özvegyasszonyokat vettek újra feleségül. Mi több sok esetben ismert lelkészársuk özvegyét. Ugyanakkor az is jellemző volt, hogy a lelkészfeleségek, lelkészözvegyek a laikus nőkkel ellentétben, feltűnő gyakorisággal házasodtak újra. Természetesen emögött ugyancsak nyomós ok húzódott meg. Ugyanis ebben a korban az özvegység – különösen

¹² Martin Bucer (1491–1551)

¹³ Erdélyi Gabriella: „Nem leszzen mostoha anya...”

¹⁴ Kovács Barbara: https://kotoszo.blog.hu/2015/10/31/2_no_akinek_sokat_koszonhet_a_reformacio, 2020.02.17.

¹⁵ Erdélyi Gabriella: „Nem leszzen mostoha anya...”

a lelkészfeleségek esetében – nem önállóságot, mint inkább nincstelenséget jelentett, hiszen férjükkel együtt otthonukat, támaszukat is elvesztették. Erre nézve írja Erdélyi Gabriella, hogy „*ezért alakult ki több helyen az a szokás, hogy az új lelkész a hivatallal együtt mintegy „megörökölte” elődje özvegyét és gyermekeit is, akik így korábbi otthonukban maradtak.*”¹⁶ A „lánykérés” általában a kor kívánalmai szerint zajlottak, ami a lelképásztorok esetében azt jelentette, hogy egy barátjuk vagy lelkész társuk járt közben, s ő kérte meg a leendő férj számára a kiszemelt leányt vagy özvegyasszonyt. A következőkben néhány lelkész, elsősorban Miskolci Csulyak István esperes életén keresztül követjük nyomon az említett szokásokat. Sajnos a 16. századból hazai példát nem tudunk bemutatni, mivel nem találtunk ide vonatkozó forrást. Azonban feltételezzük, hogy mivel a zsinatok már a 16. században szabályozták a lelkészek házasságának körvonalait, hasonló szokások alakultak ki és váltak gyakorlattá, amit a 17. században tovább folytattak.

Miskolci Csulyak István azon ritka lelképásztorok közé tartozott, aki élete során hatszor¹⁷ kötött házasságot, mert feleségeit betegségeik miatt sorra elveszítette.¹⁸ Első feleségét még tanítói és lelkészi pályája kezdetén jegyezte el. „*Én, mivel házastárs nélkül élni Isten és ember ellen való véteknek tulajdonítottam, udvarolni kezdtem nagytiszteletű Szikszai György zombori lelképásztor leányának, Juditnak, és Szentandrás úr és Zombori Literátus Péter, a leány bátyja, mint kérők útján a leányt megkaptam. December 11-én megtartottam az eljegyzést...*”¹⁹ S bár azt írja, hogy az eljegyzés utáni napon egész háznépével Szerencsre költözött, hogy betöltse a Rákóczi Zsigmond által felajánlott szerencsi lelképásztori állását, ez nem jelentette azt, hogy Judit is vele ment. Sem Miskolci, sem pedig a kor erkölcsi rendje nem engedte, hogy házasság előtt együtt éljenek. A házasságkötésig, amire 1609. február 25-én került sor, a lány továbbra is szüleinél lakott.

¹⁶ Erdélyi Gabriella: „Nem leszen mostoha anya...”

¹⁷ Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal, 7., Ráth Mór, Budapest, 1860. 514.; 1. Szikszai Judit, Szikszai György zombori lelkész lánya, 1609–1616; 2. Juhos Anna, egy debreceni birtokos özvegy, 1616. augusztus-1622. április; 3. Seres Dorottya, sárospataki özvegyasszony, 1622. június-1622. október; 4. Gyulai Szabó Katalin, Turi András kassai kereskedő özvegye, 1623. február 13.–1634. november 15; 5. Prágai Zsuzsanna Sárospatakról, Suri Mihály lelkész özvegye, 1635. április-1638; 6. Asztalos Katalin Sárospatakról, Dobrai István lelkész özvegye, 1639. január-1645. december

¹⁸ Ágoston István: Miskolci Csulyak Gáspár az első magyar nyelvű állattan-könyv író, in: Collegium Doctorum 2005. I/1. 144. <http://dc.reformatus.hu/data/2014/03/12/dc2005.pdf>, 2020.04.03.

¹⁹ Ritoók, 1962. 291.

Nyilvánvaló erre utal maga Miskolci is, amikor arról beszél, hogy az esküvő a zombori parókián volt. Ezt az eseményt azonban meg kellett előznie még egy fontos alkalom, mégpedig Miskolci Csulyak hivatalába való beiktatása február 18-án.²⁰ 1616 májusában meghalt első felesége. Rövid gyász után újránősült. Ezt követően választottait szemlélve azt látjuk, hogy valamennyi felesége özvegyasszony volt.²¹ A magyarországi lelkipásztorok házasságkötés és feleségválasztás tekintetében igyekeztek azokat a szokásokat követni, mint annak a vidéknek, tájegységnek vagy éppen gyülekezetnek lakói és tagjai, ahol szolgálati éveiket töltötték. Miskolci Csulyak István mintegy három évtizeden keresztül a Hegyalján végzett lelkészi szolgálatot. Az itt élő férfiak feleségük halála után néhány hónapon belül újra-házasodtak, hogy a háztartásnak új gazdaasszonya, gyermekeiknek pedig anyja legyen. Miskolci Csulyak is ezt a szokást követte. Ezt támasztja alá egy internetes forrás is, mely szerint „...az egykori szokás szerint a második házasságot az elsőt követőleg leggyakrabban néhány hónapon belül volt szokásban megkötni, különösen ha az elhunyt után gyermek is maradt, minthogy annak gondviselőre volt szüksége.”²²

*„Végre mikor már egy ideig a gyászban törődtem, minthogy gyermekeim és a háztartás miatt tovább özvegyiségben maradni nem tudtam, egyfelől barátaim biztatására, másfelől, minthogy körülményeim így sürgettek, – bár tudtam, hogy második házasság ritkán szerencsés...”*²³ – ezekkel a szavakkal emlékszik vissza arra az eseményre, amikor Náprádi Jakab lelkészársával együtt második felesége megtekintésére és megkérésére indult. Míg előző feleségében megtalálta a társát, addig a másik felesége kevés örömmel töltötte el. 1616. augusztus 3-án volt az esküvő, de már „...december 22-én kezdtem megtapasztalni, hogy néha a házaselet tavasza is hideg, és éreztem, ameddig csak vele házasságban éltem; hidegjevel, ha sztoikus nem lettem volna, talán bizony el is ölt volna. Érezte két lányom is, hogy a mostohai szeretet csak az ajka hegyén ül, de a szívében mérget hordoz.”²⁴

Harmadik házassága előtt sem töltött sok időt gyásszal. Ez a házassága boldog volt, azonban rövid életű, mert felesége, Seres Dorottya, Szabó István pataki polgár özvegye, akit 1622 júniusában

²⁰ Ritoók, 1962. 291.

²¹ Erdélyi Gabriella: „Nem leszen mostoha anya...”

²² Herepei János : Adatok Medgyesi P. Pál életéhez, in: Keserű Bálint (szerk.): Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében, Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, Herepei János cikkei I., Budapest-Szeged, 1965. 374.

²³ Ritoók, 1962. 292–293.

²⁴ Ritoók, 1962. 293.

vett el, még ugyanazon év októberében meghalt.²⁵ Gyásza ezt követően is rövid volt, annak ellenére, hogy most gyermek sem maradt a háznál, mi több első házasságából való két leányát is eltemette még felesége előtt. 1623 februárjának elején Alvinczi Péter által kérte meg Thuri András kassai kereskedő özvegyét, gyulai Szabó Ferenc leányát, Katalint. *„Házasságom e társával a házaselet kezdete ugyan igen édes volt, hiszen 28 éves és három hónapos volt, de ez az édesség, amit az előző ajak még alig kóstolt, hirtelen keserűsége fordult...”*²⁶ Ez utóbbi megjegyzése arra utalt, hogy felesége nagyon sokat szenvedett különféle betegségektől, amiből már nem is épült fel. S bár Miskolci mindent megtett érte, számos orvoshoz vitte, akik különféle kezelésnek vetették alá, 1634. november 15-én meghalt.

*„Elúnván a három hónapi és egy heti özvegységet ...megint arról kezdtem gondolkodni, hogy új asszonyt viszek a házamba...”*²⁷ Ezúttal Suri Mihály lelkész özvegyét, Tolnai István közbenjárásával, Prágai Zsuzsanna asszonyt kérte meg Sárospatakról. 1635. március 7-én megkapta a választ, miszerint *„...Prágai Zsuzsanna nem iszonyodik a velem való házasságtól, sőt kívánja azt.”*²⁸ A lakodalomra április 24-én került sor. Sajnos ezt a házasságát sem élvezhette sokáig. Két évig minden rendben ment, mígnem a harmadik éven felesége betegágnak esett, s bár időnként jobban lett, fel teljesen már nem épült. 1638. május 20-án *„...miután velem három évig, egy hónapig és két napig szentül élt a házasságban...”*²⁹ meghalt. *„Különben mikor a nap, e világ szeme, az 1639. esztendő t nézte, én, minthogy akkor az özvegység házi gondjaival-bajaival torkig voltam, megint egy gondos feleség segítségéről kezdtem gondolkozni, hogy alkalmasabb legyen köz- és magánügyeim vezetésére.”*³⁰ Ezúttal Szécsi Ferencsel, Bodrogkeresztúr lelkészével osztotta meg gondolatait, és kérte, hogy tudakozódjon a választott nőnél, néhai Dobrai István sárospataki lelképásztor özvegyénél, Asztalos Katalinnál, aki már ötödik éve viselte az özvegység terhét. 1639. január 18-án Szécsi *„...a házasság elnyeréséről hozott nekem örömhírt. Én, akit az idő megtanított, hogy a késlekedés bajt ne okozzon, az eljegyzés napjául január 25-ét jelöltem meg.”*³¹

Miskolci Csulyak István házasságait szemlélve mai szemmel azt mondhatnánk, hogy ezen a téren nem volt szerencsés. Feleségeit betegség miatt mindig elvesztette. Azonban ha elemzés tárgyává

²⁵ Ritoók, 1962. 294.

²⁶ Ritoók, 1962. 294–295.

²⁷ Ritoók, 1962. 298.

²⁸ Ritoók, 1962. 298.

²⁹ Ritoók, 1962. 299.

³⁰ Ritoók, 1962. 299–300.

³¹ Ritoók, 1962. 300.

tesszük házasságait, először fontos megállapítanunk, hogy a genfiek házasságról alkotott nézetei, javaslatai és tiltásai ismertek voltak előtte, hiszen önéletírásából tudjuk, miszerint „*Heidelbergben három teljes évet és nyolc hónapot töltöttem el...*”³² Ugyanakkor pedig ezt tudva, megállapíthatjuk, hogy a genfiek szinte mindegyik álláspontjára rácsófolta. Nem javasolták az újránházasodást, ő többször is újránházasodott. Erdélyi Gabriella írja, hogy ez a korabeli elvárásoknak teljesen megfelelt, s Miskolci Csulyak szigorúan gyakorlati ügyként kezelte és fogta fel az újránházasodás dolgát, mi több legtöbbször alig egy-két hónap múlva. S az, hogy a gyászévvel nem sokat foglalkoztak, s két-három hónap elteltével újra feleséget választottak, akiket kivétel nélkül, nagy tudatossággal saját társadalmi közegükből választottak, csak a ma emberének meglepő. Miskolci mint lizskai lelkész is azt a szokást követte, amit annak a vidéknek lakói, református hívei gyakoroltak, vagyis a vidék kisvárosi polgárainak, illetve lelkészeinek lányait, özvegyeit választotta, akiket lelkész kollégái és barátai ajánlottak neki.³³ Minden feleségválasztást gyakorlati szempontok vezéreltek. S bár a szempontok és az elvárások minden esetben ugyanazok voltak, időnként a választás mégsem tűnt szerencsésnek. Ugyan a vést jósló érzés megszólalt benne a második lánykérés előtt, újránősült, s második felesége fájdalmas tapasztalás volt. Erre nézve jegyzi meg Erdélyi Gabriella, hogy amiatt a megtapasztalás miatt, amit második felesége oldalán szerzett, a harmadik feleség felé az elvárások rendkívül kiéleződtek.³⁴ Mindez azonban nem szegte kedvét, hiszen az árván maradt gyermekek, a gazdaasszony nélkül maradt háztartás, a segítő társ nélkülség szinte kényszerítő erőként hatott rá. De ha gyermekek nem is lettek volna, Erdélyi Gabriella szerint a korban a lelkész akkor is újránházasodott néhány hónap özvegyesség után. Mi több maga Miskolci is úgy nyilatkozott, hogy özvegyességében pásztori tiszte is sokkal nyomasztóbb terhet jelentett. A házasság célja saját szavai szerint az volt, „*hogy alkalmasabb legyen köz- és magánügyeim vezetésére*”.³⁵ Ugyanakkor az újránházasodásnak abból a szempontból is kulcsszerepe volt, hogy a kora újkorban a férjstátusz és az apaság egyaránt fontos elemei voltak a férfiak társadalmi megbecsülésének és a stabil kormányzáshoz kötődő koncepcióknak. A református lelképászorok esetében maga a nőülés és családalapítás

³² Ritoók Zsigmondné (ford.): Miskolci Csulyak István, in: Klaniczay Tibor-Stoll Béla (szerk.): Régi magyar költők tára, XVII. század, 2. köt. Akadémiai K. Budapest, 1962. 290.

³³ Erdélyi Gabriella: „Nem leszzen mostoha anya...”

³⁴ Erdélyi Gabriella: „Nem leszzen mostoha anya...”

³⁵ Erdélyi Gabriella: „Nem leszzen mostoha anya...”

ténye, amit híveikhez hasonlóan gyakoroltak, csökkentette a közösségekben jellemző kívülálló pozíciójukat.³⁶

De Kálvin azt is fontosnak tartotta – nyilvánvalóan különösen lelkészek esetében –, hogy a házasulandó felek minél közelebb álljanak korban és társadalmi rangban egymáshoz. Míg a második kikötés, ami az azonos társadalmi rétegre vonatkozik, Miskolci Csulyak esetében megvalósulni látszott, addig a korkülönbségre vonatkozó nem érvényesült. Ez már első házasságakor is szembetűnő. Erdélyi Gabriella szerint Miskolci harmincnégy éves volt, amikor először nősült, felesége pedig tizenhét.³⁷ Bár Szerző azt is megjegyzi, hogy ötödik házassága idején húsz év korkülönbség volt közte és huszonnyolc éves felesége között, ez a számítás azonban nem egészen érthető. Hiszen, ha a házasságkötés 1635-ben volt, s Prágai Zsuzsanna ekkor huszonnyolc éves, Miskolci pedig, mivel 1575-ben született, hatvan, a korkülönbség sokkal több volt. Mindez csupán helyreigazítás a részünkről, ami azon a tényen semmit sem változtat, hogy a lizskai lelkész és feleségei között mindig is nagy korkülönbség volt. Utolsó házasságát hatvanöt évesen kötötte ugyanazon megfontolásokból, amiket már említettünk.

Amiben a hazai és a nyugati protestáns lelkészek házassági gyakorlatai hasonlóságot mutatnak, az az, amiről Erdélyi Gabriella is ír, miszerint sok lelképásztor elhunyt kollégája özvegyét vette feleségül. Ennek is megvolt a maga oka, amit sok esetben nyugati kollégáik példája előzött meg. Bucer Márton strassburgi lelkész, mikor másodszer nősült – közeli kollégája özvegyét vette nőül, aki négy gyermekkel maradt egyedül –, azt azzal indokolta, hogy gondoskodni szeretne az árván maradottakról, s azokat sajátjaiként felnevelni.³⁸ Az első meghatározó a lelkész özvegyek feleségül kérésében az özvegy és az árvák felkarolása volt, másrészt pedig minden bizonnyal a papnéi szerepkör betöltésében való jártasságuk. Miskolci Csulyak István másodszeri nősülésétől kezdve özvegyasszonyokat vett feleségül. A második, harmadik és a negyedik feleség nem, de mind az ötödik feleség Prágai Zsuzsanna, mind pedig a hatodik Asztalos Katalin lelkészözvegyek voltak. Ugyanezt a jelenséget találjuk Geleji Katona István házassága kapcsán is, aki 1624-ben vette feleségül Milotai Nyilas István tiszántúli református püspök, majd erdélyi udvari prédikátor özvegyét, Bácsi Katalint. Geleji ekkor harmincöt éves volt. Bácsi Katalin kegyes és tiszteletreméltó matróna volt. Gyermekük nem született, ami Geleji Katona Istvánt élete végéig rendkívül érzékenyen érintette.³⁹

³⁶ Erdélyi Gabriella: „Nem leszén mostoha anya...”

³⁷ Erdélyi Gabriella: „Nem leszén mostoha anya...”

³⁸ Erdélyi Gabriella: „Nem leszén mostoha anya...”

³⁹ A protestáns vallásos irodalom és egyházi szónoklat, <https://www.arcanum>.

Abban, hogy a lelkipásztorok javarészt özvegyasszonyokat vettek újra feleségül, az említett okokon túl a 16. század első felében Magyarországon összeült zsinatok végzései is szerepet játszhattak. Az első Erdődi zsinat erre nézve fogalmazta meg, hogy „*Egyre vigyázzanak szorgalmasan azon papok, kik nőtlenül élni nem képesek, hogy ne valamely becsstelen személyt, hanem vagy szűzleányt, vagy tisztas özvegyet vegyenek feleségül.*”⁴⁰

Miskolci Csulyak István első felesége Szikszai Judit, bár lelkész leány volt, írni-olvasni nem tudott. Ez abból a szempontból érdekes tény, hogy ekkor már a leányok tanítása, különösen a puritánok munkálkodása révén, előrehaladott volt.⁴¹ Úgy tűnik azonban, hogy a lelkész családok között is akadtak olyanok, akik nem tartották fontosnak leányaik számára még az olvasás tudományának elsajátítását sem. Az írásnak ugyan nem volt nagy jelentősége, de az olvasást igyekeztek minél többeknek megtanítani, hiszen a cél a Szentírás olvasása volt, ami a személyes kegyesség gyakorlásában nélkülözhetetlen volt. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy a puritánok magatartása és munkálkodása heves ellenszenvet váltott ki lelkipásztorokból – különösen a mi vidékünkön –, többek között Miskolci Csulyak Istvánból is. S a tény mögött, hogy még lelkészek leányai között is akadtak olyanok, akik nem tudtak olvasni, minden bizonnyal ez az ellenszenv húzódnak meg.

Szikszai Juditot férje, Miskolci tanította meg, amire így emlékszik vissza: „*Őt egy év és még valami idő alatt megtanítottam igen jól olvasni a magyar írást.*”⁴² Nyilván nem az játszotta a legfontosabb szempontot a választásban, hiszen amikor Miskolci visszaemlékezett önéletírásában első feleségének tulajdonságaira, egyaránt megemlítette jó és rossz oldalát: „*Ez a feleségem bővelkedett asszonyi erényekben, de leginkább a szemérmességben jeleskedett elmondhatatlanul, annyira, hogy az már hibává is fajult. ... Kötelessége teljesítésében szorgalmas volt, a ház hűséges őre, kenyeret sütni, főzni, tűfűtést készíteni, ruhát szabni, varrni, konyhát vezetni, lepényt készíteni úgy tudott, mintha nem is falun, hanem a fővárosban nevelkedett volna. Tanulékony volt, tudásszerető, ragaszkodó a maga dolgaihoz, nem pazarló, férjének gondozója, kötelességtudó, jámbor, derék, bőkezű,*

hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/3-a-magyar-irodalom-a-xviii-szazadban-AAC/a-xviii-szazad-kozerdeku-irodalma-B07/a-protestans-vallasos-irodalom-es-egyhazi-szonoklat-B75/ 2020.04.01.

⁴⁰ I.Erdődi zsinat, 1545. IX. cikkely

⁴¹ Ezzel kapcsolatban bővebben lásd Misák Marianna: „Minden iskolába járó leány gyermektül...” : református nőnevelés a 16–19. századi Felső-Magyarországon, Hernád, Sárospatak, 2019. 211 p.

⁴² Ritoók, 1962. 291.

stb.”⁴³ Ugyanakkor második feleségéről, annak halála után, egészen másként nyilatkozott. „*Neki már régebben megjósoltam, hogy Isten ítélő jobbját nem fogja elkerülni, mivel velem, ártatlan létemre, tisztelenül bánt, amíg velem élt, és nem egyszer szidalmakkal illetett. ... Ez a feleségem valódi Xantippé volt számomra, leányaim számára pedig tökéletes mostoha, vele hat évig és ugyanannyi hónapig gyermekek nélkül meddőn, de sóhajokban gazdagon éltem, azt hiszem Istentől megintetvén, hogy ne sopánkodjak sorsomon, hanem a házasság e keserves kötelekeiben megköötözten maradjak a magam határai között, és tanuljam meg jól, mi az édes és mi a keserű.*”⁴⁴

Hat házasságából összesen tíz gyermeke született, de ezekből hét már gyermekkorban meghalt. Negyedik feleségétől, a kassai Szabó Katától született Gáspár fia, 1627. április 5-én Miskolcon. Ez a nap abban az évben húsvét másodnapja volt.⁴⁵

Bár Miskolci Csulyak István élete, s ezzel együtt házassági szokásai maradtak ránk a legrészletesebben, igyekeztünk a legtöbb forrást felkutatni, hogy más lelkipásztor életében is vizsgálat alá tegyük ezt a témát.

A következő lelkipásztorról, Medgyesi Pálról⁴⁶ nagyon sokan és sokféle megközelítésből írtak már tanulmányokat, de ezzel a témával kapcsolatban alig találunk forrást. Császár Károly *Medgyesi Pál élete és működése*⁴⁷ címmel a puritán lelkész életrajzát rendkívüli alaposággal dolgozta fel. Művében kitér Medgyesi házasságára is, megemlítve név szerint a feleségét, Fodor Erzsébetet. Ő azt írja, hogy házassága a fejedelmi udvarba való meghívása utáni időre esik. 1639. május 3-án volt a lakodalma, amelyen részt vett maga a fejedelem is előkelő uraknak kíséretében. Vőfélye Haller Gábor volt, akivel leydeni tanulmányai alatt került barátságba.⁴⁸ Császár Károly Medgyesit illetően csak egy házasságkötésről beszél. A Keserű Bálint szerkesztésében megjelent *Adattár a XVII. századi szellemi mozgal-*

⁴³ Ritoók, 1962. 291.

⁴⁴ Ritoók, 1962. 294.

⁴⁵ Ágoston István: Miskolci Csulyak Gáspár az első magyar nyelvű állattan-könyv író, in: Collegium Doctorum 2005. I/1. 144. <http://dc.reformatus.hu/data/2014/03/12/dc2005.pdf>, 2020.04.03.

⁴⁶ 1604-ben született Aranyosmedgyesen. Református pap, író, a magyar puritanizmus egyik jeles alakja. Tanult Bártfán, Debrecenben, Oderafrankfurtban, Leidenben, Cambridge-ben. 1631-től a debreceni kollegium tanára, 1633-tól 1636-ig Szinyérváralján, 1637-ben Munkácson, majd Nagyváradon I. Rákóczi György udvari papja. 1650-től 1651-ig Nagybanján pap. 1652-től Sárospatakon Lorántffy Zsuzsanna udvari papja, 1660-tól haláláig sárospataki pap.

⁴⁷ Császár Károly: Medgyesi Pál élete és működése, Budapest, 1911.121 p.

⁴⁸ Császár, 1911. 41.

maink történetéhez sorozat köteteiben Herepei János cikkeit foglalja egybe. Herepei Medgyesi Pállal kapcsolatban a következőket írja: „*Medgyesi tehát családos ember volt... Első házasságát mindjárt pappá avatása idején, vagyis az 1634-es esztendő első felében valószínűleg Szinyérváralján kötötte, hiszen ekkor ez nemcsak szokás, de követelmény is volt. Mindezt pedig a következő idézetre alapozza: „Tehát most két megbízható városi ember kíséretében Kolozsvárról Medgyesén keresztül indult a fejedelem s a püspök előtt való jelentkezés, tisztségének átvétele s díjlevelének kiállítására végett. A fejedelmi udvarban ekkor tíz napig időzött; dolgát elintézvén, visszafelé térő útjában március 27-én érkezett megint Kolozsvárra. A sáfár feljegyzése szerint: „Medgyesi Pál Vrunck Vdvarj Predicatora megyen ki Varadda, Feleségének es egyet massajnak be hozasajaert, attam az koczya eleiben...hat louat...Varadigh tizen ket melj földre.”*⁴⁹ Ezzel arra utal, hogy Váradra utazása előtt, vagyis mielőtt a fejedelem szolgálatába állt volna, már nős volt. Hiszen a sáfár azért adott neki lovat a kocsija elé, hogy feleségét s még néhány dolgot elvigyen Váradra. Mindez pedig 1638-ban történt. Allítása szerint ez a feleség még ebben az évben meghalt, s újránősült. Ezt alátámasztandó hivatkozik egy akkori szokásra, miszerint ebben az időben a második házasságot az első feleség halálát követően leggyakrabban néhány hónapon belül megkötötték, mert ha az elhunyt után gyermek is maradt, annak gondviselőre volt szüksége. A halál időpontját ő 1638 végére teszi, hiszen Haller Gábor naplója szerint második házasságát 1639. május 3-án kötötte Medgyesi Szászvároson.⁵⁰ Herepei János Császár Károly adatait több ízben kérdőjelezi meg, így házasságkötésének számát is, ami számunkra abból a szempontból érdekes, hogy Medgyesi életében is láthatjuk azt a korabeli szokást, hogy a megözvegyülést követően a lelkipásztorok néhány hónap múlva újrَاهázasodtak. Medgyesi első feleségének nevét Herepei sem ismeri, csupán a másodiknak maradt fenn a neve, amit maga Császár Károly is közöl.

Miskolci Csulyak István fiáról, Gáspárról (1627–1699)⁵¹ sokkal kevesebbet tudunk, mint apjáról. Néhány forrás azonban némileg betekintést enged életének eseményeibe, amelyeket végigkövetve azt látjuk, hogy ő maga is kétszer házasodott. Első házasságkötése Szentjóbý Sárával arra az időszakra esik, amikor Ónod egyházközségének

⁴⁹ Herepei, 1965. 374.

⁵⁰ Herepei, 1965. 374.

⁵¹ Miskolcon született 1627-ben. Tanult Sárospatakon, Utrechtben, Franekerben. 1658 és 1665 között Ónodon, 1665-től 1673-ig Bodrogkeresztúron szolgált, majd innen elúzetve Szilágysomlyón, később 1686-tól Nagybányán volt pap. 1691-től Magyarigenben. 1695-től Székelyudvarhelyt működött mint esperes. Székelyudvarhelyen halt meg 1699-ben.

lelkészi tisztét töltötte be (1658–1665). Első felesége halála után újra nősült, feleségül kérve Makay Zsuzsát.⁵² Házasságaiból hét gyermek, négy fiú és három leány született.⁵³ Az ő feleségeiről szinte semmit nem közölnek a források, így sajnos sem társadalmi helyzetüket, sem korukat, sem műveltségüket, sem körülményeiket nem ismerjük.

Ősz Sándor Előd *Ismeretlen lelkészi könyvtár a 17. század végéről* címmel megjelent tanulmányában Pataki István⁵⁴ életútját kíséri végig. Ebben néhány mondat erejéig kitér arra, hogy lelkésszé való meghívása és megválasztása után – melyet minden bizonnyal a fejedelem kezdeményezett, de kétségtávol az ő beleegyezésével tettek meg a radnótiak –, Pataki életének következő eseménye a leánykérés és a házasság volt. 1675. március 1-én kapta a meghívást a radnóti gyülekezet élére, s ugyanezen év szeptemberében már házasságkötése is megvolt. Kiszemeltje nem más volt, mint Miskolci Csulyak Gáspár, akkor Szilágysomlyón szolgáló lelkész leánya, Judit. Pataki is aszerint a szokás és gyakorlat szerint járt el, hogy leánykérőbe nem egyedül ment. Ebben az esetben Ormándi István, a fejedelem udvari papja és Tolnai István kolozsvári professzor, Pataki sógora voltak a leánykérők. Ami más volt ebben a leánykérésben a magyarországi lelkészekhez képest, hogy Pataki nősülési szándékát először jelezte Bornemissza Annának, és leánykérőbe Apafi Mihály fejedelem ajánlólevelével indult. A házasságkötés után egy hét múlva a fiatal pár már Radnóton volt. Ősz Előd még azt is megjegyzi, hogy a fiatalasszony október 6-án tiszteletét tette a fejedelemasszonynál.⁵⁵ Ebben az esetben a korban megfigyelt két szokás is megjelenik. Egyrészt a leánykérők, másrészt pedig Pataki, másokhoz hasonlóan, lelkész leányt kért feleségül.

Radnóti szolgálata idején három gyermeke született, két lány és egy fiú, akit 1677-ben elvesztettek.⁵⁶ 1681-ben szolgálati helyet váltott. Elhagyva Radnótot Kolozson folytatta lelkészi tevékenységét. Itt két gyermeke született, egy leány és egy fiú.⁵⁷ 1686-ban

⁵² Ágoston, 2005. 145.

⁵³ Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal, 7., Ráth Mór, Budapest, 1860. 514.

⁵⁴ Születésének pontos időpontját nem tudjuk, 1650 körül született. Halálának idejét nem ismerjük pontosan. Valamikor 1705 januárja és 1707 májusa között hunyt el.

⁵⁵ Ősz Sándor Előd: Ismeretlen lelkészi könyvtár a 17. század végéről, in: Református Szemle 104.6 (2011), 664.

⁵⁶ 1676. augusztus 7-én Judit (aki következő év szeptemberében elhunyt), 1677. november 15-én István, későbbi görgényszentimrei lelkipásztor, 1679. november 6-án Judit.

⁵⁷ 1682. január 16-án Borbála és 1684. november 16-án Sámuel (mh. 1686)

két súlyos veszteség éri. Elveszti fiát és feleségét. Saját bejegyzése szerint Miskolczi Judit halála⁵⁸ kolozsi szolgálatának végét is jelentette. Fél év sem telt el felesége halála után, 1686. október 8-án újránősült, Böszörményi Nagy Kata kolozsvári polgárlányt vette feleségül. A korai házasságkötést „szegény neveletlen árváinak gyámoltalan voltokkal és erőtelen öregh anyjának gondviselésére való elégtelenségével” indokolja.⁵⁹ Következő állomáshelye Torockószentgyörgy volt. Itt három gyermekük született,⁶⁰ akiket később más szolgálati helyeken újabb gyermekek követték.⁶¹

Dengelegi Péterrel kapcsolatban Herepei János megjegyzi, hogy még külföldi tanulmánya során házasodott meg. „Hollandiai tanulása idején megházasodva, haza már feleségestől érkezett.”⁶² Felesége halála miatt házasságuk azonban csupán három évig tartott.⁶³ Véleménye szerint valószínű, „...*hogy ezután, vagyis már 1629-ben papságra állíttatott be, minthogy 1634. február 7-én már mint alvinczi lelképásztor jelentkezik.*”⁶⁴ Később még számos jelentős tisztséget töltött be az egyházban. Volt az Enyedi Egyházmegye esperese, majd elnyerte az enyedi papságot, és az erdélyi papság bizalma még az egyházkerületi generális nótáriusságra is megválasztotta. Valószínű, hogy 1648 elején halt meg.⁶⁵ Mint láthatjuk, szép pályát futott be Herepei tudósítása alapján. Azt azonban nem olvassuk, hogy felesége halálát követően újránősült volna. Mivel azt sem közli a Szerző, hogy gyermekeik születtek volna, akiknek anyára lett volna szükségük, így minden bizonnyal nem is házasodott még egyszer.

Gyöngyösi Kiséri András⁶⁶ kolozsvári lelkésszel kapcsolatban jegyzi meg Herepei, hogy mivel a gyülekezet rendkívüli javadalma-

⁵⁸ 1686. április 23-án halt meg.

⁵⁹ Ősz, 2011. 665.

⁶⁰ 1688. május 16-án született József, 1689. október 31-én Kata és 1692. január 1-én Sámuel, későbbi orvosdoktor.

⁶¹ 1694. december 16-án Szentkirályon született Anna, Görgényszentimrén három fia: 1696. november 22-én Ferenc, 1699. március 1-én Dániel és 1701. január 25-én Pál.

⁶² Herepei János: Dengelegi Péter, in: Keserű Bálint (szerk.): Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében, Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, Herepei János cikkek I., Budapest-Szeged, 1965. 304.

⁶³ Herepei, 1965. 305.

⁶⁴ Herepei, 1965. 305.

⁶⁵ Herepei, 1965. 305.

⁶⁶ Születésének időpontja nem ismert. Református lelképásztor, majd esperes. Debrecenben tanult. 1614. június 17-én a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Hazatérve, egy ideig ismeretlen helyen, 1619 tájától pedig Kolozsvárt lelkészkedett. Itt esperesi hivatalt is töltött be egészen haláláig. Kolozsvárt,

zást biztosított neki, anyagi gondjai nem voltak. Mindez azonban nem jelentett számára vigaszt, miután feleségét⁶⁷ és gyermekét is elvesztette. De Herepei szerint nem lehetetlen, hogy a kor szokását követve, házastársa elhunytá után nemsokára, talán még ugyanebben az évben ismét feleséget hozott a házhoz.⁶⁸

Milotai Nyilas István családjáról keveset tudunk. Maga Herepei János is csak szűkszavúan nyilatkozik vele kapcsolatban. „*Mekkora családot hagyott maga után, nem tudjuk; a következő évben özvegyéről azonban azt adja tudtunkra a sáfárpolgár, hogy 1624. szeptember 14-én „Erkezue[n] Zakmarrol 13 darabant az Melotaine marhaiual.*”⁶⁹ Két nappal később pedig, szeptember 16-án „*Melotainenak hozua[n] Ohnna[n] Kuul Magiar Orzaghbol ket Zeker Marhat, melliet Biro Vra[m]nak el kellet vitetni Feiervarigh.*”⁷⁰ A szerző valószínűsíti, hogy Milotai halála után özvegye, Szegedi Batsi Kata asszony valamilyen állást kapott a fejedelmi udvarban, s ezért dolgait átszállíttatta Fehérvárra. Ezt az állításában abban látja alátámasztottnak, hogy az özvegy kísérői katonák voltak, mi több a szállítás költségeit a sáfár az „Vrunk szekerezese”-nek tételei között számolta el. Az özvegy hamarosan újra férjhez ment. Geleji Katona István udvari pap vette feleségül.⁷¹

Szilvási K. Márton⁷² életének idevonatkozó eseményeiről is keveset tudunk. Herepei maga is úgy nyilatkozik, hogy nem tudni alapított-e családot és voltak-e gyermekei. S bár bizonytalan e dologban, mégis valószínűsíti, hogy a gyulafehérvári tanári katedráját házasságkötése végett hagyta ott és cserélte le a bánffyhungyadi papságra.

1622. december 28-án halt meg. Sikertelenül iparkodott megnyerni egyháza számára a főtéri templomot.

⁶⁷ Felesége 1621. június 13-án halt meg.

⁶⁸ Herepei János: Gyöngyösi Kiséri András, in: Keserű Bálint (szerk.): Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében, Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, Herepei János cikkek I., Budapest-Szeged, 1965. 185.

⁶⁹ Herepei János: Milotai Nyilas István, in: Keserű Bálint (szerk.): Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében, Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, Herepei János cikkek I., Budapest-Szeged, 1965. 70.

⁷⁰ Herepei, 1965. 70.

⁷¹ Herepei, 1965. 70.

⁷² Református lelkész. Itthoni tanulmányai után külföldi, a heidelbergi és a marburgi egyetemekre iratkozott be. 1619 őszén hazatérve a gyulafehérvári iskola igazgatója, majd bánffyhungyadi lelkész lett. Itt 1623 elején a kolozskalotai egyházmegye esperesévé választották. 1626-tól a szilágycsehi parókián találjuk. 1633–1638-ig a Szilágyi Egyházmegye esperese. Halálát 1638-ra teszik.

Gyermekre nézve pedig megállapítja, hogy ha maradtak, bizonyosan elvegyültek az egyházi férfiak között.⁷³

Összegezve az eddig leírtakat, elmondhatjuk, hogy rendkívül érdekes bepillantást nyerni a korabeli prédikátorok, lelkipásztorok nősülési, házasodási szokásaiba. A források hiánya miatt sok akadályba ütközött kutatásunk, éppen ezért munkánk során nem törekedhettünk a teljességre. Mindazonáltal azok a példák, melyeket bemutattunk, betekintést engednek ezekbe a szokásokba. Az is megállapítható, hogy egyes esetekben a lelkészek ugyanazokat a szokásokat követték, amelyek azon a vidéken voltak, ahová szolgálati helyük és idejük kötötte őket. S bár a genfiek kialakítottak egyfajta rendet, és jónak találták volna, ha hazánkban is ezeket követik, de a magyarországi viszonyok nem mindenben tették lehetővé e minta alkalmazását. Így nem volt ritka az újraházasodás, többszörös újraházasodás, de az sem, hogy a férj és feleség között nagy korkülönbség volt. Mindkettő mögött gyakorlati okok húzódtak meg.

⁷³ Herepei János: Szilvási K. Márton, in: Keserű Bálint (szerk.): Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében, Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, Herepei János cikkek I., Budapest-Szeged, 1965. 234–235.

Adalékok a váci Kapisztrán Nyomda történetéhez

Fábián Borbála

Az 1926-ban Vácott alapított Kapisztrán Nyomda különleges, de nem egyedi vállalkozás a magyarországi ferencesek történetében, hiszen az erdélyi ferencesek közül Kájoni János 1675-ben Csíksomlyón alapított nyomdát, ami 1901-ig üzemelt. Ez a nyomda Kájoni János énekeskönyvének (Cantionale Catholicum) kiadására jött létre, de az imakönyvek mellett tankönyveket és más könyveket is nyomtatott. Pap Leonárd szerint szerepe volt abban, hogy Csíksomlyó vallási és kulturális központtá vált, főként a székelyek számára.¹ Valamint a protestánsok elleni küzdelem segítette az erdélyi katolikusokat a megmaradásában is.

Az első világháború végén sok helyen felismerték, hogy a háború utáni új világban a katolikus sajtónak is új formában kell megjelennie, amihez szükséges a katolikus nyomdák létrejötte. Ez történt Pápán is, ahol egy részvénytársaságot hoztak létre, de a nyomdában a Mariánus rendtartományhoz tartozó ferences barátok (is) dolgoztak. Ez a nyomda a második világháború után vette fel a „Ferences-nyomda, Pápa” nevet. Baján például a szerb megszállás idején, 1918-ban döntött úgy a helyi katolikus értelmiség, hogy szükséges saját újságot kiadniuk, a saját nyomdában, amihez szintén egy részvénytársaságot hoztak létre az „Új Élet Rt.”-t. Ez a későbbiekben tovább gyarapodott, hiszen a könyvkötészet mellett papír- és írószerkereskedéssel, valamint játékok árusításával is foglalkoztak. Vácott 1919 januárjában kezdték meg a Váci Keresztény Nyomda Részvénytársaság szervezését, a 71 alapítótag között volt a katolikus legényegylet, az Ifj. Kálvin szövetség és két kanonok is. Váci Keresztény Újság néven jelentettek meg hetilapot.²

A magyarországi szerzetesrendek közül a legtöbb szerzetes a ferences rendben volt, bár a két nagy tanítórendben a piaristák és a ciszterek, valamint a bencések között több pap testvér szolgált az 1930-as évek adatai szerint. Az 1943-as almanach szerint jezsuiták voltak legtöbben Magyarországon, és utánuk következtek a ferencesek. A magyarországi ferences rendtartományok közül a legnépesebb a kapisztránusoké volt (167 + 29 fő).³

¹ Pap Leonárd: Erdélyi ferences nyomdák és kiadványok, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2009. (Bibliotheca Transsylvanica, 63.)

² Magyar Katolikus Lexikon (<http://lexikon.katolikus.hu/V/V%C3%A1ci%20Kereszt%C3%A9ny%20Nyomda%20R%C3%A9szv%C3%A9nyt%C3%A1rsas%C3%A1g.html>)

³ Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945., 2. jav. kiadás, Pannonica Kiadó, 1999. 191.

Gergely Jenő írta a kapisztránusokról: „A rend kiemelkedő szerepet töltött be az 1945 után is igen eleven hitéletben. Évente ekkor mintegy négyszáz lelki-gyakorlatot vezettek ferences atyák, hívták őket nyolcnapos missziók tartására és a még népszerűbb háromnapos triduumok, lelkigyakorlatok vezetésére. A hitoktatók java része is közülük került ki, és számos hitbuzgalmi és ifjúsági egyesületet vezettek. A rend igen értékes kulturális missziót végzett. Híresek voltak szegedi és gyöngyösi rendházaik könyvtárai (az utóbbi megmenekült a pusztulástól). De a rend számos sajtóterméket is kiadott, és saját kezelésben működtette a váci Kapisztrán Nyomdát (1949-ben államosították). 1950-től a kapisztránusok korlátozott keretek között mintegy hatvan taggal tovább működhettek, de csak mint tanítórend.”⁴

A saját nyomda felállítása a Kapisztrán rendtartomány szerzetesi létszámának növekedéséhez is hozzájárult. A 18. században még a laikus testvérek többen voltak, mint a papok a magyarországi ferencesek között. A 19. századi reform miatt, amit Magyarországon 1898-tól vezettek be, sokan szintén elhagyták a ferences rendet, nem vállalták a szigorúbb szabályokat. A trianoni döntés következtében szintén csökkent a ferences kolostorok száma, hiszen számos kolostor maradt az elcsatolt területeken, bár a szerzetesek is dönthettek arról, hogy melyik állam területén szeretnének élni. Például a szabadkai születésű Rukavina József 1923-ban a szabadkai kolostorból jött át Magyarországra.

1925-ben például 101 pap közül tizenhárman a provincián kívül teljesítettek szolgálatot, öten Amerikában, hatan Erdélyben plébánosként szolgáltak. 25 tanulója is volt a provinciának és 56 laikus szerzetese. 16 kolostor és két rezidencia tartozott a kapisztránus provinciába, 13 plébániát is elláttak. Vácott két pap és két laikus volt.⁵ 1926-ban csak kicsit változott a létszámuk, mert 3 pap és két laikus lakott a váci kolostorban, valószínűleg azért, mert a kapisztránusok száma is növekedett (103 pap, 28 tanuló, 67 laikus). Az 1933-as schematizmus szerint 4 pap és 23 laikus élt a váci kolostorban. A 23 laikus közül húszan a nyomdában dolgoztak (110 pap, 68 tanuló, 123 laikus – 16 kolostorban és 4 rezidenciában, 6 missziója 13 misszionáriusa is volt, csak két szerzetes élt a provincián kívül).

A nyomda alapításától kezdve folyamatosan nőtt a laikus testvérek száma Vácott. Az 1929-es tabula szerint már 19 laikus élt a négy pap testvérrel a kolostorban. A 19 laikus közül 16 a nyomdában dolgozott. Lassan teljesen betöltötték a váci kolostor hatalmas épü-

⁴ Gergely Jenő: A kolduló rendek. In: Élet és Tudomány, 1989. dec. 1. 1515–1516

⁵ Schematismus almae provinciae Sancti Joannis a Capistrano ordinis fratrum minorum S. P. Francisci in Hungaria ad annum Christi MCMXXV. Gyöngyös, 1925.

letét. Az 1920-as évek első felében ugyanis az akkori váci püspök, Hanauer Alajos István azon gondolkodott, hogy a kispapok számára veszi igénybe a váci kolostor épületét. P. Horváth Zénó házfőnök nagy terve egy nyomda alapítása volt, aminek elindításához alkalmat adott a csődbe jutott Váci Keresztény Nyomda megvásárlása.⁶ 1926. november 21-én vásárolták meg a Váci Keresztény Nyomdát, és a következő évben, október 1-jén költöztek a nyomdagépek a kolostor falai közé, a földszinti folyosót alakították át nyomdának, majd folyamatosan felújították a szerzetesi cellákat a nyomdász kapisztránusok számára.⁷ A legtöbb nyomdász 1937-ben élt a kolostorban, 34 fő. Már 1936-ban az oratóriumot bővíteni kellett, hogy elférjenek a szerzetesek, illetve egy hálótermet is kialakítottak a kolostor templom felőli második emeletén. 1937-ben arra kérték a többi kolostort, hogy Vádra küldjék használt habitusaikat, hogy a nyomdásztestvéreknek munkaruha készülhessen belőle.⁸

1933-tól két évig kettős igazgatás alatt volt a nyomda. A tartományfőnök és a nyomdaigazgató is vezette, ezért a bevételek is hol Budapestre, hol Vádra kerültek. Ez nem vált a nyomda előnyére, ezért a rendi káptalan 1935-ben úgy határozott, hogy a nyomdával kapcsolatos költségeket a váci kolostor viseli, de a haszna is az övé. A tartományfőnökség számára a hivatalos nyomtatványokat ingyenesen kell elkészítenie és 7000 pengő angriát fizet, valamint a kolostor éves bevételeinek 10 százalékát köteles a rendi növendékek képzésére befizetni. Megengedte ugyanakkor, hogy látogatók rövid időre felkereshessék a nyomdát, pl. tanulmányi kirándulások alkalmával.⁹

A cégvezetők gyakran változtak, hiszen a mindenkori házfőnök volt a nyomda igazgatója is. A szakszerű működést 1929-től 1943-ig a Keresztény Nyomdából átvett Farkass Károly művezető és Perényi Poncián nyomda-aligazgató biztosította. Az 1920-as évek végén nyomtatványain nem mindig szerepel az üzemigazgató neve. A tartományi közlőny láblécében 1927-ben Fábián Ferenc, 1928-ban Martinyics Andor olvasható mint üzemigazgató.¹⁰

Vándor Gotfried művében a nyomda polgári vagy civil, nem szerzetes dolgozóiról kevés szó esik. Az 1930-as nyomdász évkönyv és kalauz szerint egy berakónő is dolgozott a nyomdában az egy szedő és korrektor, a gépmester, 6 szedőtanonc, 2 gépmester tanonc mel-

⁶ Vándor P. Gotfrid: A váci ferences Kapisztrán-nyomda története, Budapest, 1986. [kézirat] 6.

⁷ Vándor 1986. 7. – A tartományi közlőny szerint október 4. után költözött át a nyomda a kolostorba, és ezért késett a közlőny megjelenése.

⁸ Rend-Tartományi Közlőny a Kap. Sz. Jánosról nevezett ferencrendi Tartomány Hivatalos Közlőnye, (továbbiakban: RTK) 1937. nov., 8.

⁹ Vándor 1986. 17. és 20.

¹⁰ RTK 1927. és RTK 1928.

lett.¹¹ A ferences Tartományi közlöny szerint az első évben, 1927-ben átlag 10-12 ember dolgozott a nyomdában.¹² Az 1940-es nyomdász évkönyv szerint Vácott akkoriban a legtöbb nyomdász a Kapisztrán-nyomdában dolgozott: 11 szedő/korrektor, 3 gépszedő, 4 gépmester, 6 szedőtanonc és 2 gépmester tanonc.¹³

Vándor Gotfried szerint 1943. október 1-én távozott a rendből Perényi Poncián, a nyomda aligazgatója. Egy másik váci nyomdában kezdett dolgozni és magával vitte Farkass Károly művezetőt is. Poncián munkáját P. Kováts Raymund, a nyomda igazgatója 1940 és 1949 között vette át, akit az akkori házfőnökkel, P. Lukáccsal a nyomda második alapítójaként említ Vándor Gotfried. A szegedi házfőnök segítségével F. Buzás Anasztáz és Lőrincz János világi alkalmazott 1944 januárjában letették a mestervizsgát.¹⁴ 1944 és 1948 között a nyomda üzemvezetője volt Lőrincz János, aki 1934-től mint betűszedő dolgozott a nyomdában.¹⁵

Vándor Gotfried így emlékezik meg Kováts Raymundról: „Még világi korában, a rendbe történt belépése előtt kitanulta a lakatos szakmát. Gyakorlati érzéket fejlesztett ki magában az ipari szakmá[k]hoz és lelki vonzódást minden iparral foglalkozó emberhez. Szívvel-lélekkel a nyomdának és a nyomdász testvéreknek élt.”¹⁶

Az aligazgatói munkakört csak 1946-ban töltötték be, P. Szabados Anzelm (Imre) kapta ezt a munkakört, aki 1949-től a nyomda üzemvezetője is lett, sőt fizikai munkásként is dolgozott a nyomdában. Ő volt a laikus testvérek magisztere is, lelki életük irányítója.¹⁷

Az 1930-as évek elején már így hirdették a nyomdát: „Kapisztrán-Nyomda, Vác. A váci ferencesek nyomdája, egyike az ország legnagyobb vidéki nyomdáinak, amely a vele kapcsolatos könyvkötéssel állandóan 30–40 embert foglalkoztat.”¹⁸

¹¹ Nyomdász évkönyv és útikalauz. XXIX. évf. szerk.: Lerner Dezső, Budapest, 1930. 109. A következő 1933-as évkönyvben már nem szerepel berakónő.

¹² RTK 1927. szeptember, 7.

¹³ Nyomdász évkönyv és útikalauz 1940. XXXIX. évf. szerk.: Halász Alfréd, Budapest, é. n. 83.

¹⁴ Vándor, 24–25.

¹⁵ „Lőrincz János 41 évvel ezelőtt került Vácott az akkori Kapisztrán Nyomdába. Betűszedő lett, majd a mind jobban fejlődő üzem műszaki vezetője. A felszabadulás után is sokat fáradozott, hogy a Pest megyei Nyomda Vállalat lépést tartson a követelményekkel és kielégítse a rendelők igényeit.” (Pest Megyei Hirlap, 1975. dec. 17. – Váci Napló, 1.

¹⁶ Vándor, 22.

¹⁷ Vándor, 25.

¹⁸ Nagy Gellért – Simonyi Próbusz: A váci barátok szentkúti kirándulása, Vác, 1933.

A Kapisztrán Nyomda logója

A Kapisztrán Nyomda logója az első kiadványokon még nem jelenik meg. Az 1930-as évek elején egy egyszerű dizájn: fekete pont, mellette egy álló vonal, a vonal másik oldalán feljebb: KAPISZTRÁN / NYOMDA / VÁC. látható például A budapesti növendékpapság két kötetes jubileumi emlékkönyve hátsó borítóján.¹⁹ 1933-ban már más logó jelenik meg a kiadott kötetek hátlapján a „Kapisztrán nyomda” egy sorban olvasható, alá kerül a Vác felirat, melyet különböző vonalakkal kereteznek. Ez a logó nem állandó, hiszen több kötetben más formában található. A nyomda jellegzetes, a keresztet és a könyvet kezében az ég felé tartó ferences szerzetes alakja 1939-től tűnik fel a kiadványainkon. Ez látható a „Késő maradékainknak tétessen jegyzésben!” című váci dokumentumokat bemutató kiadványban is ezzel a képaláírással: „Az államosított Kapisztrán-Nyomda emblémája”.²⁰

A nyomda bővítése, korszerűsítése

1938-ban, az új nyomdahelyiség felszentelésekor, amikor a kolostor fedett belső udvarára kerültek a nyomdagépek mondta az akkori tartományfőnök P. Hermann Hermenegild OFM.: „Krisztusért és a hazáért munkálkodik a Kapisztrán-nyomda, mert ez a kettős cél egymástól elválaszthatatlan. Másrészt minden erővel az evangélium eszméinek hirdetésére vállalkozik. Erre a modern igehirdetésre legalkalmasabb eszköz a betű. Szent István a feketeruhás bencéseket hozta be, hogy a magyar népet megtanítsák a fekete föld megmunkálására. Majd a fehérruhás dominikánusok a magyar nép hitvilágát jöttek megalapozni, kimélyíteni. Utánuk a barnaruhás ferencesek következtek, hogy megmunkálják az emberek szívét. Azóta a ferencesrend, amint azt a népi nyelvhasználat is bizonyítja, valóban „barátja” lett a magyarságnak. Ezekben a múltbeli hagyományokon kiindulva kezd munkába az új nyomda is, hogy Krisztus világosságát vigyék szét a betű ereje által.”²¹

Vándor Gotfried szerint nem volt jó ötlet a kolostor belső udvarának lefedése, mert „a terem télen hideg volt, és hozzá még fűthetelen is, – nyáron az üvegtetőn keresztül átforrosodott –. Ehhez járult, hogy állandóan villannyal világított helységben folyt a munka. a kolostor tetejéről lehulló víz, hó, jég és cserépdarabok pedig az üvegtetőt nemegyszer áttörték, és ilyenkor a munkahelyiség vízben úszott. A

¹⁹ 1831-191 jubileumi emlékkönyv, A Budapesti növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolája. Budapest, 1931.

²⁰ „Késő maradékainknak tétessen jegyzésben!” Írásos emlékek Vác város múltjából, 1074–1990, összeáll.: Horváth M. Ferenc és Pintér Tamás, Váci Történelmi Tár 1. Vác, 1996. 722.

²¹ Nemzeti Ujság, 1938. dec. 18. 20.

P. Raymund által felhelyezettett, drótból készült védőrács pedig az egész műhelyt esti homályba borította.”²²

Az üzem átépítése, az új modern gépek beszerzése azt is jelentette, hogy több külső megrendelést tudott vállalni a nyomda. 1939-től kezdve több lapot itt nyomtattak. Például a Halászat című lap a váci Fegyintézeti Nyomdából került át, mert nem vállalhatta tovább az állami intézmény a lap kiadását, nehogy a magánvállalatoknak versenyt csináljon. A szerkesztőnek „sikerült a váci Kapisztrán nyomdával új megállapodásra jutni, és így a lapnak még szebb és az eddigénél még olcsóbb kiállítása biztosítva van.”²³ A Halászat című lapot ezután megszűnéséig itt nyomtatták. A szerzetes nyomdákat bal és jobb (keresztényszocialisták) oldalról is támadták, hogy nemcsak egyházi megrendeléseket fogad el, és az olcsó szerzetesi munkaerő miatt sikeres versenytársa a többi nyomdai vállalkozónak.

Ezek nem mindig voltak nyílt támadások. Dercsényi Dezső, akinek édesapjáié volt a váci Pestmegyei nyomda, a Kapisztrán-nyomda felújítása utáni időszakból, valószínűleg 1939-es évről mondja:

„Vácott a stabilizáció és a defláció korszakában nehéz volt munkát találni. Nem hiszem, hogy lett volna még egy magyar város, ahol annyi nyomda működött, mint ebben alig 20 000 lakosú településben. És milyen nyomdák? A váci fegyintézet nagy létszámú, jól felszerelt nyomdájában rabok dolgoztak. Igaz, elsősorban közigazgatási nyomtatványokat készítették, de „szívességből” helyi igényt is kielégítettek. A ferences-rend kolostorában felállították a nagy kapacitású Kapisztrán nyomdát, s mivel alapítása egybeesett a hitleri uralom első éveinek damping árpolitikájával, a legjobb gépekkel szerelhetők fel. Dolgozói a rend többnyire fel nem szentelt ún. harmadrendi tagijából kerültek ki. ők lakást, ételmezt és ruhát kaptak munkabér fejében, ami bármily kevésbe került is, nem volt csekélység ezekben a nehéz időkben.

Nem tudók ellenállni annak, hogy e nyomda indulásának egyik kezdő epizódját el ne meséljem, mert itt ismertem meg a nyomdász szolidaritás és szervezetség nagyszerű példáját.

A megrendelt gépeket a németek leszállították, s ebben az is benne foglaltatott, hogy szakképzett szerelő-oktatókat küldtek, akik a Linotype szedőgépek és a korszerű nyomógépek kezelését megismertették. Ennek a betanításnak azonban néhány hét múlva végeszakadt. A német oktatók elutaztak és a következő hétfőn nem indultak a gépek, főként a szedőgépek. Megjelent nálunk a páter gvardián, akivel a kisvárosi szokások szerint – a konkurencia ellenére – szívélyes viszonyt tartottunk fel, s arra kérte apámat, küldjön át egy gépszedőt, aki talán rájön a hiba okára.

²² Vándor 8.

²³ Halászat, 1939. okt. 15. 93.

– Nem tilthatom meg – felelte –, de aligha hiszem, hogy a mi szervezett munkásaink hajlandók lennének egy „blokált”²⁴ nyomdában dolgozni. Így nevezték azokat a nyomdákat, ahol nem szervezett munkások működtek.

– Kivel javíttatják maguk a szedőgépet? – kérdezte a páter.

– Minden nagyobb lapnyomdának vannak szerelői, ezekhez fordulunk, de meg kell jegyezmem, kivétel nélkül szervezett munkások, s azok sem lesznek hajlandók semmi pénzért kijönni Önökhöz.

Nem akarom nyújtani a történetet, a vége csak annyi, hogy Bécsből kellett hozatni szerelőt, aki feltette a transzmissziós szíjat, s ment a szedőgép.”²⁵

Dercsényi Dezső visszaemlékezésének részben ellentmond az 1983-ban megjelent Vác története monográfia, mely szerint a nyomdászok szervezése a szakszervezetbe alacsony volt, a Horthy-korszakban 10 fő körül mozgott, nem is volt külön csoportjuk. A szervezett munkások a Pestvidéki nyomdában dolgoztak.²⁶ 1940 januárjában a városi megrendelésekért versenyzett a Pestvidéki és a Kapisztrán nyomda. Az előbbi üzemvezetője, Bénik Gyula – a monográfia szerint – elérte a Nyomdaipari Főnök Egyesületen keresztül, hogy a Kapisztrán Nyomda négy fizetett alkalmazottja is megkapja a bérminimumot. (1943-ban a szakszervezetnek 15%-os béremelést sikerült elérnie, amit az Iparügyi Minisztérium minden nyomdában kötelezővé tett.) 1942-ben a nyolc váci nyomda közül csak ez a két nyomda volt tagja a Főnök-egyesületnek.²⁷ 1941-ben a hét váci nyomda közül

²⁴ A blokált nyomdában dolgozók nem voltak tagjai a szakszervezetnek.

²⁵ Dercsényi Dezső: A könyvek vonzásában. In: Életünk, 1984. /9. 958. Egy másik alkalommal így mesélte egy riporter kérdésére válaszolva: „Vácott az idő tájt jó néhány nyomda működött: a fagyházé, a ferences rendé, s néhány kis magánnyomda. Édesapám 8–10 emberrel dolgozott, s ez volt az egyetlen üzem, amely csupa szervezett munkást alkalmazott. A ferencesek nyomdája, a Kapisztrán Nyomda akkor létesült, amikor a hitleri gazdasági expanzió miatt olcsón lehetett német gépeket vásárolni. E nyomda így a legmodernebb berendezéssel indulhatott. De a német gyár csak egy hónapra küldött betanító szakembert. Egy hétfői napon beállított hozzánk az egyik páter, hogy állnak a szedőgépeik, küldjünk már át valakit. De mi nem tudtunk segíteni, mert nyomdászaink nem tették be a lábukat olyan helyre, ahol nem szervezett munkások dolgoztak ... Tény: a nyomdászokat igen jól megfizették akkoriban. De az is kétségtelen – erről viszont kevesebb szó esik –, e szakma szervezettsége is magas fokú volt... Ilyen emberek voltak Vácott a munkatársaim, baráti mestereim.” (Nádor Tamás: Legszebb a valóságtiszteltet (Dercsényi Dezsőről) In: Magyar Ifjúság, 1982. okt. 29. 34.)

²⁶ Vác története II. szerk.: dr. Sági Vilmos, (Studia Comitatus 14.) Szentendre, 1983. 484–485.

²⁷ Vác története, II. , 450. és Nyomda- és rokonipari évkönyv, 1942. szerk.:

csak három volt szakszervezeti tag, a többi blokált nyomda volt, mint a Kapisztrán Nyomda.²⁸

A ferences nyomda megalapításának volt politikai oka is, hiszen a szerzetes nyomdászok nem sztrájkolnak. Ezt már 1932-ben megfogalmazta a Páduai Szent Antal missziós naptárban megjelent cikk szerzője a váci nyomdáról: „legyen egy olyan nyomda a katolikusok kezében, ahová a szociáldemokrata kezek nem érnek el, s amely mindenkor üzemben maradjon. [...] Ha tehát fontos nekünk a katolikus a sajtó, - márpedig úton-útfélen ezt hangoztatjuk, akkor fontos az is, hogy egy katolikus és nem beszervezett munkásokkal dolgozó nyomdánk legyen ahol a munkások a szociáldemokrata vezetőség parancsára sem hagyják abba a munkát. Ezt valósítja meg a váci Kapisztrán Nyomda az ő szerzetes-munkásaival.”²⁹

Misszió

A ferences rend keretében a missziók támogatása mindig is fontos volt. A magyarországi ferencesek is felismerték, hogy a 20. század első felében ennek a munkának egy fontos eszköze a nyomtatott betű, a ferences lelkiséget és missziót egy saját nyomda is elősegítheti, ahol a szerzetesek nyomdászként dolgozhatnak.

A kapisztránusok nemcsak külföldön tartottak missziókat, hanem országon belül is. Ezzel kapcsolatban jelent meg a Tartományi Közlönyben: „Most került ki nyomdánkából az egyöntetű missios emlék. Minden rendnek akik missziókat tartanak, van valami közös megállapodott kis lapocska, amely emlékül szolgál az általuk tartott misszionak. Mivel hála Istennek, nálunk is a missziókból bőven kiveszük a részünket, jó és helyes volna az egyöntetű s mindenki által használható franciskánus jellegű missziós emlék. Ebben az irányban ezelőtt két éve már volt kezdés sőt bizonyos felhívás is ennek alapján a pécsi házunkban lehetett kapni ilyeneket. Anyíra kellendők voltak, hogy a Mariána provinciából is kértek, elfogyott krb. 50 ezer példány. Most hogy teljesen kifogyott a példányszám, a váci „Kapisztrán” nyomdánk átvette ezeknek az emléklapoknak a nyomását és már el is készültek. Kérjük a nt. missziós Atyákat, hogy egyöntetűen a váci nyomdánk raktáron lévő franciskánus jellegű missios emléklapocskát használják minden misszió alkalmával.”³⁰ A következő évben, 1928-ban: „A befolyó tiszta jövedelem a gyónok között kiosztandó misz-

Nyíró Tibor, Budapest, é. n. 64.

²⁸ Nyomdász évkönyv és útikalauz, 1941 (40. évfolyam) szerk.: Halász Alfréd, Budapest, 1940. 84.

²⁹ A váci Kapisztrán Nyomda. In: Páduai Szent Antal missziós naptára 1933. évre. VII. évf. azelőtt Ferences naptár, Vác. 1932. 102.

³⁰ RTK 1927. november, 30.

szíó-imaalap árának fedezésére fordítatik. A misszió emléklapokat a misszió vezető szerzi be (Kapisztrán nyomda, Vác).³¹

Az új tartományfőnök, Oslay Osvald 1928-as körlevelében felhívást intézett a ferences írók érdekében, mely a tartományi közlöny mellékleteként jelent meg: „P. Zénó, váci házfőnök bátor iniciatívájára a vidéki városban igen szép s nagy munkateljesítményű nyomda került a váci házunkba. Ma már külön igazgatót kapott P. Odiló defínitor személyében, aki egypár év alatt a nyomdát még erőteljesebb lendületbe fogja hozni. A Provincia odaszánta legjobb kandidátusait arra kéri a vezetőséget, hogy neveljen belőlük tökéletes szerzetes - nyomdászokat. így gondolkodik a Provincia a nyomda anyagi erőiről, de gondoskodni kell a nyomda szellemi részéről is. Kik lesznek ezek? A „Ferencesírók”, akiket a Provincia, megállapítandó feltételek mellett egy körbe állít s mindegyiknek tehetsége s készsége szerint irodalmi tárgykört jelöl ki, amiben önmagukat képezik. Tárgykörük tágabb, mélyebb ismereteihez szükséges belföldi, s külföldi szaklapokról gondoskodik s a nagy erőknél, a külföldi ismeretek betetőzésére, Reverendissimus Atyánk hozzájárulásával, az utazásokat is megengedhetőnek érzi. A közel jövőben igen-igen nagy szükségünk lesz az író Testvérekre, azok szervezettségére s az író Testvérek mind-egyikének irodalmi tárgykörére.”³²

A Kapisztrán Nyomda a kínai missziót is támogatta a kiadványokkal is, például a Pádúai Szent Antal missziós naptárból befolyt tiszta jövedelmet a magyar ferences kínai misszióra fordították.

Károly Bernát, a Kapisztrán Nyomda 1938 és 1939 közötti igazgatójának ötletére, Nagymányoki Gilbert szerkesztésében egy könyvsorozattal is támogatták a missziókat. A ferences világmissziók sorozat célkitűzését így foglalták össze: „Mit akarunk? A legszentebb krisztusi feladatot: a Missziós Gondolatot mindenfelé terjeszteni! Ott akarunk lenni mindenhol, hogy olvassanak bennünket és figyeljenek ránk! – Meg akarjuk ismertetni a szélesebb néprétegekkel a legősibb missziós Rend, a Ferences Rend misszióinak Multját és Jelenét! A Mult vértőlázott talaján járnak a Jelen hőslelkű apostolai szerte a világon! – E Füzet sorozat minden betűje, sora, száma: a népszerű leírások és személyes élmények, a csinos kiállítás és olcsó ár ezt a Célt akarja szolgálni! TESTVÉR! Olvass és ajánlj bennünket másoknak is! Apostola leszel Krisztusnak, az örök Misszionáriusnak!”

Az 1946-os Pádúai Szent Antal naptárban ezt írták a könyvsorozatról: „a missziós gondolat apostolai. Százerek és százerek olvasák. Legyen ott minden katolikus család asztalán.”³³

³¹ p. [Jagicza] Juvenál: Népmissziókról. In: RTK 1928. máj. 37.

³² https://mandadb.hu/common/file-servlet/document/703919/default/doc_url/akapszjanosrolnevezettferencrenditartomanyhivataloskozlonye1928.pdf

³³ Pádúai Szent Antal missziós naptára az 1946. évre. szerk: Nagymányoki

A nyomda más vallásos kiadványait a püspökök, érsek is ajánlották. Például a csanádi püspök, Glattfelder Gyula 1928-ban: „A váci Kapisztrán nyomda kiadta P. König Kelemen O. F. M. „Alverna felé” c. munkájának I–II. kötetét. Azoknak akik harmadrendet vezetnek vagy szerzetes-nővérek gyóntatásával foglalkoznak, rendkívül hasznos szolgálatokat fog tenni. [Kapható a váci Kapisztrán-nyomdában, ára: 6 pengő.]”³⁴

Az esztergomi érsek, Serédi Jusztinián 1935-ben: „Hóka Imre »Májusi harangszó« című könyve (Vác, Kapisztrán nyomda kiadása) 32 rövid, gyakorlatias májusi prédikációt tartalmaz, melyekben különös tekintettel van a családvédelem aktuális eszméjére.”³⁵

A kalocsai érsek 1949-ben az egyik körlevelében írta: „A Kapisztrán Nyomda (Vác) kiadásában P. Szabados Anzelm O. F. M. tollából az alább ismertetett kiadványokat melegen ajánlom T. Papjaimnak : A »12 könyörgés a Szentlélekhez« c. füzet célja: több fényt vetíteni az »ismeretlen Isten-re«. A »Mintha Jézus lennék...« c. füzet, a gyermekek részére készült gyónási és áldozási kiskalauz, hogy őket a szülők is megtaníthassák a Tízparancs értelmére, a helyes lelkiismeretvizsgálatra, a jó és módszeres szentgyónás végzésére és a szentháromsági életbe kapcsolódó szentáldozás legszentebb művészetére. Az előbbinek ára 1 Ft., az utóbbié pedig 150 Ft., amiből 10%-os kedvezmény kapható.”³⁶

A nyomda és Vác

A város mindennapi életében is szerepet játszott, hiszen névjegykártyákat, képeslapokat, röplapokat, plakátokat is nyomtattak.

1931-ben a váci népművelési bizottság tanulmányi kirándulás során megnézte a Kapisztrán Nyomdát.³⁷ Számos iskolás-csoport tanulmányi kirándulás keretében felkereste a nyomdát, például 1934-ben az I. kerületi magy. kir. állami főgimnázium, Verbőczy reálgimnázium tanulói Budapestről.³⁸

1935-ben József Ferenc főherceg meglátogatta a nyomdát is, amikor felkereste a váci ferenceseket.³⁹

Gilbert, XXI. évf., Budapest.

³⁴ Ordines Circulares ad Honorabilem Clerum almae Dioecesis Csanádiensis partis in Hungaria sitae de anno 1928. Szeged 30.

³⁵ Circulares litterae dioecesanae anno 1935. ad clerum archidioecesis strigoniensis dimissae. Esztergom, 1935. 22.

³⁶ Litterae circulares ad venerabilem clerum archidioecesis Colocensis et Bacsiensis anno 1949 dimissae. Kalocsa, 1950. 38.

³⁷ Váci Hirlap, 1931. okt. 18. 2.

³⁸ A Budapesti I. ker. m. kir. állami Verbőczy István reálgimnázium értesítője az 1934–35. iskolai évről. Budapest, 1935. 25.

³⁹ Váci Hirlap, 1935. ápr. 14. 1.

A Kapisztrán Nyomda támogatta a Váci Múzeum Egyesületet is. 1929 és 30 között egy népszerűsítő kiadványsorozatot jelentettek meg Váci népiratkák címen. A megjelent köteteik: 1929-ben Tragor Ignác A Hétkápolna és csodás képe és Huber József A kisgazda sorsa, 1930-ban: Varázséji Béla A váci Rókus-kápolna története.⁴⁰ 1936-ban a Váci Múzeum Egyesület negyven éves fennállásának emlékére a tagok 1937. évi tagilletményük részeként a Kapisztrán Nyomdában nyomtatott Az emberi élet Vácon és vidékén az őskortól napjainkig című Tragor Ignác könyvet kapták. (A kötet a Váci könyvek sorozat 25. darabja, a többi általában a Pestvidéki Nyomdában nyomtatták.)⁴¹

A háborús években, például 1942-ben a városi segélyakciókban is részt vett természetbeni adományokkal, pl. az Emerikána karácsonyi akciója részére, akik 400 szegény családon segítettek, más váci nyomdákhoz (Pestvidéki nyomda, Kodak) hasonlóan.⁴²

1942-ben vallásos kiadványaikat a Kiskunhalason tartott Délpest Megyei Mezőgazdasági Kiállításon is bemutatták.⁴³

Az egyik legnagyobb vállalkozásuk, a Kalevala kiadása Vác hírért is messzire vitte, hiszen Finnországban is megcsodálták a Kalevala magyar díszkiadását, mely a 100. évfordulóra készült el. Az eposz új magyar kiadását előkészítő La Fontaine Irodalmi Társaság kérte fel Vikár Bélát az új fordításra és választotta a Kapisztrán Nyomdát a könyv kiadására. Az országban több helyen rendeztek Kalevala-ünnepséget, a vácira finn vendégek is érkeztek: Nyssönen követségi tanácsos, Järvenlaus regényíró, Ketlunen egyetemi tanár, Silo finn tudós és még sokan a Budapesten élő finnek közül. Az irodalmi társaságból: Vikár Béla, Csengery János műfordító és Petry Mór. A vendégek a kolostort is meglátogatták, hogy megnézzék hol készült a szép könyv.⁴⁴

Holl Béla a váci könyvnyomtatás történetét bemutatókönyvében is a Kalevalát emelte ki a Kapisztrán Nyomda kiadványai közül: „ebben a nyomdában volt lehetőség tipográfiai szempontból igényesebb, szebb könyvek előállítására is. Itt készült többek között 1935-ben a Kalevala jubileumi kiadása Axeli Gallén-Kallela színes metszeteivel.”⁴⁵

⁴⁰ <http://lexikon.katolikus.hu/V/V%C3%A1ci%20n%C3%A9piratk%C3%A1k.html>

⁴¹ <https://mek.oszk.hu/08100/08148/08148.pdf>

⁴² Váci Hírlap, 1942. jan. 24. 4.

⁴³ Cseri Gábor: A Délpest Megyei Mezőgazdasági Kiállítás Kiskunhalason 1942-ben. Bács-Kiskun megye múltjából 23. Kecskemét, 2009. 204.

⁴⁴ Váci Hírlap, 1935. szept. 25. 1.-2.

⁴⁵ Holl Béla: A kétszázéves váci könyv (1771–1972) Magyar Helikon, Budapest, 1973. 113.

A nyomda 1938. december 16-i felszentelése is fontos ünnepség volt a város életében. Az MTI tudósítása szerint: „A Szent Ferenc-rend váci Kapisztrán-nyomdáját most szentelték fel ünnepélyes keretek között, József Ferenc királyi herceg, Hanauer A. István váci megyéspüspök, Gyulay Ákos miniszteri tanácsos és több más előkelőség jelenlétében. A nyomda ünnepélyes megáldását P. Hermann Hermenegild ferencrendi tartományi főnök végezte. Utána József Ferenc királyi herceg mondott ünnepi beszédet.”⁴⁶

Kapisztrán Sajtó Szövetkezet.

„Pestvidéki kir. tvszk 1939. VII. 5. Cg 5599/1939. 1497/1. – Ez a korlátolt felelősségű szövetkezet az 1939. évi június hó 22. napján tartott alakuló közgyűlés által elfogadott alapszabályok szerint keletkezett. Székhelye: Vác. A szövetkezet célja: írók, művészek és zeneszerzők irodalmi, művészeti és zenei termékeinek közös üzletkezelés mellett a kölcsönösség elve alapján való értékesítése. Evégből irodalmi, művészeti, zenei művek, levelezőlapok stb., tehát vele kapcsolatos nyomdai és más technikai úton sokszorosításra kerülő mindennemű termékek kiadása, ezeknek nagyrészen a váci Ferences Atyák kezelésében levő, a Pestvidéki kir. Törvényszéken bejegyzett, Kapisztrán-nyomda, egyéni cégnél való előállítás, sajtóorgánum létesítése, nyomdaüzem, könyvkötészet, sokszorosítóüzem felállítása, papírkereskedés, kegytárgyüzlet létesítése, címírások, körlevelek csomagolásának, címanyagok megszerzésének és ezzel kapcsolatos irodai munkáknak vállalása a közös üzletkezelés mellett, illetve a kölcsönösségi elv alapján, a katolikus egyház céljait szolgáló szervezési ügyek intézése, jegyirodák és hirdetési irodák fenntartása, általában a tagok gazdasági érdekeinek előmozdítása. Tartama: határozatlan idő. Egy üzletrész névértéke 10 pengő. A szövetkezeti tag a szövetkezet kötelezettségeiért korlátoltan, csak a jegyzett üzletrész összege erejéig felelős. Az igazgatóság 3–7 tagból áll. Az igazgatóság tagjai: dr. Nádas Zoltán (III. ker., Remetehegy 1647. sz.), dr. báró Schroeder Attila (VI., Lehel-utca 49.) és Ferenczy Zoltán (Donáth-utca 14. sz.) budapesti lakosok. A cégjegyzés akként történik, hogy az előírt vagy előnyomott cégszöveg alá két igazgatósági tag, vagy egy igazgatósági tag és egy cégvezető, ez utóbbi a pp. toldat alkalmazásával, nevét írja. A szövetkezet hirdetményei a Budapesten megjelenő Nemzeti Újság című lapban tétetnek közzé. Okmánytári szám: 1233. (XVI. kötet, 344. lap.) (1939–34.)”⁴⁷

⁴⁶ Napi Hírek, 1938. dec. 16. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1938_12_2/?query=%22kapisztr%C3%A1n%20nyomda%22&pg=27&layout=s)

⁴⁷ Központi Értesítő, 1939. aug. 24. 835.

A Kapisztrán Sajtó-Szövetkezet székhelyét, főtelepét 1940 májusában Vácról Budapestre helyezték át.⁴⁸ Az átnézett dokumentumokban a néven kívül nem találtam közvetlen kapcsolatot a Kapisztrán Nyomdával. A könyveiket sem Vácott, a Kapisztrán Nyomdában nyomtatták, hanem más budapesti nyomdákban az 1940-es évek elején. 1943-ban megszűnt ez a sajtószövetkezet, illetve nevet változtattott: Fráter György Sajtószövetkezet néven folytatta tevékenységét.⁴⁹

Az 1944-45-ös események

A laikus testvérek közül 1944 szeptemberében nyolc laikust behívtak munkaszolgálatra. Októberben felmentették őket, mert a nyomdai munkát állandó hadikötelezettségnek tekintették. December 1-jén katonai behívót kaptak a rendház lakói, két laikus testvérnek azonnal be kellett vonulnia. December 8-án jelentek meg a szovjet tankok a kolostor előtti téren.⁵⁰ „December 31-én egy propaganda-csapat érkezett, akik elrendelték a nyomda azonnali munkába helyezését. Nyomdászaink röpcédulákat készítettek, amelyek felszólították a németeket, hogy ne harcoljanak tovább. 1945 január havában több alkalommal közmunkára hívták a testvéreket? havat lapátoltak, konyhai munkát végeztek és sirgödröket ástak.”⁵¹

Böröczk Andrásné visszaemlékezése: „1944 decembere: katonai autóval mentek érte, Farkasfalvi utcai lakására. A Géza király téri Kapisztrán nyomdába vitték, ahol már többen voltak ismerős váci nyomdászok. betűszedők, gépmesterek, berakónók. Német nyelvű röplapokat készítettek éjjel, s a nyomda szovjet parancsnoka elmondta, hogy a Dunántúlon szórják le a röplapokat a vöröscsillagos repülősök, német katonai alakulatok fölé. Felszólították a még harcoló csapatokat, hagyják abba a felesleges vérontást, adják meg magukat.”⁵² Ez a munka március 10-éig tartott éjjel-nappal, vasárnapokon is, akkor az orosz katonák kivonultak.

1947-48-ban kevés papírt tudtak szerezni, szinte csak egyházi megrendeléseket kapott a nyomda. Két szerkesztőségnek dolgoztak: Magyar Barát, Ferences Missziók. 1949-ben a kevés munka miatt a nem szerzetes dolgozóknak felmondtak. Az államosításra 1949. december 28-án került sor, de mivel vállalták a munkát az állami nyomdában is, ezért 1950-ben tovább dolgozhattak a kolostorban. A nyomda nevébe bekerült az államosított szó: Kapisztrány-Nyomda Államosított Vállalat lett. Kováts Raymund kivételével, akinek 1950.

⁴⁸ Nagy Magyar Compass (azelőtt Mihók-féle) 1942–1943, 66-ik évf., II. k. szerk: dr. Galánthai Nagy Sándor, Budapest, [é.n.] 587.

⁴⁹ Központi Értesítő, 1943. nov. 25. 1827–1828.

⁵⁰ Vándor, 31.

⁵¹ Vándor, 32.

⁵² Pest Megyei Hírlap, 1977. márc. 24. – Váci Napló

január 9-én felmondtak, a többiek a szerzetesrendek feloszlásáig maradtak. Szeptember 1-jén zárták le a nyomdát. A nyomdász testvérek többsége nyomdászként dolgozott tovább, főként budapesti nyomdákban.⁵³ A kolostor épületében az államosított váci nyomdából létrehozott Pest megyei Nyomda működött 1977-ig.

A kolostor épülete az 1956-os váci események fontos helyszíne volt, hiszen a sajtószabadság megvalósításaként október 31-én a város a Kapisztrán Nyomdát „birtokba veszi” és megjelenteti az Új Váci Naplót.⁵⁴

Összegzés

A nyomda híret továbbítte a Kádár-korszakban Váci György könyvkötő mester, könyvkötő művész. A mesterséget itt tanulta, és a vele készített interjúkban számtalanszor megemlítette az 1970-es, 80-as években, hogy fiatal korában a Kapisztrán Nyomdában dolgozott. A nyomda neve ezekben rendszeresen így szerepel: „országos hírek örvendő Kapisztrán Nyomda” vagy „országos hírű Kapisztrán nyomda”,⁵⁵ vagy „nagy hírű Kapisztrán Nyomda”, „híres jó nyomda”⁵⁶. Műhelye is a kolostor épületében volt.

1973-ban a Széchényi Könyvtárban rendezett, váci nyomdák történetéről szóló kiállítás kapcsán a 14 váci nyomda közül a Kapisztrán Nyomdát kiemelték, mert kiadványai „díszes külsejével külön rangot ért el”.⁵⁷

A nyomda kiadványainak szinte teljes felsorolása Vándor Gotfried művében olvasható. Ő elsősorban a vallásos kiadványokat említette meg, ezért néhány világi kötet kimaradt. A Magyar Katolikus Lexikon 33 folyóiratot is felsorol,⁵⁸ amit a Kapisztrán Nyomdában

⁵³ Vándor, 35.

⁵⁴ 1956 Pest megyében I. - Pest Megye Múltjából 10. (Budapest, 2006) 215.

⁵⁵ Verrasztó: A könyv szerelmese. In: Békés Megyei Népújság, 1982. nov. 23. 6.

⁵⁶ Min dolgozik? A corvinák orvosa. In: Szolnok Megyei Néplap, 1980. szept. 28. 7.

⁵⁷ Losonci István: Tárlókban a váci nyomda története. In: Pest Megyei Hirlap, 1973. jan. 27. 4.

⁵⁸ „1926. XI. 21-1928. XII. 30: Váci Keresztény Újság; Ferences Misszió Közlönye; 1928. I. 15–1944. XII: Katolikus Élet (Újpest); 1929. I. 15 - 1936. XII: Katolikus Jövő; 1929. 1. sz.-6. sz.: Jézus Szíve Szövetség Havi Szándéka; 1929:1. sz.-1933. 8. sz.: Váci Egyházmegye Hivatalos Közleményei; 1931. I-1944. XI: Isten Dalosai; 1933. XI-1934. II: Vezér; 1933:7/8. sz.-12. sz.: Siketnémák és Vakok Oktatásügye; 1933–37: Pazmanita Tudósító; 1935. XII-1944. IV: Magyar Családtörténeti Szemle; 1937. I–XII: Ferences Közlöny; 1937. X–XI: A Betlehem; 1938. XI-1944. X. 15: Magyar Kultúrszemle; 1939: Nemzeti Spanyolország; 1939. XII-

hosszabb-rövidebb ideig nyomtattak. A felsorolásból hiányzik a már korábban említett Halászat című folyóirat 1939–44., 1931–1935.: Pannonhalmi Szemle, 1932 Máriapócsi virágoskert, 1936 Magyar Lelkivezető, németországi magyar katolikusok lapja,⁵⁹ 1937. IV.-1944.: Magyar Méh, az Országos Magyar Méhészeti Egyesület Közlönye, 1938–44.: Magyar Kultúrszemle, 1944. (17. évf.) Nagymagyarország, 1944. (20. évf.) Szegedi Havi Boldogasszony, 1944. aug. (4. évf. 1.) Anyakönyvi Kurir.⁶⁰

Nemcsak a kapisztránus provinciának készítettek kiadványokat, mert 1931 és 1934 között a másik ferences rendtartomány tabuláit⁶¹ is Vácott készítették, bár Pápán is dolgoztak ferences szerzetesek egy egyházi nyomdában.

A kiadványaik közül az 1930-ban 15000 példányban megjelent Kis magyar legendáriumot,⁶² mely Tormay Cecile fordításában Szent István király legendáit, intelmeit, Imre herceg és Szent Gellért legendáját tartalmazza. A kultuszminiszter, Klebelsberg Kunó ajándékként 12000 magyar középiskolás kapta meg a Szent Imre jubileumi év alkalmából.⁶³ Erről a könyvről írta Kállay Miklós a Nemzeti Ujság című lapban idézi a szerző szavait, hogy „Megdicséri a váci kis kapisztrán-nyomdát, amely a kötetnek egyszerű, de szerénységében

1940: Levél a Constantineumból; 1940. V. 28-1944. XI. 16: Nyitra-Pozsony K. E. E. Vármegyék Hivatalos Lapja; 1940. XI-1943. VI: A Mi Lapunk; 1942. I. 15-1944. XI. 15: Magyar Barát; 1942. X. 3-1943. IX. 27: Váci Élet; 1943. I-1944. IX: Az Egység Útja; 1943. I-1944. XI: Vácegyházmegyei Papok Közlönye; 1943. I-1944. XI: Váci Katolikus Tudósító; 1943. 1.sz.-2.sz.: Ferences Ifjúság (Szombathely); 1943. IX-1944.VII: Szödligeti Újság; 1943. X. 31-1944. X. 1: Abonyi Katolikus Tudósító; 1944. (húsvét): Nova Clara Vallis; 1944. VII. 2-1948. XI: Lelkipásztori Levelek (Pécel); 1944. X. 25-XI. 11: Váci Hungarista Híradó (4 sz., 1-1 lapon); 1944/46: Magyar Umbria; 1946. XI-1947. XII: Lelkipásztori Levelek (Abony); 1947:1.sz.-1948. X: Asszisi Szt Ferenc III. Rendje; 1948. II: Egyházközségi Tudósító.” (<http://lexikon.katolikus.hu/K/Kapisztr%C3%A1n%20Nyomda.html>)

⁵⁹ Magyar sajtó évkönyve, 1936. szerk.: Sziklay János és Szász Menyhért, Budapest, 1936. 300.

⁶⁰ A magyar sajtó 1944, bibliográfia

⁶¹ Tabula congressus definitorialis Provinciae S. Mariae in Hungaria pro anno Christi MCMXXXI. Kapisztrán-nyomda, Vác, 1931. és Tabula congressus definitorialis Provinciae S. Mariae in Hungaria anno Christi 1934. Kapisztrán-nyomda, Vác.

⁶² <https://mandadb.hu/tetel/647003/>

Kis_magyar_legendarium_es_Szent_Istvan_kiralynak_intelmei

⁶³ Nemzeti Ujság, 1930. jún. 15.13. és RTK 1930. júl. –aug. 41.

is Ízléses köntöst adott.”⁶⁴ A Debreczeni Ujság bibliofil kiadványnak nevezte a kötetet.⁶⁵

1929-ben a kapisztránus tartományi közlönyben ezt írták a nyomdáról: „Hatalom, világhatalom a sajtó, mert a kinek kezében van, az a helyzet ura; licealis Egyetem a sajtó, mert szabad előadásaival tanítja a tizezreket, százezreket; Paradiso a jó s Inferno a rossz sajtó, mert belőle fények, sugarak vagy mérges gázok terjednek. Kapisztrán nyomdának, annak a nemes s szent Betűforrásnak kell lennie, melyből a nyomtatott evangéliumi Szellem sugározzon szerte a Provinciában, az országban, sőt a határon túl is; de anyagi Forrásnak is kell lennie, melyből a váci népes familia megélhetése biztosítható, könnyű s olcsó mód adassék ahhoz, hogy ferences szellemünket mindazokhoz eljuttassuk, akik azt sóvárogják, s hogy a külföldi misszióknak anyagi támogatást is nyújtsanak.”⁶⁶

A Kapisztrán Nyomda beváltotta a hozzá fűzött reményeket és elvárásokat.

⁶⁴ Nemzeti Ujság, 1930. jún. 15. 13.

⁶⁵ Debreczeni Ujság, 1930. jún. 30. 11.

⁶⁶ RTK 1929. szept-okt. 113.

**On the margin of a 17th century Hebrew exam
Clarifications and Hebrew Carmen based on the
book of Mihály Tofeus in Oradea (RMK II. 764)**

Zsengeller, József

A Hebrew exam of the 17th century was recorded in a published disputation at the Reformed College of Nagyvárad (nowadays Oradea) – RMK II. 764. Six of the eleven students who did this exam wrote Hebrew carmina (greeting poems) on the occasion of the disputation of their co-student. This article analyzes the circumstances and contents of the publication and translates the carmina for the first time. We are informed how theological students of the 17th century were taught the Hebrew language by their professor Michael Tofeus the later bishop of the Reformed Diocese of Transylvania.

**Female roles and family strategies in Hungary in the
second half of the 19th century**

Career of Mrs Károly Szász, née Antónia Bibó

Sárai Szabó, Katalin

The correspondence between Calvinist Bishop Károly Szász and his wife, Antónia Bibó sheds light on their relationship, their roles in the life of the family and their mutual expectations. My essay focuses on how their family model worked under continuously changing, often unpredictable social conditions as from the mid-19th century.

Antónia Bibó's career cannot be analysed either in terms of the discourse of women's history that assesses accomplishments of (groups of) women as to how they related to the emancipation process, or measuring the extent to which women managed to transcend traditional female roles and seized a position in the "men's world". She defined her purpose as being the best possible wife, mother and housewife, because this was the part of family strategy in a family building a intellectual career in mid-19th century Hungary. Hence it follows that her career can only be evaluated in another context, namely, what achievements and prestige could she win in her family and among the people who knew her with her unwavering commitment to the traditional female role.

Religious consciousness and poetry in the work of Kid Petrőczy Szidónia

Cinzia Franchi

Kata Szidónia Petrőczy (or Petrőczy) (1662–1708) is known as "the first Hungarian poetress". She was the first woman in the Hungarian literature who did not write poems "on occasion" (funerals, weddings, births, farewell), neither letters in verses nor prayers, but could express her individual emotions, feelings through her poems in a very modern way from the literary and aesthetic point of view, sometimes referring also to events of her life (i.e. her husband's adultery). Her poetry also shows that she knew and mastered the coeval Hungarian literature most important lyrical instruments and characteristics.

In the period in which she was most influenced by the Pietism (Pietistic Lutheranism) (1695–1708) her poetry improved towards the Baroque in a very refined way, with strong references to mystical sensuality and ecstasy, which are common in this period also in the arts.

„A living probe opened from excited souls” Additions to the folk mission history of 20th century Transylvania

Jonica, Xénia

Transylvania in the 20th century can be considered very diverse, not only religiously, but culturally, socially and politically too. Speaking of the religious life of the region, the practice of popular missions is unavoidable, as from the beginning of the century until the communist takeover, there was hardly a parish where diocesan or Franciscan, then Jesuit, Salvatorian and Lazarist priests would not have turned to „Save Your Soul!” in the name of a password. Describing any segment of the history of folk missions is not an easy task from the point of view that, based on our present knowledge, no source, study, volume has been published on this topic. Below, we aim to give a taste of this pastoral activity using some basic sources.

Pál Forgón: I was where the most beautiful flowers open. A Hungarian Reformed pastor from Transcarpathia in the Gulag

Becske, Pál Zsolt

The subject of this study was the Reformed Pastor of Foregon (1913-2004) In Budapest, in Budapest in Budapest, I was there in the care

of János Kálvin János, where they are recalled by the most beautiful flowers to arrow, which we can get to know the history of the prerequisites of a Transcarpathian Hungarian Reformed Pastor Soviet authorities, the event history and capture of his arrest. Pál Forgón Specifies the events in the first person, and the individual number also uses third-party and multiple and third-party narrative in recollection. Forgón, in its own, and in its own, and through others, presents the terrible reality of the Ungvár prison, the methods of interrogations, the wide range of false testimonies and the wide range of stimulus charges. In the recollection, it describes in detail the course of investigation and the trial of the pension tribunal against him, its participants and describes the conditions of prison and campaign. Forgón's own experiences, through its direct trials, presents the real, retention and consoling power of faith. The volume was most likely to have been guided for their own age and the growth generations of posterity.

The situation and vomitations of the Jesuit Church in Kalocsa during the 1919 Council of Europe

Szabó, Róbert

In my writing, I examine the atrocities committed against the Jesuit monastery in Kalocsa during the Soviet Republic in 1919. My aim is to substantiate my hypothesis that the behavior of different social groups opposed to anti-religious measures cannot be explained by the counter-revolutionary activity assumed by the Hungarian Soviet Republic. Namely, one of the real reasons is the religious sentiment of the population of Kalocsa, while the other is the symbiotic intertwining between the Catholic Church (and thus the Jesuit order) and different social groups in the city.

The Peace of the Fatherland and the Unity of the Nation in the Sermon of István Tolnai

Erdős, Zoltán

The paper analyses the sermon titled The Peace of Fatherland or Straight Path by István Tolnai (1630–1690), professor and preacher in Cluj (Kolozsvár), dean of Târgu Secuiesc (Kézdivásárhely), later of Cluj. The sermon was preached in June 1663 in the Court of Prince Mihály Apafi, and was printed one year later in Sibiu (Szeben).

The text was written in a very difficult situation. After the Turkish war and political crisis in 1657–1663 the new rulers of Transylvania had to arrange the relations to the Habsburg and Ottoman Empire, to strengthen

the governance structures and the power of the prince, to accommodate the serious social and political conflicts, to consolidate the economy and rebuild after devastations of war.

In his sermon Tolnai reflected on all of these questions. Applying the biblical example of Nehemiah he supported the legitimation of Mihály Apafi, and argued for accepting the Ottoman supremacy. On the other hand, the organic theory of state and society and the criticism of the Transylvanian nobility adduced the restoration of the public order, the securing of social peace and the evolving of a more balanced and righteous order under the new circumstances. The essence of Tolnai's argumentation is nothing more and nothing less than the "peace of the fatherland" relies on the "fine concordance", that means the social and political integration of the nation as a whole.

The Catholic Church's Communication in the Twentieth Century

Kovács, Lajos

The Second Vatican Council has profoundly changed how the Catholic Church communicates internally and externally. The Synod occurred after a very long battle of the Church against modernism, liberalism, pluralism i.e. the values of modern societies. However it was time to face the challenges of the modern era in a way that is normative and visible at the same time. The most relevant changes are formulated in the most important documents of the Synod, and the highlights are about the church's role in the society: how she presents herself to the world outside of the Church. The old way of propaganda, persuasion and forceful missioning has radically changed into tolerance, inclusion, and recognition of the values of otherness. In other words, the mission is: not to impose but to propose, not to convert but to converse. That is the new way the church has been communicating in the last couple of decades.

Gregory Bicskei elected Archbishop of Esztergom (1298–1303)

Hunyadi, Sándor

In my work, I reviewed Gregory Bicskei's ecclesiastical and political career. He was a custos in Székesfehérvár from 1289 until 1297 when he was elected provost of Székesfehérvár. Lodomer's, the Archbishop of Esztergom, death brought a significant turn in his career as in January 1298, he was elected Archbishop of Esztergom. Pope Boni-

face VIII, however, appointed him administrator of the archdioceses in 1299, but did not confirm neither his earlier office nor his election as Archbishop. He joined the opposition of Andrew the III and joined those who were preparing for the reign of Charles I. Gregory's early commitment, however, resulted in his domestic exile. Even Charles I only appointed the elected, but never confirmed, Archbishop as vice-chancellor.

Protestant priestly marriage customs in 16–17. century

Báthoriné Misák, Marianna

In my study, I examine the marriage habits of 16th–17th century preachers and pastors. Due to the lack of resources, my research encountered many obstacles, so I could not strive for completeness in the course of my work. Nevertheless, the examples I present from the lives of pastors have provided insight into the traditions and customs mentioned. We found that in most cases the pastors followed the customs in force in their countryside and chose a companion from where their place of service bound them. Although the Western Reformers established a kind of order, the conditions in Hungary did not allow the application of the Geneva model and proposals. Remarriage, multiple remarriage, and a large age difference between husband and wife were not uncommon. There were practical reasons behind both. In connection with the issue of marriage, I mention divorce and the fact that good and bad marriage existed among pastors as early as the 16th and 17th centuries. The reasons for this may have been the wrong choice of mate, or even pastoral behavior that turned in the wrong direction. In contrast, a good marriage was a blessing not only to the pastor and his family, but also to the congregation.

Contributions to the history of the Kapistrán printing house in Vác

Fábián, Borbála

Zénó Horváth, the prior of Vác, bought the Vác Christian Printing House in 1926 with the approval of the Franciscan provincial governor. It was moved to the monastery in October 1927. Until the nationalization, in 1949, the printing house operated here. In 1986, Gotfrid Vándor summarized the history of the printing house and compiled a bibliography of its prints. The study Contributions to the History of the Vác Printing House addresses some of the issues that have been

left out of this book. For example, the civilian (non-monk) employees of the printing house included women. Changes to the Kapistrán printing house logos have not been addressed before. Dezső Dercsényi also mentions the Kapistrán printing house in his memoirs, although some of the things he mentioned about his father's printing house, the trade unions, and the printing houses in Vác, which are not part of the trade union, are incomplete. The study mentions the competitors of a monastic printing press from a new perspective, as well as how the Kapistrán printing house contributed to Franciscan missions at home and abroad and what was the relationship of the printing house with the city of Vác and the Vác Museum Association. The most famous publication of the printing house, the decorative edition of the Kalevala, also took Vác's reputation far. The list of publications published in the work of Gotfrid Vándor, and the number of journals printed in the Vác Kapistrán printing house published in the Hungarian Catholic Lexicon, can be expanded with some journals. The Kapistrán printing house not only contributed to the flourishing of the Vác monastery, but also provided comprehensive support to the Kapistrán Order Province between 1926 and 1950.

A Holokauszt Emlékközpont 2019. évi konferenciakötetei

Zsidó sorsok a nyilas időszakban. Konferencia a Kutatók Éjszakáján, 2019. szeptember 27.

Tanulmányok. Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékhely, 2019. 85 old. Volt egyszer

egy vidéki zsidóság. Konferencia a Holokauszt Emlékközpontban, 2019. november 28. Tanulmányok.

Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2019. 126 old.

A szakmai közéletben gyakran csak „Páva utcaként” emlegetett Holokauszt Emlékközpont (HDKE) nemcsak tartalmas kiállításával, hanem konferenciáival és kiadványaival is rendszeresen gazdagítja a holokausztra, tágabb értelemben a magyarországi zsidóság történetére vonatkozó ismereteinket. 2019 végén két tematikus műhelykonferenciát szerveztek, egy-egy olyan konkrét kérdéskör mentén, melyeken az elhangzott előadások alkalmasak a zsidóság-történet általánosabb összefüggéseinek megragadására, valamint annak demonstrálására, hogy mennyire nem tudunk még „mindent” a vészkorszakról, továbbá az ahhoz vezető történeti folyamatok részleteiről. A konferenciák előadói ugyanis új, alap kutatásokra épülő előadásokkal, valamint azok tanulmányokká formált változataival jelentkeztek, nemcsak az összegzés, hanem a további „fehér foltok” eltüntetésének igényével is. A két karcsú, de nagyon is olvasmányos (a szakmán kívüli érdeklődők részére is „olvasható”) tanulmánykötet vélhetően több irányú impulzust ad a további zsidóság-történeti kutatásoknak, ráadásul mindkét kötet esetében többről van szó: magyar történeti tanulmányokról, a zsidó közösségeken túl ugyanis bepillantást kaphatunk a helytörténet, a nyilas diktatúra, a nőtörténet és még számos más diszciplína műhelyeinek aktuális érdeklődésébe.

Az első, szeptemberi rendezvény témája a nyilas diktatúra időszakára koncentrált. A néhány hónapos, ráadásul az ország területén zajló háborús eseményekkel, frontvonal-mozgásokkal párhuzamosan működő Szálasi-rendszer önmagában izgalmas kutatási téma. A szélsőjobb totalitárius rendszerkísérletének egyik legmarkánsabb vonása a zsidósággal szembeni terror megvalósulásán keresztül tanulmányozható. Mint a HDKE bevezetőt jegyző igazgatója, Kovács Tamás megállapította: „Az emberi sorsokra és az áldozatok utóéletére koncentráló tanulmányok, ha úgy tetszik, alulnézetből engednek bepillantást egy-egy család, vagy éppen a zsidó nők helyzetébe 1944–1945-ben.”

Az „alulnézeti” megközelítés mellett valóban központi szempont minden tanulmányban a személyes nézőpont, amely a tanulmányok szerzőit módszertani töprengésekre is ragadtatta.

Mindjárt az első tanulmány szerzője, Pető Andrea joggal érezte úgy, hogy *Zsidó nők a nyilas uralom alatti Budapesten: a kutatási helyzet* c. tanulmánya címének minden elemét külön kell megmagyaráznia, vagyis a zsidó nőt, a nyilas uralmat, de még a fővárosra való koncentráció mibenlétét is. A kutatási helyzetképet elsősorban a témakör és a korszak nőtörténeti kutatásokba való illesztésének kihívásaival jellemezte a szerző, majd három konkrét példán, női sorson keresztül mutatja be a témakör érdekességeit, különlegességeit, a kutatás nehézségeit, amelyet írása végén a fiatal történészgenerációknak címzett megjegyzésében összegezte. Zoltán Gábor munkássága a budapesti zsidóság vészkorszak alatti megpróbáltatásainak szép-irodalmi igényességű dokumentumregényekben való megörökítése kapcsán ismert. (Az *Orgia* 2016-ban, a folytatását képező *Szomszéd* 2018-ban jelent meg.) *Zsidók és nyilasok egymás szomszédságában* c. írásában levéltári források alapján próbálja rekonstruálni a Margit körútról nyíló zsákutcában élt, a nyilasok által meggyilkolt Meller Katalin sorsát, illetve a hozzá kapcsolódó személyek kilétét. Különleges hangulatú írása eleven közelségbe hozza a 75 évvel ezelőtt élt szomszédokat, akiket zsidósághoz és emberséghez való viszonyuk irányított nagyon is különböző irányokba, jó példát mutatva arról, milyen megrázó erejű lehet egy mikrotörténet, pusztán nevek, foglalkozások és cselekedetek ismertetésével.

Lénárt András: *A zuglói nyilascsoport és áldozataik* c. írása az előzőnél sokkal inkább szaktörténeti megközelítést alkalmaz. A zuglói nyilasok csoportjának (elsősorban az 1967-es per nyomán ismertebb) történetéhez nyújt új adalékokat, s az áldozatok felidézése mellett szintén megemlíti a történet – művészi párhuzamokkal is érzékeltethető – lélektani vonatkozásait. Bemutatja, hogy a nyilas pártszolgálat gyilkosai hogyan „jöttek létre” az egyszerű városi kisegyzisztenciák soraiból, hogyan lényegültek át a diktatúra napjaiban egyenruhás, fegyveres alakulatok ítéletvégrehajtóivá. A társadalmi, származási háttér sok fontos adalékot szolgáltat a diktatúra rövid, de nagyon súlyos időszakának jellemzéséhez, ahogyan az embermentőkhöz és az áldozatokhoz való viszony megközelítéséhez is.

Sajátos szakértői háttérrel rendelkezik a *Nyilas rendvédelem – tények, tapasztalatok, következtetések* c. tanulmány szerzője, Dragon Sándor, aki rendőr ezredesként kezdett történeti kutatásokat is felületes rendészettudományi tanulmányokba, mint a Nemzeti Közszolgálati Egyetem doktorandusza. A nyilas állam rendvédelmi szervezetének gyökerei a Horthy-korszak csendőrségének és rendőrségének szemléletébe nyúlnak vissza. A szerző tárgyilagosan mutatja

be, hogy e háttérből hogyan épült ki 1944 őszén (közvetlenül Szálasi hatalomra kerülését megelőzően, illetve azt követően) a Fegyveres Pártszolgálat, az állami rendbe épített terrorcselekményekért leginkább felelős Fegyveres Nemzetszolgálat, valamint a nyilas diktatúra további hatalmi szervei (Hungarista Ifjúsági Légión, Nemzeti Számonkérés Szervezete, Tábori Biztonsági Szolgálat), s ezek hogyan igyekeztek végrehajtani Szálasi „zsidómentes Magyarországot” vizionáló elképzeléseit. Tanulmányának igen érdekes része a konklúzió, mely a nyilas diktatúra rendvédelmi szervezetének egy demokratikus állam rendőrségéhez való viszonyát, azok markáns különbségeit próbálta csokorba gyűjteni.

Németh Linda: *A nyilas korszak ábrázolása a magyar filmművészetben* című írása nem a teljesség igényével lép fel, csak utal a holokausztnak a történelmi filmekben való sok-sok megjelenítésére. A tanulmányt lényegében két, még 1954–1955-ben készült magyar film, az inkább szórakoztatónak szánt *Fel a fejvel!* és az inkább komoly történelmi tablót megrajzolni hivatott *Budapesti tavasz* nyilas-ábrázolásai alkotják. Előbbit a nyilasok történeti bemutatása szempontjából kevésbé hitelesnek, utóbbit pontosabbnak minősíti, s érvelése meggyőző. A szerző szerint a *Fel a fejvel!*-ben Latabár Kálmán által remekül megformált Peti bohóc szórakoztató és erkölcsi útmutatást megtestesítő nagyszerű alakítása sem feledtetheti, hogy a nyilasokat ostoba fajankóként a nézők elé idéző bemutatásmód történetileg nagyon is pontatlan, ráadásul alkalmas a diktatúra lényegének elfedésére. (Azt már csak az olvasó hiányérzete teszi hozzá Németh Linda írásához, hogy a sort érdemes volna folytatni, hiszen a két elemzett alkotásra még nagyon erőteljesen rányomta bélyegét az államszocializmus második világháborúval kapcsolatos történelemszemlélete. A nyilasok filmes ábrázolásai pedig nagyon is fontos kortörténeti adalékok az elmúlt évtizedeknek, például az 1965-ös *A tizedes meg a többiek-től* az 1983-as *Jób lázadása*-n át egészen a 2002-es *Perlasca – egy igaz ember története* c. alkotásig és másokig.)

Szarka Lajos: *Csillagsorsok a nyilas égbolton* c. fényképekkel illusztrált írása az egyéni életutak, át- és túlélők emlékeire alapozott családtörténetek között válogat. Az eseményekkel egyidejűleg keletkezett feljegyzések, továbbá hat-hét évtizeddel a vészkorszakot követően a szerző által készített interjúk, birtokába került visszaemlékezések lényegét ismerteti, folyamatosan éreztetve az olvasóval, hogy a megismerhető példák mennyire tükrözik a végleg homályba vesztett emlékezetű áldozatok, vagy az életben maradtak és leszámoltak sorsát egyaránt.

A kötetet záró tanulmány Jakab Attila munkája *Mindennapok a budapesti gettó(k)ban* címmel. A szintén fotókkal és dokumentum-kópiákkal illusztrált, alapkutatásokra támaszkodó tanulmány

tulajdonképpen – a könyvtárnyi holokauszt-feldolgozás ellenére – a budapesti gettók megíratlan történetére irányítja a figyelmet. A gettókat létrehozó jogszabályi környezet mellett igyekszik bepillantást adni a gettóba kényszerítettek életviszonyaiba, mindennapjaikba, megpróbáltatásaikba. Konklúzióként megfogalmazott gondolatának jogosságával – különösen a gettótörténeti vázlat elolvasását követően – nehéz volna vitatkozni: „Csupán a múlttal való szembesülés, és annak feldolgozása teszi lehetővé a múlttal való együttélést. Ennek elősegítése a történettudomány feladata.”

A *Volt egyszer egy vidéki zsidóság* c. kötet tanulmányai lényegében kiegészítik az előző konferenciát összefoglaló gyűjteményt. A nyilas korszakban a zsidóság-történettel foglalkozó szakma figyelve is óhatatlanul a fővárosra irányul, hiszen 1944 május–júniusában a vidéki zsidóságot szinte teljes egészében deportálták. Erthető, ha a szervező intézmény figyelve Budapestről a vidéki Magyarország zsidóságára irányult. Az előszót ezúttal is jegyző Kovács Tamás ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a módszertani megközelítés nagyon is hasonló volt a szeptemberi rendezvényhez: „alulnézetből”, a mikrotörténet-írás eszközeivel igyekeztek rávilágítani arra a vidéki Magyarországra, amelynek legkülönbözőbb térségeiből 1944 tavaszán mintegy 440 ezer embert indítottak útnak a haláltáborok felé. „Meggyőződésünk, hogy a magyar társadalmat ért veszteségeket a ma emberének úgy lehet a legjobban, nem csak az értelemre, hanem az érzelmekre hatóan is bemutatni, hogy minél több személyes történetet mutatunk be – lehetőleg sok tárgyi emlékekkel illusztrálva –, amelyek leginkább a helytörténeti kutatásokban jöhetnek elő, még az események után több mint 75 évvel is.”

A konferencia tanulmányokká formált előadásai erre a módszertani alapelvre kétségtelenül jól felfűzhetőek, közös kiindulópontot, ugyanakkor a kutatások hasonló szerkezetű eredményeit is előre vetítik. Összességében valamennyi dolgozatot összekapcsolja még a szakmai alaposág, a zsidóság-történeti szakirodalom saját kutatási eredményekkel kombinált informatív felhasználása, további kutatásokra ösztönző jellege, valamint az olvasó figyelmének folyamatos fenntartása. E közös alap mellett viszont a tanulmányok nagyon is eltérő méretű földrajzi egységeket tekintettek a „vidéki zsidóság” sorsát feldolgozó kutatásaik tárgyának, továbbá feltűnően eltérő kronológiai szemléletet alkalmaztak, például annak a történeti folyamatnak a kiindulópontjaként, amely a vészkorszakba torkollott.

Szalai Miklós: *A holokauszt árnyékában. Észak-Erdély zsidósága a visszacsatolás után (1940–1944)* azt a földrajzi területet választotta elemzése tárgyául, amelyet a második bécsi döntéssel csatoltak Magyarországhoz, és a háború végéig állt a magyar állam irányítása alatt. Imponáló alaposággal mutatja be a Trianon után kettős

kisebbségbe került erdélyi zsidóság sajátos dilemmáit és útkeresését, a bevonuló honvédekkel zsidótörvényeket is hozó magyar fennhatóság következményeit. Alátámasztott, érdekes és továbbgondolásra érdemes tézise szerint Észak-Erdélyben mind a zsidókkal szembeni diszkrimináció, mind az azzal szemben kibontakozó zsidó ellenállás nagyobb volt, mint az anyaországban. A felváltva román és magyar diszkriminációt elszenvedő erdélyi zsidó közösség identitás-örzésre tett törekvései és felmorzsolódása a 20. század egyik leginkább tanulságos, egyben tragikus fejezetét alkotja.

Egészen más megközelítést alkalmazott Hrabáček Noszek Magdaléna: *Zsidó kulturális lenyomatok Szlovákiában* c. írása, ahol a szerző mikrotörténeti adalékait egyaránt merítette az első bécsi döntéssel (1938) Magyarországhoz visszakerült, illetve az önálló szlovák államhoz került területek zsidóságának történetéből. Kétségtelen, gazdag zsidó örökség összegezhető Bártfa, Eperjes, Pozsony vagy éppen Dunaszerdahely, Komárom, Galánta esetében. A dunaszerdahelyi (jellemzően „kis Jeruzsálemnek” nevezett) zsidó közösség mellett különösen Galánta, a Mátyusföld zsidó központja kerül részletes bemutatásra, a 18. századi első izraelita telepeseiktől a 19. századi fénykoron, majd a 20. századi megpróbáltatásokon át egészen napjaink mintegy 50 főt számláló közösségének megmaradásáig. A tanulmány utolsó része a történeti feldolgozás mellett az identitás kérdéseivel összefüggő, műfaját tekintve inkább esszéire emlékeztető elméleti összefoglalás, elgondolkoztató töprengés.

A kötet két következő szerzője egy-egy, a trianoni országterületen magyar nagyváros zsidóság-történetének szentelte kutatásait: Heller Zsolt: *A „kóser debreceni páros”, avagy adalékok a debreceni zsidóság történetéhez a reformkortól a második világháború kezdetéig*; illetve: Kapusi Krisztián: *Főrabbi és dájának a dualizmuskori Miskolcon*. A két tanulmány nagyon alaposan dolgozza fel a jelentős létszámú városi közösségek történetét, irányzatait, meghatározó személyiségeit elsősorban a dualizmus fejlődést, gyarapodást, kiteljesedést hozó időszakában, előbbi inkább az általános szakirodalomra és a szépirodalomban is lecsapódó emlékező szakirodalomra, utóbbi inkább levéltári alap kutatásokra támaszkodva. Mindkettő épp csak „érinti” a 20. századot. Nagyobb történeti távlatot és a holokausztot, valamint annak következményeit is feltáró szemléletet választott a kötet két további szerzője, előbbi két falusi (Mocsa és Kocs), utóbbi egy kisvárosi zsidóság-történeti feldolgozással: Szűcs József: *Hült helyek – valaha volt zsidó közösségek Komárom-Esztergom megye két kistélepülésén*; illetve: Szarka Lajos: *Egy nagy múltú közösség – a keszthelyi zsidóság – emlékezete*. Mindkettőről elmondható, hogy a helyi zsidó közösségek kezdeteitől a vészkorszakig nyúló áttekin- tésre törekedtek, és mindketten igyekeztek megjeleníteni azokat az

egyszerű zsidó személyeket, sorsokat, amelyek érdekesek önmagukban (nevet, „arcot” adnak a személytelen történeti folyamatokhoz), illetve magukban hordozzák a vidéki zsidóság kapcsán megállapítható általánosságokat.

A téma- és korszakválasztás szempontjából a fentiekől eltérő Vörös István Károly: *„Értelem nélküli történés”. A pécsi-baranyai zsidóság veszteségei a holokausztban* c. írása, mely nemcsak egy-egy településre, hanem inkább egy tágabb (városi, kisvárosi, falusi közösségeket is áttekintő) régióra, valamint kifejezetten csak a második világháború és a vészkorszak időszakára koncentrál. A kötet utolsó tanulmányaként ezen a konferencián is Jakab Attila vállalta az összegző, az egy-egy vidéki helyszín, térség szintjét meghaladni kívánó tanulmány szerzőségét *Önsorsrontó pusztítás. A magyar Holokauszt társadalomtörténeti mérlege és következményei* címmel. Alapvetését leginkább pszichohistóriai szemléletűnek nevezhetnénk, hiszen az „önsorsrontás” jelenségét értelmezi – amúgy meggyőző érveléssel – a magyar zsidóság történetére vonatkozóan. Az általában a magyar társadalmat jellemző attitűdöt a vészkorszak értelmezése háttérének is tekinti. „Alapjában véve elmondható, hogy az önsorsrontás tulajdonképpen nem más, mint a felelősségérzet áthárítása olyan külső körülményekre vagy belső állapotokra, amelyek lehetővé teszik az öngizolást és a tehermentesítést” – írja, és bizonyosan igaza van abban, hogy a Trianonnal nemcsak megcsonkított kisállammá, de önálló nemzetállammá is váló Magyarország politikai elitje elmulasztotta a korábbi időszak nemzetiségi politikájával kapcsolatos számvetést, és a szembenézés helyett a bűnbakkeresés – leginkább antiszemitizmusban manifesztálódó – stratégiáját választotta. Dokumentum-szemelvényekkel és tételes felsorolásokba sűrített elvi értékelésekkel egyaránt arról győzi meg olvasóját, hogy a vészkorszakkal kapcsolatos egykori emlékezetet, valamint annak máig ható hullámveréseit egyaránt a többségi társadalom „bűntelenségének” vélelmezése határozta meg. A Jakab Attila által összefoglalt téziseket érdemes volna más holokauszt-történeti, vagy épp Magyarország második világháborús szerepvállalásával foglalkozó összefoglalásokban is nagyobb súllyal figyelembe venni.

Összességében a két konferencia-kötet a HDKE tudományos feldolgozásokkal kapcsolatos elkötelezettségét és szakmai alaposágát dicséri. Említsük meg külön a tartalom mellett a kötetek ízléses és jól olvasható kivitelezését, szerkesztettségét, például a második gyűjtemény esetében a jól válogatott, gazdag illusztrációs anyagot is.

(ism: Fazekas Csaba)

Mihalik Béla Vilmos: A kétszer megváltott nép. Katolikus egyház a Jászkunságban. (1687–1746)
Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Történettudományi Intézet. 2020. (Magyar Történeti
Emlékek, Értekezések) 291 old.

Mihalik Béla Vilmos 2020-ban megjelent monográfiája már második kötete a Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések sorozatában, a 2017-ben kiadott Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699) címet viselő munkája után. Jelen munkája azon túl, hogy ugyanabban a sorozatban látott napvilágot, más tekintetben is kapcsolódik három éve kiadott, átdolgozott PhD-értekezéséhez, hiszen időben és térben is van átfedés a két munka között, miután a Jászkunság területe jelentős részben az egri egyházmegyéhez tartozott. A jelen kötet tehát az első monográfiában tárgyalt témának egyfajta folytatása, ahogy ezt a szerző is megjegyzi az előszóban.

A kötet a nívós sorozattól megszokott módon keménykötéses formában, igényes szöveggondozással és apparátussal ellátva jelent meg, jól áttekinthető bibliográfiával, személynévmutatóval, valamint három rendkívül informatív térképpel, ami vizuálisan remekül ábrázolja a Jászkunság egyházszerkezetét 1699-es, 1714-es és 1746-os állapotaiban. A kötet függeléke ezen túl tartalmazza a jászkunsági plébánosok archontológiáját is települési bontásban, a névtárban pedig ABC-sorrendben mindegyik plébános életútjáról képet kaphatunk hosszabb-rövidebb formában a rendelkezésre álló forrásokhoz mért arányban.

A kötet bevezetésének első két alfejezetében a szerző áttekinti, hogy az eddigi kutatások milyen szempontok alapján foglalkoztak a Jászkunsággal, s megállapítást nyer, hogy bár a terület a leginkább kutatott tájegységek közé tartozik, jelen munka időköre viszont egy kevésbé lefedett időszakot dolgoz fel, így még több újdonsággal szolgál, mint egy már alaposabban vizsgált periódus revideálása.

A források áttekintéséből megtudhatjuk, hogy a szerző eredményeinek feltárásához a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárában, valamint a Helytartótanács iratanyagában, azon belül is a Lelkészpénztár ügyirataiban kutatott, emellett a területileg illetékes egri- és váci egyházmegyék archívumait is vizsgálta, valamint az esztergomi Prímási Levéltár és a bécsi Német Lovagrend Központi Levéltára is értékes adatokkal szolgált számára. Utóbbinak vizsgálata mellett, hogy az elmúlt száz év folyamán többszörösen bemutatásra került, a Jászkunságot érintő korábbi kutatások jelen monográfiától eltérő

időköre folytán komoly újdonságot jelent, az eddig kiaknázott gazdaság- és társadalomtörténeti szempontú kutatások mellé egyháztörténeti szempontokat is beemelve. A bécsi levéltári anyagokat illetően az Osztrák Nemzeti Levéltár több állományában is folytatott gyűjtést a szerző, a Kriegsarchivon belül a Pesti Invalidus Házat felügyelő bizottság iratanyagában.

A bevezetésben összefoglaló képet nyerhetünk még a Jászkunság állapotáról a török hódoltság végének időszakában, kitérve a településhálózatra, a népességre, az egyházszervezetre, valamint távolabbi történeti kitekintésben a földesúri igazgatás változásaira és a jászkun autonómiára IV. Béla király korától kezdve, itt röviden tárgyalva az 1702-es eladatást is, egészen a munkát záró időpontig. A bevezetés alapos és széles körű áttekintése kellően informatív ahhoz, hogy az olvasó képet kapjon a monográfia tárgyát képező terület viszonyairól a tárgyalt szempontok alapján.

Mihalik Béla vizsgálata a bevezetést követő fejezetben az egyházigazgatási jogvitákra tér ki, amik részben az eladatás következtében kialakuló kegyúri vitákat foglalja magában az új földesurakként megjelenő Német Lovagrenddel és Pesti Invalidus Házzal, illetve az egri és a váci püspökség joghatósági vitáját, valamint Jászberény exempt státuszát illetően az esztergomi érsekség joghatóságát érintő kérdéseket is feltárja az olvasó számára. Részletes áttekintést kaphatunk a fejezetből a földesúri hatalomváltásokról, azoknak hátteréről s arról, hogy az újonnan berendezkedni próbáló szervezetek miként próbálták érdekeiket érvényesíteni a területen évszázadok óta jelen lévő püspökségekkel szemben, illetve miként igyekeztek kompromisszumra jutni a vitás kérdéseket illetően. A joghatósági vitát tárgyaló rész azért is érdekes különösen, mert jó képet ad a hódoltság felszámolását követő rendezetlen kérdések és újrászervező munka komplexitásáról és arról, hogy a magyar egyházszervezeten belül a püspökök miként igyekeztek vélt vagy valós jogaikat akár egymással szemben is érvényesíteni.

A monográfia harmadik fejezetében a jászszági plébániahálózat újrászervezését mutatja be Mihalik Béla az olvasó számára, tárgyalva a 18. század eleji plébánia alapításokat a területen (miután a török hódoltság alatt az igen komoly károkat szenvedett). A plébániahálózat kiépítéséhez kapcsolódóan betekintést nyerhetünk a régió templomépítkezéseibe is, ezeket a szerző településekre lebontva ismerteti, remekül bemutatva, hogy a török kort követően újránepesedő és újrainduló közösségek a korábbi, netán romos állapotú, de rendelkezésre álló egyházi építményeket milyen kihívások elé állították, ezáltal szükségessé téve a bővítéseket, valamint azt is, hogy az említett közösségekre milyen terheket róttak a felújítások és új építkezések.

A plébániák szervezeti és építészeti világának bemutatása után a plébánosok személyéhez és a társadalomhoz kapcsolódó kérdése-

ket tárgyalja a szerző. Először a jászkunsági plébánosok személyét mutatja be, informatív táblázatokkal ellátva, melyek könnyen áttekinthetővé teszik a plébánosokkal kapcsolatban feltárt adatokat. A függelékben megjelent archontológia is hasznos melléklet ennek a fejezetnek a megértéséhez. Az egyházfegyelemi kérdések és a mindennapi vallásosság alfejezetekben igen olvasmányos betekintést nyerhetünk a plébánosok és az általuk pásztorolt közösségek viszonyába, azok mindennapi életébe, s Mihalik Béla jó arányérzéssel adagolja az ehhez kapcsolódó korabeli botrányos történeteket is, egyszerre villantva fel egy élő, színes világot s tartva meg a vizsgált közösségek méltóságát is, nem túlzottan elveszve olyan részletekben, melyek a bulvárra emlékeztethetnének. Elmondhatjuk, hogy a szerző remekül kezeli a források asszimetrikságát azt illetően, hogy az utókorra leginkább a normaszegésekről maradnak fenn adatok, jegyzőkönyvek. A vallási életet illetően képet kaphatunk a szerzetesi lelkipásztori tevékenységről is, illetve az ahhoz kapcsolódó vitás kérdésekről, melyek a korábban tárgyalt jogvitákra emlékeztethetik az olvasót.

A templomi és plébánosi jövedelmek betekintést engednek a plébániák gazdasági működésébe, egyszersmind a közösség gazdálkodásába is, érdekes gazdaságtörténeti információkkal szolgálva az olvasó számára, amiket jól áttekinthető táblázatokkal tesz még jobban befogadhatóvá a szerző.

Miután az ország egész területéhez hasonlóan a Jász-kunság sem volt felekezetiileg homogén terület, így külön fejezetet kaptak a református közösségeket illető kérdések, valamint az ellenreformáció is. A fejezetből megismerhetjük a jászberényi református közösségeket, valamint azt, hogy ezek a közösségek miként próbálták felekezeti hovatartozásukat megőrizni, leginkább a nagy arányban református Kunság területén, emellett azt is figyelemmel követhetjük, hogy a minden esetben katolikus feőldesúri és egyházi joghatóságok miként viszonyultak a református közösségekhez, miként próbálták őket katolizálásra szorítani, vagy éppen milyen szempontok mentén kaphattak védelmet az ilyen kísérletekkel szemben.

Külön fejezet foglalkozik az eladatásból történő megváltással, illetve azzal, hogy az egyház ehhez miként viszonyult, illetve miként járult hozzá. Ezt követően nyer értelmet a címben is megjelenő kétszer megváltott nép kifejezés a kereszténység felvételére és az eladatás megváltását azonosítva két megváltásként. A kötetben Mihalik Béla tárgyalja a jászkun identitás és a transzkoffeszionalitás kapcsolatát is, mintegy összefoglaló fejezetet adva írásának. Itt magyarázatot kapunk arra, hogy a helyi szintű felekezeti ellentétek miatt nem jelennek meg s maradnak a viszonyok többségében békések az előző

fejezetekben tárgyalt incidenseket leszámítva. Megtudhatjuk, hogy a kései konfesszionalizációra jellemző módon a földesúri hatalom kevésbé folyt már bele ezekbe a kérdésekbe a Jászkunság területén is, saját gazdasági érdekeit helyezve előtérbe. Ebben a fejezetben kaphatunk képet arról is, hogy a régió felekezeti megoszlása miként változott a 18. század folyamán, a kérdést illetően Mihalik Béla kitekintésében ki is lép a címben megjelölt időkeretből, a század későbbi évtizedeinek adatait is felhasználva.

Összességében elmondhatjuk, hogy Mihalik Béla monográfiájában sokrétűen és alaposan mutatta be és tárta fel a Jászkunság régiójának egyháztörténetét 1687 és 1746 között, a címmel ellentétben nem csak a katolikus, de a református egyház helyzetét is bemutatva, sőt az utolsó egységben az időkeretet is kitolva felvázolta a kötetben feltárt folyamatok kifutási pontját. Munkája és eredményei olvasmányosan kalauzolják el az érdeklődőt a 18. századi Jászkunság területére, nem csak az egyházi joghatósági és vallási kérdések összetett világát feltárva, de a gazdaság- és társadalomtörténeti adalékoknak köszönhetően egy sokkal szélesebb látképet tárva az olvasó elé, egyszerre adva betekintést a nagy egész rendszerszintű működésébe és a helyi mindennapok forgatagába.

(ism.: Benkő Gábor)

Teológia és történettudomány. Antológia az egyháztörténet-írás elméleti kérdéseiről.

Szerk.: *Bánkuti Gábor–Csibi Norbert–Gőzsy Zoltán–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár.* (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 1.) Történészceh Egyesület – META Egyesület, Pécs, 2018.

A Pécsi Egyháztörténeti Műhely gondozásában megjelent kötet a történészek és a teológusok közötti párbeszédhez nyújt hiánypótló segítséget és iránymutatást, mely szerint teológiai tudomány-e az egyháztörténet, és milyen kapcsolódási pontjai vannak a két diszciplínának. A 222 oldalas antológia az 1950-es évek utáni időszak meghatározó teoretikusainak (Yves Congar, Hubert Jedin, Walter Kasper, Wolfhart Pannenberg, Erwin Iserloh, Norbert Brox, Victor Conzemius, Hubert Wolf, Klaus Schatz, Emile Poulat) módszertani és elméleti válaszkísérleteiből nyújt válogatást, Görföl Balázs és Görföl Tibor fordításában. A kötet azért is hiánypótló, mert – ahogy arra a szerkesztők is felhívták a figyelmet a mű előszavában – a teológia és a történettudomány képviselői között lezajlott elméleti viták eredményei csak lassan, sporadikusan és hiányosan épültek be a hazai egyháztörténet-írásba, és alig váltottak ki olyan hatást, amely az egyháztörténet-szeket saját munkájuk és tudományos-világnézeti pozíciójuk kapcsán önreflexióra sarkallja. A szerkesztők figyelemre méltó szempontot választottak az antológia összeállításához: az egyes szövegek önmagukban is megállják a helyüket, de egymást követve diszkurzív viszonyuk is kibontakozik.

Jóllehet az egyháztörténet-írást Caesariai Euszebiosztól, sőt még korábbról, a Lukács evangélistától származó Apostolok Cselekedeteiből szokás eredeztetni, az egyháztörténelem csak a 16. századi felekezeti viták összefüggésében vált teológiai tudományterületté, közelebbi besorolás nélkül. Csak a történelem iránti érzékre nagy hangsúlyt fektető 19. században szilárdult meg az egyháztörténelem pozíciója a teológiai tudományágak között és a teológiai tanulmányok szerkezetén belül. Wolfhart Pannenberg besorolása alapján – aki azt a kereszténység vallástörténetének definiálja – az egyháztörténelem nem tekinthető csupán a teológia egyik önálló szakterületének, még kevésbé, mint a biblikus teológia, ugyanis az egyháztörténelem az egész teológiát átfogja. Az egyháztörténelem azonban nemcsak a teológiai, hanem – Pannenberg szerint – a történeti tudományok rendszerében is sajátos helyet foglal el. Nem *„valamiféle szakága a történelemnek, amely alárendelődne az egyetemes történelemnek, hanem az egyháztörténelemben együtt van mindaz, ami a profán tör-*

ténnettudományban szakterületekre tagolódik”.¹ Mások viszont – mint Victor Conzenius – azt hangsúlyozták, hogy „talán nem is annyira egyháztörténetről, mint inkább a kereszténység, illetve a katolicizmus vagy a protestantizmus történetéről kellene beszélnünk”,² és e fogalomnak a keresztény élet teljes távlatát át kellene fognia, amely meghaladja a klérus- és a teológiatörténet szűk területét.³ Velük szemben Hubert Jedin arra az álláspontra helyezkedett, hogy bár az egyháztörténet teológia és történelem, a kereszténység története nem azonos az egyháztörténet teológiai karok rendjében betöltött szerepével: a hívő katolikus szakemberek ugyan hívő álláspontjuknak köszönhetően „tárgyszerűen képesek értelmezni az egyháztörténet tényeit és eseményeit, de ettől még a kereszténység története nem lesz egyháztörténet”.⁴ Jedin úgy ítélte meg, hogy az egyháztörténet a tárgyánál, az egyháznál fogva teológia, másrészt történet is, és a történeti módszert alkalmazza annak érdekében, hogy megállapítsa és összekapcsolja egymással az egyházi múlt eseményeit és tényeit. Az egyháztörténet üdvtörténeti értelmezése, ekkleziológiai irányultsága Jedin szerint el fogja mélyíteni és gazdagabbá fogja tenni az egyháztörténetet, de nem helyettesítheti azt, amit a források, a kutatás és a forrásoknak megfelelő bemutatás elérni és kínálni képes. A teológiai látásmódból következik, hogy csak az végezhet eredményes egyháztörténeti munkát, aki a közösség élő tagja, „és miközben benne áll ebben a közösségben, szüntelenül számot is vet vele”.⁵ Az ő kijelentéséhez csatlakozott Erwin Iserloh katolikus pap, egyháztörténész is, aki azt hangsúlyozta, hogy az egyháztörténelemben a teológiai aspektusnak kell dominálnia. Ezen túlmenően – folytatta Iserloh – a teológiának tudományos igénnyel kell fellépnie, mindazonáltal óvakodnunk kell „az elhamarkodott teológiai következtetésektől, különös józanságot kell tanúsítanunk, és lelkiismeretesen tiszteletben kell tartanunk a történettudományi módszer határait”.⁶ Szerinte az egyháztörténelem elsődlegesen leíró jellegű tudomány, és arra kell törekednie, „hogy lehetőleg teljes körűen megvilágítsa a keresztény hit egyházi hagyományozásának történetét, s közben figyelembe vegye, hogy ez a folyamat miként fonódik össze az egyházon kívül zajló eseményekkel”.⁷ Ugyancsak Jedinhez hasonló véleményt fogalmazott meg Norbert Brox, aki különleges követelménynek tartotta azt a körülményt, hogy valamennyi központi teológiai diszciplínának – vagyis a hitre

¹ Pannenberg 2018. 77–78., 80–81.

² Conzenius 2018. 102.

³ Uo. 102.

⁴ Jedin 2018a. 106–107.

⁵ Jedin 2018b. 13., 21., 25.

⁶ Iserloh 2018. 171–175., 183.

⁷ Uo. 182.

és az egyházra irányuló valamennyi tudományos formában kidolgozott reflexiónak – nem kis mértékben történeti módszerek alapján kell eljárnia, s a teológia tárgyát „nem kizárólag spekulatív-szisztematikus módon lehet szemügyre venni, hanem a teológia tárgya mindig csak történeti közvetítettségében gondolható el további, újabb kritériumok alapján”.⁸ Hasonlóan vélekedett Klaus Schatz, aki megkülönböztette az egyháztörténet „belső” és „külső” nézőpontját. Az egyháztörténet tehát lehet teológiai tudomány, de ez nem jelenti azt, hogy a teológiai megközelítés lenne az egyetlen vagy a vizsgált tárgy sajátos természetéből szükségszerűen következő módja az egyháztörténet (s annak különböző aspektusai) kutatásának.⁹ Ehhez a gondolatmenethez áll közel Walter Kasper véleménye. Az ő interpretációja szerint amennyiben az egyház a hívek közössége, akkor az egyház történetében nem a külsődleges politikai történet a leglényegesebb, hanem a hit története. Ez utóbbi azonban nemcsak a szűkebb értelemben vett dogmafejlődésben ölt testet, hanem a vallásosság teljes történetében, amely a régészeti leletekben, a művészetben, a népi vallásosságban, a teológiában stb. nyilvánul meg.¹⁰ Másrészt a történész a történet-tudomány eszközeivel és módszereivel nem képes „megfigyelni” és „bizonyítani” az egyházi történelem tulajdonképpeni értelmét és teljességét, ám ha „kész belebocsátkozni a hitbéli elhatározás lehetőségébe, amelyet éppen az egyházi történelem közvetít számára, és ha ennek a történelemnek hajlandó értelmet és jövőt tulajdonítani, amelyek nem annak lehetőségeiből származnak, hanem ajándékként lehet megtapasztalni őket és ígéretként várakozni rájuk, akkor lehetőségessé válik számára, hogy történészként kongruens módon értse meg és értelmezze az egyház történetét” – figyelmeztetett Norbert Brox.¹¹ Ezt azonban óvatosan kell megközelíteni – emelte ki Victor Conzemius –, nehogy a teológiai önreflexió a történelmi igazság keresésének útjába álljon. Mindazonáltal nem lehet megtiltani, hogy a hívő egyháztörténész „hitét értelmezési eszközként vesse latba egy értelemösszefüggés megismerése érdekében”.¹² A történettudomány – különösen az egyháztörténet-tudomány – elsődleges feladata ugyanis az, hogy képes legyen önmaga megalapozására és megértésére, az „elvégzett munka ellenére azonban vannak még betöltendő hiányok, elég, ha csak az újkorra és a jelenkori történelemre gondolunk, az elvégzett munka pedig sokszor nem találkozik a kérdésfeltevéseinkkel és normáinkkal” – írta Emile Poulat.¹³ Ő azonban úgy látta, az egy-

⁸ Brox 2018. 53.

⁹ Schatz 2018. 138–139.

¹⁰ Kasper 2018. 199.

¹¹ Brox 2018. 59.

¹² Conzemius 2018. 100.

¹³ Poulat 2018. 71–72.

ház történeti értelmezése nem tarthat ugyanahhoz a rendhez, mint a történelem egyházi vagy teológiai értelmezése. Ezért szükséges, hogy történész és teológus a saját tudományterületénél maradván kölcsönösen reflektáljanak egymás tudományos munkásságára, mint „közvetítő” és „tolmács”.¹⁴ Ezt az álláspontot Pannenberg is megerősítette, amikor úgy vélekedett, hogy az egyháztörténelemnek az általánosan elfogadott történettudományi módszerekkel kell vizsgálnia tárgyát, noha úgy tűnik, hogy az egyháztörténelmet nem a módszere, hanem kizárólag a tárgya különbözteti meg a profán történelmi szaktudományoktól.¹⁵ Victor Conzemius ezzel szemben felhívta a figyelmet az egyháztörténet összetettségére és „nem-teológiai” behatárolására. Álláspontja szerint az egyháztörténet *„nem csupán teológiatörténet, még ha részben az is, hanem kiterjed a keresztény élet számos területére, amelyek megértéséhez nincs szükség súlyos teológiai felvérteztségre, elegendő a keresztény hit iránti minimális szimpátia vagy beleérzés”*.¹⁶ Ennek megfelelően idesorolja a szövegkiadás, a plébánia- és egyházmegye-történet, a vallásszociológia, a jogtörténet, az egyházi intézmények története, az egyház és a politika, az egyház és a társadalom, az egyház és a művészet és „sok minden más” területét. Sőt, különbséget tesz az egyháztörténet és a vallástörténet között.¹⁷

A kiemelt példákban is látható az egyháztörténet megközelítési lehetőségeinek gazdagsága és sokszínűsége. Noha mindkét diszciplína – teológia és történettudomány – saját módszertannal és eszköztárral rendelkezik, mégis számos ponton gazdagítják, árnyalják egymás nézőpontját, rámutatva az elhamarkodott következtetések buktatóira és veszélyeire. A kötet végén a tanulmányok eredeti megjelenési helyeinek felsorolása, valamint a szerzői életrajzok segítik a téma iránt elkötelezett olvasót a további tájékozódásban.

(ism.: Kelemen Dávid)

¹⁴ Uo. 73–75.

¹⁵ Pannenberg 2018. 82.

¹⁶ Conzemius 2018. 91–103.

¹⁷ Uo. 99., 102.

Nagy Mihály Zoltán – Denisa Bodeanu: *(Le)hallgatásra ítélve – Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960)*

Lector Kiadó – Varadinum Alapítvány Kiadó – Iskola Alapítvány Kiadó, Marosvásárhely – Nagyvárad – Kolozsvár, 2019. 566 p.

A 20. század meghatározó egyházi személyiségeinek örvendetesen gyarapodó historiográfiája az elmúlt tíz évben talán csak Mindszenty József esetében növekedett Márton Áronhoz hasonló mértékben. A különféle tematikákban közreadott tanulmánykötetek és összefoglaló munkák mellett Erdély püspökének majdani történeti biográfiája egyre terjedelmesebb forrásbázisra is építhet, ezek egy része már nyomtatásban is megjelent.¹ Ebbe a sorba illeszkedik a Denisa Bodeanu, a CNSAS kutatója és Nagy Mihály Zoltán történész-levéltáros által 2019-ben nagy várakozás mellett közreadott és komoly érdeklődést kiváltó *(Le)hallgatásra ítélve* című kötet.²

A Márton Áronról 1956 és 1980 között *Mures* majd *Urania* fedőnéven összeállított mintegy nyolcvanezer oldal terjedelmű, 236 kötetbe rendezett személyi megfigyelési anyagból 153 kötet tartalmaz lehallgatási leíratot, állambiztonsági *újbeszélül* „technikai-operatív jegyzéket”, azaz a püspök dolgozószobájába telepített lehallgató készülékkel rögzített felvételek szó szerinti leíratát. Ebből a forrástípusból a keleti blokk diktatúráinak egyikéből sem ismert hasonló terjedelmű anyag. A *(Le)hallgatásra ítélve* az 1957 és 1960 közötti időszak terméséből válogat.

A válogatás kezdőpontja logikus, a megfigyelésnek ez a formája 1957 nyarán indul be üzemszerűen. Ekkor jelölték ki Márton Áron számára kényszerlakhelyként a gyulafehérvári püspöki palotát és székesegyházat. Az intézkedést 1955 márciusától – Márton Áron börtönből való szabadulásától – széleskörű állambiztonsági fenekedés előzte meg, mely 1957 tavaszára egy újabb letartóztatást sürgető javaslatig jutott. Ez azonban nem nyert politikai jóváhagyást. A zárás 1960. A

¹ Ezek közül legjelentősebb a Marton József által válogatott és szerkesztett Márton Áron Hagyatéka sorozat, melyben 2005 óta 20 kötet jelent meg. (Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda)

² A kiadvány létrejöttét a támogatók történeti szakmunkák esetében kivételesen széles köre tette lehetővé: Magyar Kormány, Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkárság, Bethlen Gábor Alap, Varadinum Kulturális Alapítvány, Festum Varadinum, Posticum Movimentum Iuventutis Christianae, Iskola Alapítvány, RMDSZ, 1000 év Erdélyben, 100 év Romániában.

cezúrát a kényszerintézkedés újabb öt évvel való meghosszabbítása, illetve az egyházpolitikában akkor már érlelődő új célkitűzések és érzékelhető új kihívások indokolják. Hogy ennek tapasztalata miben különbözik az első időszaktól, ezt csak a forráskiadvány remélhető folytatásából tudhatjuk meg.

A kötetben közölt dokumentumok a püspök dolgozószobájában rögzített felvételek eredeti magyar nyelvű leiratai (30 dokumentum), és a románul folytatott beszélgetések fordításai (27 dokumentum).

Forrástani szempontból olyan, nagy mennyiségben fennmaradt, különleges iratok, amelyek nem „narratívák”, azaz „reflektált” szövegek, mint például egy napló, feljegyzés vagy beszámoló, hisz a lehallgatottnak beszéd közben nincs lehetősége utólagos korrekcióra, betoldásra, húzásra vagy kiegészítésre, önreflexióra. Olyannyira, hogy több esetben érezhetően a beszéd közben kristályosodik ki a gondolat. Azt is gondolhatnánk, hogy az állambiztonsági szervek irattermelő gyakorlatában igen ritka, manipuláció nélküli „tisza” forrással van dolgunk. Ami persze nem igaz, hisz a szereplők a beszélgetések kontextusához igazítják, és a céljaik és szándékaik eléréséhez alkalmasnak vélt módon adják elő mondandójukat. Ezen túl pedig minden egyes esetben a személyek közötti aktuális viszony ismerete, az interakciót meghatározó legkülönbélebb tényezők feltárása szükséges a dekódoláshoz. Nem is beszélve az olyan speciális helyzetekről, amikor a beszélgetés résztvevője tisztában kell legyen azzal, hogy a püspökkel folytatott bizalmas beszélgetését egy közeli helyiségben a securitate rögzíti. Mint például a püspök közvetlen munkatársai közé tartozó „Apulum”, aki bejuttatta a lehallgató készüléket telepítő technikusokat. Vajon az ő szavait mennyiben határozta meg a lehallgatás – mellékesnek nem mondható – tudva tudott ténye? Azaz az aprólékos forráskritika bizony a lehallgatott beszélgetések esetében sem megkerülhető, egy-egy diskurzus pedig csak a kontextus aprólékos ismeretében követhető. A tartalmi elemzéshez minimálisan a Márton Áron hagyatéka sorozat tizenhat kötetének a püspök körleveleit és egyéb megnyilatkozásait közlő dokumentációját kell a lehallgatott beszélgetések olvasásával párhuzamosan forgatnunk. Illetve Denisa Bodeanu Márton Áron titkosszolgálati megfigyelését 1938-tól kezdve nyomon követő bevezető tanulmányát, mely nem pusztán állambiztonsági kontextusban értelmezi az eseményeket, hanem a kétkulacsosság – Márton Áron szavaival: „egyköttetűség”, a „miközben-aközben” – formaváltozatait, a meg hasonlítás egyedi és általános jellemzőit is azonosíthatóvá teszi.

A beszélgetések a legkülönbélebb témákat és helyzeteket rögzítik: pitiáner huzakodások, aljas eszközök, megfélemlítés, állandó junktime; a zsarolás, a fenyegetés és a *Departament* intervencióinak formaváltozatai mellett komoly, filozófiai mélységű viták, Caragiale-t

idéző abszurd verbális játszmák – egy alkalommal a püspök latinul imádkoztatja meg a hozzá küldött egyházügyiist – és szürrealitásba hajló tárgyalások kavalkádja e kötet szöveganyaga.

Történeti szempontból az iratok az 1957 és 1960 közötti időszak mezo- és mikroszintű eseményeinek, az 1957-ben indult hruscsovi aktív ateista offenzíva jellegzetességeinek és hatásának helyi lenyomatai. Didaktikusan: annak a stratégiának az értelmezései és értékelései, melynek elsődleges célja már nem a „pap elválasztása a néptől”, hanem a „nép leválasztása a papról”. A „nyáját” elterelni (és elrettenteni) igyekvő „felvilágosító” propaganda az újra nekilóduló kollektivizálás kontextusában. Ez a tényező már csak azért is fontos, mert a hazai történetírásban mindeddig szinte figyelmen kívül hagyott. Jelzés értékű, hogy a Kossuth Kiadó 1959-ben adta ki a második világháborús sztálini egyházpolitikát – a „világnézeti harcot” az osztályharc szempontjai alá rendelő irányváltást – megelőző időszak „autentikus” teoretikusának, Jemeljan Mihajlovics Jaroszlavszkijnak gyűjteményes kötetét. (A kommunisták és a vallás. Cikkek és beszédek a vallásról, 1918–1941. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1959.) Mindezek háttérében az egyházpolitika részleges taktikai újratervezése bontakozik ki, amely az intézményes kollaboráció meghiúsulását követően az '50-es évek végétől az „egyéni”, egyházmegyei szintű megállapodások és az ad hoc kapcsolatok kiépítésére irányult. Ez a szempont legalább olyan fontosnak tűnik Márton Áron elszigetelésében, mint a püspök népszerűsége, tömegeket vonzó bérma-körútjai.

A kötet – legalábbis a recenzió számára – mégis elsősorban Márton Áronról szól. Pontosabban Románia egyetlen életben maradt római katolikus püspökének szerepfelfogásáról, hivatás- és nem küldetésstudatáról.

„A püspök létrehozhat saját maga számára kellemesebb helyzetet, de az egyház számára már nem. Így néz ki ez a kérdés. Magunknak vásárolhatunk, mondjuk, egy autót, vagy valami egyebet, de az egyház helyzetét nem tudjuk orvosolni. Ily módon érthető a viselkedésem” – rendelte alá személyiségét e hivatásnak. (362. p) A „viselkedés” meghatározó koordinátái: őt a Szentszék, a pápa helyezte erre a helyre, itt kell helytállnia, maradéktalanul megfelelően a keresztény erkölcsnek és az egyházi törvényeknek. Ami pedig világos, egyértelmű és nem véleményes norma. Márton Áron e szerepében – hitbéli, intellektuális és morális tántoríthatatlanságában – környezetétől nemigen kapott megerősítést. Vállalt felelőssége olykor magányossá tette, és világosan érzékelte, hogy felfogása sokak számára kifejezetten kényelmetlen. „Kérem szépen, bizonyára máskor is hallottátok

már tölem azt, hogy senkiben sem bízom” – mondja Adorján kano-noknak. (400. p)

Márton Áron nem konspirált, és ez az olvasót is zavarba ejti. Felfogása az volt, hogy a háttéralkuk zavart okoznak, az pedig a lelkek kárára van. A kollaboráció olyan ingoványba visz, mely természeténél fogva lehúz, elnyel. Megcsinálják úgyis, de „minél inkább ráme-gyünk arra a vonalra, amelyet a kormány kíván, annál szorosabbak a gyeplők, és annál megalázóbb gesztusokat kívánnak”. (318. p.) „Ez formai kérdés, nem tartalmi” – győzködte Ion Rodeanu főigazgató a körlevelek előzetes cenzúrájának feltétlen igényéről. „Számunkra viszont tartalmi. ... Ezt nem fogadhatom el” – szölt az azonnali válasz. (406–407. p) „Lehet, hogy más körülmények között alkudoz-nék, de ilyen helyzetben nem.” (402. p)

Márton Áron esetében ez az elvi alapállás egyszer már komoly eredménnyel járt: 1955 márciusában háromhavi szövevényes tárgya-lássorozat után szabadon, feltételek nélkül térhetett vissza a börtönből székhelyére.

A belső képességek vagy a különleges kvalitások önmagukban azonban még Márton Áront sem tették – akár akkori, akár mai felfo-gásunk szerinti – történelmi cselekvővé. A struktúra alakítására – és nem pusztán elszenvedésére – a lelki erősség mellett a megfelelő státusz, a működési sémák ismerete és a kapcsolatok tették alkalmassá. Az ezek birtokában érvényesülő szituatív rutinról tanúskodik a kötetben közölt majd mindegyik dokumentum. E „habitus” megértéséhez különleges gesztus a kötet Nagy Mihály Zoltán által jegyzett beve-zető tanulmánya. A romániai közeg és az erdélyi katolicizmus 20. századi történetének Márton Áron pályájával összefonódó története teszi a (Le)hallgatásra ítélt püspök lehallgatott beszélgetéseit törté-neti forrásokká, egyház-, társadalom- és politikatörténeti szempont-ból is értékelhető fajsúlyos dokumentumokká. Ez a horizont irányítja a lehallgatási materiából kibontható – az állambiztonsági és egyház-ügyi rafinériánál sokkal fontosabb – társadalomtörténeti nyomvonalra a figyelmünket.

(ism.: Bánkuti Gábor)

E számunk szerzői

BÁNKUTI GÁBOR: egyetemi docens, PTE BTK Történettudományi
Intézet Modernkori Történeti Tanszék
E-mail: bankuti.gabor@pte.hu

BÁTORINÉ MISÁK MARIANNA: SRTA főiskolai adjunktus, SRK
Tudományos Gyűjteményei, lelkész-könyvtáros
E-mail: mmmarmis@gmail.com

BECSKE PÁL ZSOLT PhD hallgató, Debreceni Egyetem
E-mail: becskepal@gmail.com

BENKŐ GÁBOR: Eszterházy Károly Egyetem BMK
Történettudományi Doktori Iskola, doktorandusz
E-mail: hospitalerknight@gmail.com

CINZIA FRANCHI: egyetemi docens, Padovai Egyetem Nyelv- és
Irodalomtudományi Tanszék
E-mail: cinzia.franchi@unipd.it

ERDŐS ZOLTÁN: PhD-hallgató, ELTE BTK Történelemtudományi
Doktori Iskola (Budapest); helyismereti könyvtáros, Csorba
Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteménye (Pécs)
E-mail: erdoeszoli@gmail.com

FAZEKAS CSABA: egyetemi docens, Miskolci Egyetem BTK
Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete
E-mail: fazekas@uni-miskolc.hu

FÁBIÁN BORBÁLA: PhD történész, megbízott kutató, Piarista Kilátó
Központ, Vác.
E-mail: fabianborbal@yahoo.com

HUNYADI SÁNDOR: doktorandusz, ELTE BTK TDI Középkori
magyar történelem doktori program
R-mail: hunyadi.sanyi93@gmail.com

JONICA XÉNIA: doktorandusz, Babeş–Bolyai TE R.K. Teológia
Kar – Teológia, kultúra, társadalom D.I. III. éves hallgatója.
Erdélyi Ferences Rendtartomány Gyűjtőlevéltára – levéltáros
Email: ofmarchiv@gmail.com

KELEMEN DÁVID: doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Interdiszciplináris
Doktori Iskola
E-mail: kelemen.sk@gmail.com

KOVÁCS LAJOS SJ: Phd egyetemi adjunktus, BCE Kommunikáció
és Szociológia Intézet, Kommunikáció- és Médiatudományi
Tanszék

E-mail: kovacs.lajos@uni-corvinus.hu

SÁRAI SZABÓ KATALIN: PhD Ráday Gyűjtemény - kéziratár

E-mail: sszkata@gmail.com

SZABÓ RÓBERT: doktorandusz ELTE BTK TDI Társadalom- és
gazdaságtörténet Doktori Program

E-mail: rszabo.elte@gmail.com

ZSENGELLÉR JÓZSEF: egyetemi tanár, Országos Rabbiképző-Zsidó
Egyetem; kutató, Dunántúli Református Egyházkerület

E-mail: zsengeller@t-online.hu